

ЧАРАС-БАЖЫ – ЧӨРЧӨК КАБАЙЫ

Эң баштапкы угаачыма, кычыраачыма,
шяалтечиме, беш баламнын адазына
АКУЛОВ Максим Макаровичке учурлайдым.

АВТОРДЫҢ СӨЗИ

Кажы ла чөрчөк башка жүрүмдү, салымду. Кажы ла кеп куучын башка шыгырап эмезе күркүрөп, тарсылдап эмезе күүлеп келет. Кажы ла кеп куучында жаантайынгы учурап туратан сөстөрдөн башка аңгылу сөстөр бар. Ол аңгылу сөстөрдү өскө кеп куучынга келиштирип болбозын.

Мен жаштаң ала чөрчөктөр, кеп куучындар угарын сүүйтем. Олорды меге карган эжем Алчашева Мендей Мантышевна, энем Сапышева Ачап Мантышевна, таайым Кокшунов Шымдый Кыпчакович, кудагайым Кадина Шыранкай Тодошевна, Согодин Арпак Мундусович, Мөндүр-Сокконнын улузы куучындаган. Кийинде мен кеп куучынды Тутушева Сыган Тадаевна деп кижинен уккам. Ол кижинин тили сүрекей жараш, бай. Жиит улустан Кыдыева Светлана Карамаевна кеп куучындар айткан. Елдошева Аражан Петровна – сурас кыпчак сөөктү кижини, Тышкылова Капшаай Кыпчаковна – котон кыпчак сөөктү кижини кеп куучындар айдатан.

Чөрчөктөрдү жууп баштаганымнан одус жыл болды. Алкыштар, кожондор, сөөктөрдүн чололорун айдып берген улустун кезигинин аттарын ундып та койдым. Мен бистин республиканын ончо аймактарынын улузыла куучындашкам. Айдарда, бу куучындар жангыс ла Кан-Оозы аймактын эмес. Кеп куучындарды айткан улустан Алексей Григорьевич Калкин баштапкы, аңгылу жерде туратаны јарт. Ол кижиле туштажып, куучындажып жүргеним учун мен ырысту, салымга быйанду.

Каргандардан кеп куучындарды угуп алала, бичип, «Алтайдын Чолмоны»

газетке ийетен эдим. Бу газетте кебедел бөлүгүндө башкараачы болуп ол тушта Светлана Карамеевна Кыдыева иштеген. Ол бойы да «жаанамнан уккам» деп, кеп куучындарды айдып отуратан эди. Светлана Карамеевна менин бичимелиме жаан ажару салып, ого чебер болгон. Ол кижги бир ле сөсти түзедип койзо, менин бичимелим там жаранып калатан. Мен газетке ийген бичимелимнин экинчи экземплярын бойыма арттырып алып, газетте түзөдүлү чыкканыла түңөйлөп, жастыраларымды көрүп, шүүнип, бичиирге үрөнгөн эдим.

Онойдо оккеп куучындарды жууп, бичииринде меге ады жарлу үлгерчилерле: Бронтой Бедюров ло Гүзел Елемовала көп куучындажып жүргеним болушкан.

Киндикова Валентина Григорьевнала табышканым база тузалу болды. Көкси терең ле байлык ченемелдү келинле мен таң атканча куучындажатан эдим. Оңдый ок быйанду сөстөрдү мен Нина Баштыковна Бельчековага айдып турум. Орөги адалган улус албатының оос чүмдемелин жууп бичигениме жаан камаанын, болужын жетирген. Орөги адалган улусла туштажып, куучындажып, нөкөрлөжип жүргеним учун мен салымга быйанду жүредим.

Албатыдан жууп алган оос чүмдемелдерди ойто кайра албатыга бурып жадым. Албатым билзин, сүүнзин, Алтайымның сыны сергизин, су-кадыгы орныксын, санаазы жарызын!

КҮЛДЕН ТАПКАН ЭРЖИНЕ

АЛТАЙДЫ АЛКАГАНЫ

* * *

Ак чечекти жайала,
Аарчы берген Алтайым,
Көк чечекти жайала,
Көөрчөк берген Алтайым.
Тогузон жылкы мал турган,
Тогузон жылга жан туткан
Торкодый энейим,
Алтындый Алтайым.
Күн жанынан болгожын
Күрөң тажы бүт калган.
Ай жанынан болгожын
Алтын тажы бүт калган.
Албатыга болгожын
Алкыш берген өрөкөн.
Ак малына болгожын
Одор берген өрөкөн.
Сунуп баскан Алтайыс
Корулап жүрзин жажына.
Сузуп ичкен аржан суубыс

Суузыныс болзын качан да.

Жал мөңкүзүн бүркенген,
Жажыл мөжин жабынган,
Жашкан карла јунунган,
Жайы-кыжы билдирбес
Жай кеберлү Алтайым.
Кыжы-жайы билдирбес
Кыш кеберлү Алтайым.

* * *

Сындап баскан Алтайым,
Сузуп ичкен талайым.
Койнына јон јуртаткан,
Колтыгына ан тургускан,
Эдегине мал турган,
Эжигине албаты јаткан,
Быйанынды биске бер,
Бычылганын быжу бер.
Ак малыбыс арбын болзын,
Ач-үүребис амыр јатсын,
Оң колымды көдүрзем,
Ак-айаска чачыш болзын,
Сол колымды көдүрзем,
Солонгыга једип турзын.
Сугаттарын ару јатсын,
Суузаганы јонның канзын.
Сууларыбыс, тууларыбыс
Чактын чакка бистин болзын.
Агын суулар шуулай берди,
Арсыл туулар күөлей берди.
Айдын көзи јымжай түшти,
Күннин көзи узай түшти.
Ак чачылга эдип жадыс,
Ару сүтле берип жадыс.
Адынбыла жылды ачтыс,
Алкышпыла алкыш ачтыс.
Оң көзингле көрүп отур,
Оң колынла берип отур,
Оң кулакла угуп отур,
Оң колынла алкап отур,
Ойгонгон тууга, сууга,
Ойногон анга, кушка,
Айга-күнге, агаш-ташка,
Ак малга, акту јонго
Чөктөгөнис баш болзын,
Чөгөдөгөн бут болзын.

Чөөк! Чөөк! Чөөк!
Алты талалу ак ширдек
Айыл ичине жайылзын.
Актын-сүттин үрүзи
Айга-Күнге шургузын.
Төрт талалу көк ширдек
Төр бажына жайылзын.
Төнөжин байтал ак сүди
Көк аяска шургузын.
Ак чечеги жайылган,
Ак үрүси чачылган,
Көк чечеги жайылган,
Көк үрүси чачылган,
Күн эбуре айлысты
Күреелей үч базалык.
Күрүм-жобол ыразын,
Сүт үрүстеп чачалык.
Карачазы бек турзын,
Канаттары тен болзын,
Салкын-жоткон антарбас,
Салым-кыйал бустурбас
Бай кайыңды күреелей
База такып базалык.
Ак жалама буулайлык,
Ак аясты такыйлык.
Көк жалама буулайлык,
Көк аясты такыйлык.
Төбөзінде жабылу,
Төрт аяста топчылу,
Канадында жабылу,
Канча аяста топчылу,
Ат арчынла аласту,
Аржан-кутук јунулу,
Алас, алас, ак куруй.
Кой арчынла аласту,
Кутук суула јунулу,
Куруй, куруй, оп-куруй!
Ак жабузы сөгүлди,
Агын суулар көндүкти,
Агаш-таштан көк чыкты,
Ак малыбыс жыл чыкты.
Ак Алтайдын жаркыны
Айлыбысты жарытты.
Көк тегери унчукты.
Чөкөтпөйтөн сүрлү көк
Чөөк! Чөөк! Чөөк!

* * *

Кыл армакчы тудунып,
Малдап баскан Алтайым.
Кырлу мылтык жүктенип,
Агдап баскан Алтайым.
Армакчымды тудунып,
Малдап баскан Алтайым.
Адар мылтык тудунып,
Агдап баскан Алтайым.
Армакчымды тудунып,
Ат суратпаан Алтайым.
Айагымды тудунып,
Аш суратпаан Алтайым.
Жай күнinde болгожын
Чалын јунган Алтайым.
Кыш күнinde болгожын
Кыру јунган Алтайым.
Коо-коо сүмерлер,
Корголјын өлө тайгалар,
Темир башту ыйыктар,
Теке турган союктор,
Олјон-бујан тайгалар,
От алышкан сүмерлер.
Эбирip аккан суулары
Эне-Кадын киндиктү.
Айланып аккан суулары
Алтын-Көлдө эдектү.
Эне болгон Алтайым
Ак быйаннын одоры.
Арта түшкөн кырлары
Аннын-куштын одоры.
Камчы сынду Алтайым,
Кадын-Бажы Ұч-Сүмер,
Кара агашту тууларым.
Кажаанда малыс үркүбезин,
Кабайда бала коркыбазын,
Айылдагы улус үшкүрбезин,
Айакта чай сообозын,
Аскан казан теејизи
Кыдат эткен кызыл чай,
Кара казан теејизи
Каан эткен кара чай –
Кара албаты суузыны.

Жайылып түшкен Алтайым,
Жайкал түшкен тайгаларым,
Баш ла болзын!

* * *

Айлу, күндү теңерим,
Агаш-ташту Алтайым.
Кадын-Бажы беш сүмер,
Эң бийиги – Ұч Сүмер.
Алтын-Көлдөн өбөктү,
Аба-жыштан тайакту,
Алкыш болгон Кайракан
Ұлген Бийден үлүлү,
Ұч Курбустаннан шыбылу,
Арба бажына амыр берген,
Алтын тынга уйку берген,
Жер-теңери күкүртиндий,
Жер-теңистин толкузындый.
Изү үкер одын туткан,
Ұч теңери үнин туткан,
Алкыш болзын, Ай-Бырман,
Быйан болзын, Ай-Бырман.

АЛТАЙДЫ МАКТАГАН ТАБЫСКАК КОЖОНДОР

Мөш агаштын бүриндий
Мөңкүлик болзоос, кайдадыс.
Мөңүн-алтын суузындый
Онбос болзоос, кайдадыс.
Арчын агаш бүриндий
Артабас болзоос, кайдадыс.
Алтын-мөңүн суузындый
Онбос болзоос, кайдадыс.

Мөш агаштын тазылы
Алтай өткөн корболу,
Мөңкүликтин жыргалы
Алтай өткөн жыргалду,
Арчын агаш тазылы
Алтай өткөн корболу.
Албатыстын жыргалы
Алтай өткөн жыргалду.

Алтайымнын чечеги

Ак чечек ле көк чечек.
Албатымнын кожоңы
Айайым ла ойойым.
Жерибистин чечеги
Жеерен чечек, көк чечек.
Жерлештерим кожоңы
Эйейим ле ойойым.

Алтын үйген суксын деп,
Атты Бырман жайаган.
Ак-жарыкка жүрзин деп,
Бисти Бырман жайаган.
Күмүш үйген суксын деп,
Күренди Бырман жайаган.
Күн жарыкта жүрзин деп,
Бисти Бырман жайаган.

Жер-жынгыстын сыртына
Жергележип жыргайлык.
Жен-женистен тудужып,
Сыр жыргалла иштейлик.
Кобы-жиктин сыртына
Кожондожып жыргайлык.
Кол-колыстан тудужып,
Кожо жаба иштейлик.

Айландыра тудуп челдеерге,
Арка-мойын бир жакшы.
Айландыра жортуп түжерге,
Ада-Төрөл бир жакшы.
Эбире тудуп челдеерге,
Эттү мойын бир жакшы.
Эбире жортуп түжерге,
Эл-төрөгөн бир жакшы.

Теке мүүзи тегерик,
Теңери жараш көргөй лө.
Тең санаалу бойысты
Телекей жакшы уккай ла.
Куча мүүзи тегерик,
Кудай жараш көргөй лө.
Кудайым деп сананза,
Бир алкыжын бергей ле.

Тал бүркеген кара көл
Көрөримде жаражын.

Тамчылап аккан аржан суу
Ичеримде јакшызын.
Мөш бүркеген кара көл
Көрөримде јаражын.
Мөңкүлөп аккан аржан суу
Ичеримде јакшызын.

Күүнзегенде ичетен
Күрен байтал сүди бар.
Күс болгожын јанатан
Күрен чечек Алтай бар.
Суузаганда ичетен
Сары байтал сүди бар.
Сары бүрде баратан
Сары чечек Алтай бар.

Күрлемелү күр кечү
Кечейин дезем, күркүрүүш.
Күрен чечек Алтайым
Једейин дезем, өдүк јок.
Сайламалу сай кечү
Кечейин дезем, жылжыркай.
Сары чечек Алтайым
Једейин дезем, сай јойу.

Тенгеринин булуды
Текши чоокыр не болбойт?
Телекейдин санаазы
Текши јангыс не болбойт?
Кайраканнын булуды
Кара-чоокыр не болбойт?
Кара албаты санаазы
Каразы јок не болбойт?

Кара туунун үстине
Булут түшсе – јут белге.
Кара албаты ортодо
Казак келзе – чак белге.
Туйук суунун үстине
Туман түшсе – јут белге.
Турган улус ортодо
Казак келзе – чак белге.

Эрјиненин темдеги
Эки кулак бажында.
Эмди бистин салымыс

Эки алакан чийүде.
Аргымактын темдеги
Айры кулак бажында.
Ада Быркан айтканы
Алаканнын чийүде.

Ак корымды ол јууйла,
Арчын салган тагылыс.
Ак тепсенге чыгала,
Мүргүүл эткен Алтайыс.
Көк корымды ол јууйла,
Арчын салган тагылыс.
Көк тепсенге чыгала,
Мүргүүл эткен Алтайыс.

Алтайымнын салкыны
Агаш-ташта шуулажат.
Албатымнын кожоңы
Агаш-тууга торгылат.
Јерибистин салкыны
Јер үстине шуулажат.
Јер телекей кожоңы
Јер үстине торгылат.

Ак калайлу чөчөйим
Ажыра кайнап артып калт.
Ак чечектү Алтайым
Алыс јерде артып калт.
Көк калайлу чөйгөним
Көбүре кайнап артып калт.
Көк чечектү Алтайым
Көрүнбес јерде артып калт.

Элик балазын телчиткен
Эки кыпту таш кабай.
Эки јашка јетирген
Эне-аданын кол кабай.
Аң балазын телчиткен
Алты кыпту таш кабай.
Алты јашка јетирген
Ада-эненин кол кабай.

Бийик туунун бажында
Бир сарынын изи бар.
Бистин жүрген салымыста
Бырканыстын сөзи бар.

Кара туунун бажында
Кош сарынын изи бар.
Калык-жоннын салымында
Кудайыстын сөзи бар.

Ару салкын соккожын,
Алтай сыны сергийтен.
Амыргылап ойнозо,
Менин сыным сергийтен.
Эзин-салкын соккожын,
Эне-Алтай сергийтен.
Эдскилеп ойнозо,
Менин сыным сергийтен.

Кадын төмөн куш баады,
Канады төзи бош баады.
Кайран жерим сананып,
Кара көстөн жаш келди.
Эрчиш төмөн кас баады,
Канады төзи бош баады,
Эне жерим сананып,
Эки көзимнен жаш келди.

Кежим сынду Алтайга
Кемис ойноп келгей не?
Эжен-кыдат жерине
Кемис сөөгин салгай не?
Камчы сынду Алтайга
Канчуус ойноп жангай не?
Калка-кыдат жерине
Кажыстын сөөгин салгай не?

Канду жууга кирерде,
Карыгып кирген жогыс па?
Кайра ойто чыгарда,
Каткырып чыккан жогыс па?
Өлүмдү жууга кирерде,
Эригип кирген жогыс па?
Эбирип ойто чыгарда,
Эзен чыккан жогыс па?

Кара тайын минерде,
Карга изи арт калды.
Кайран бойы барарда,
Кару сөзи арт калды.
Jeерен тайын минерде,

Jeрге изи арт калды.
Jeр түбиндөөн барарда,
Jүрген Алтай арт калды.

Конгыр тайды ээртезем,
Колонгы артар бойына.
Комыдап жүрүп салерзем,
Кожонгым артар Алтайга.
Jараш керди ээртезем,
Jаражы артар Алтайга.
Jайнап жүрүп салерзем,
Jаңарым артар Алтайга.

Jeерен тайды ээртейле,
Jeңүни алган бойлорыс.
Jeр түбиндөөн барала,
Өштүни жеңген бойлорыс.
Омок тайды ээртейле,
Оозын туткан бойлорыс.
Оттый жууга киреле,
Оодо соккон бойлорыс.

Ак жанмырдын суузыла
Кирип жунган Бырканым.
Ак кайанын тажыла
Киним кескен энейим.
Көк жанмырдын суузыла
Кирип жунган Бырканым.
Көк чанкырдын тажыла
Көйим кескен энекем.

Көдүргенде малдарым
Көрбөгөним узады.
Көк тепсендү Алтайымды
Көдүрбегеним удады.
Адырганда малдарым
Ажыктабагам удады.
Ак тепсендү Алтайды
Аластабаам удады.

Ак тепсенге чыккажын,
Ак ла бором тойынар.
Ак өлөндү жай келер,
Ак ийнегим сүттенер.
Көк кырланга чыккажын,
Көк лө бором тойынар.

Көк чечектү жай келер,
Көк лө уйым сүттенер.

Кызыл-боро эрјинем
Кырлу башту тайгада.
Кымыс ичкен айагым
Кыйулу тоным койнында.
Чабдар түктү эрјинем
Чарас бажы тайгада,
Чай ичетен айагым
Шабылу тоным койнында.

Эжик алды эл агаш –
Эм боронунг серүүни,
Энмейишкен сүүрилер –
Эм бойыстынг куйагыс.
Жайканышкан јаш агаш –
Јаш боронунг серүүни.
Јалмайышкан сүүрилер –
Јаш бойыстынг куйагыс.

Күрелеген күренг таш
Күреебиске јарагај.
Күренг чечек Алтайыс
Шүтениске јарагај.
Чагаланган чага таш
Чагабыска јарагај.
Чанкыр чечек Алтайыс
Шүтебиске јарагај.

Амыргылап келерде,
Анды кеминг адатан?
Албаты јуулып келерде,
Сөсти кеминг айдатан?
Эдскилеп келерде,
Эликти кеминг адатан?
Эл-аймагы келерде,
Сөсти кеминг айдатан?

Марча кујур јизин деп
Малды Кудай јайаган.
Баштактанып јүрзин деп
Бисти Кудай јайаган.
Кујур-мырча јизин деп
Кулунды Быркан јайаган.
Кутустанып јүрзин деп

Бисти Быркан јайаган.

Оймон суузы он айры,
Он айланатан ат кайда?
Озогы јүрүм мындыј деп,
Оны билетен эр кайда?
Эрчиш суузы эки айры,
Эки айланатан ат кайда?
Эскидеезин мындыј деп,
Элтертетен эр кайда?

Кадын суузын чайпалтпаан
Кара-кердинг шылтузы.
Карыкканын билдиртпеен
Кайран Алтай шылтузы.
Эрчиш суузын чайпалтпаан
Эмдик боро шылтузы.
Эм карыкты билдиртпеен
Эне-Алтай шылтузы.

Эненинг каккан казык бар,
Эм качан да чирибес.
Эненинг айткан сөзи бар,
Эм качан да ундылбас.
Аданынг каккан казык бар,
Качаннынг качанга чирибес.
Адамнын айткан сөзи бар,
Ада јашка ундылбас.

Мөш јабынган тайгалар
Јайкан турзын јажына.
Мөнгүн-алтын албатым
Јакшы јатсын јажына.
Тыт јабынган тайгалар
Тымык турзын јажына.
Тыны алтын албатым
Эзен јатсын јажына.

Байбак бүрлү бай кайынг
Бай тазылы јенесте.
Бајырайган албатыс
Башкы учы түндүкте.
Экче бүрлү эм кайынг
Эм тазылы јенесте.
Эбирилген албатыс
Эмди учы түндүкте.

Ак боронунг тепкен јер
Ак кумагы бурт этти.
Албатынын јүрген јер
Айдары јок ээн калды.
Көк-боронунг тепкен јер
Көк кумагы бурт этти.
Көп јоныстын јүрген јер
Көрөри јок ээн калды.

Өрө јашту бойысты
Өскүрген Кудай ол билер.
Өскүс-јабыс бойысты
Өрөги турган Көк билер.
Јарым јашту бойысты
Јайаган Кудай ол билер.
Јабыс өскөн бойысты
Јалтырап турган Көк билер.

Эки каан јылдыс бар,
Јердин үстин эбирген.
Энебистен јаан Кудай бар,
Бистин салымыс эбирген.
Алты каан јылдыс бар,
Алтай үстин айланган.
Адабыстан јаан Кудай бар,
Албаты салымын ол билген.

Ат арчынду Алтайым,
Арчынына баш болзын.
Амтанду сүттү энейим,
Ак сүдине баш болзын.
Кой арчынду Алтайым,
Арчынына баш болзын.
Койу сүттү энейим,
Койу сүдине баш болзын.

Алтан айгыр мал турган
Алты талалу кеен Алтай.
Арказына чыккажын,
Анду-кушту бай Алтай.
Јетен айгыр мал турган
Јети талалу кеен Алтай.
Тепсенгине чыккажын,
Аржан суулу бай Алтай.

Ўйген-нокто шыңырап,
Ўч боро јелген Алтайым.
Ўйеледе кожондоп,
Ўүрелер јүрген Алтайым.
Колон-куйушкан шыңырап,
Конгыр тай јелген Алтайым.
Коолодо кожондоп,

Эјелер баскан Алтайым.

Ак боронунг алтын јалы,
Алтын јалы торко ошкош,
Айлү-күндү Алтайым
Ада-энем ол ошкош.
Көк боронунг көбөнг јалы,
Көбөнг јалы торко ошкош.
Күндү-айлу Алтайым
Көөркий энем ол ошкош.

Куу өлөнгин јабынган
Алтайыска баш болзын!
Кудай-салым алдына
Јүргениске баш болзын!
Сары бүрин јабынган
Алтайыма баш болзын!
Салым-кудай алдына
Јүргениске баш болзын!

Төбөбисте төрт јылдыс,
Јаркынына баш болзын!
Төрт толықту Алтайыс,
Төрт толыкка баш болзын!
Ўстибисте үч јылдыс,
Јаркынына баш болзын!
Ўч толықту Алтайыс,
Ўч толыкка баш болзын!

АК ТАЛАЙДЫ АЛКАГАНЫ

Ак малы амзап јүрген,
Албаты-јонун эмдеп јүрген
Аржан-кутук сууларым –
Ак тайганын адазы,
Ак талайдын энези.
Алтын көлдин јарады,
Аржан суулу Алтайым.
Ак чечектү кырларым,
Албатыга болгожын,
Алкыш берген Алтайым.
Ак малына болгожын,
Суузын берген талайым.

ОТ-ЭНЕНИ АЛКАГАНЫ

Таш очогым,
Талкан-күлим!
Ұч сыраным,
Изү одым!
Кайракон баш!
Алтын башту
От-Энем!
Айдан тийген
Бай-Энем!
Күренг башту
От-Энем!
Күннен тийген
Бай-Энем!
Озо чакта байлаган
Одус башту От-Эне!
Ай Быркан бу чуулу,
Албатыга быйанду
Эрјинелү От-Энем!
Кайракон баш!
Кызыл тыным бычыган,
Кылду бажым жайаган
Күн арјанынан Бай-Энем!
Тонгонды эргискен,
Чий болгонды быжырган,
Отык ташту От-Энем!
Озогыда Бай-Энем,
Арјанынан От-Энем,
Ай алдында Бай-Энем!
Кайракон баш!

* * *

Телекейде киндиктү,
Тенериде судалу От-Эне!
Ұстү јөргөм илетен
Ұч жебеге мүргүйдим.
Карын-јуула жабатан
Јалар отко мүргүйдим.
Катуны болзо кайылткан,
Тонгонды жылыткан
Солонгы курлу От-Эне!
Талкан-күлинг сообозын,
Таш очогын бек болзын!
Ар-јалкыннын сыйны сен,
Ак-сары атту От-Эне!

Төр жүрүмнинг төзи сен,
Төртөн башту От-Эне!

* * *

Түнде жараш уйкулуны
Жайап турар Кайракан!
Түште жараш ойындуны
Бычып турар Кайракан!
Атту-чуулу От-Эне!
Чөөк! Кайракан!
Эр јанына болгожын,
Эки мылтык јөлөдөр.
Эпши јанына болгожын,
Эки аркыт бууладар.
Эжигине болгожын,
Малдын будын жайазар.
Төр бажына болгожын
Бала будын жайазар.
Атту-чуулу От-Эне!
Чөөк! Кайракан!

* * *

Байана – Оттын Ээзи, айылдын ээзи, курчузы.

Изү очок курчулу,
Изү күлде јадынду.
Ак јалбыжы чөйилген,
Ак кубалла ойногон,
Јажыл ыжы быјырайып,
Јалан јерге јайылган.
Сан өрө чоргыйла,
Јаан тайгага темденген*
От-Энеге баш болзын!

Той тужында оттын алкыжы:

Таш очогын курчанган,
Талкан-күлин төжөнгөн,
Ұч очогын курчанган,
Изү күлин төжөнгөн,
Одус башту От-Эне,
Табу болзын, Кайракан!

* * *

Күйүп чыккан јаркыны
Күн-Бырканга бириккен.
Агарып чыккан јаркыны
Ай-Бырканга бириккен.
Атту-чуулу От-Эне!

* * *

Одус башту От-Эне,
Орбо чечен Кин-Эне!
Ак-сары атту ар-жалын,
Алты азулу Кин-Эне!
Жалаалу жалар от,
Жаламалу таш очок,
Ўлбүректү От-Эне!
Ўч булунду таш очок,
Чедиргени чедиреп,
Ак айаска бириккен.
Сургулжыны чөйилип,
Алтай сыны бадылган,
Ўйдин ичин жарыткан
Ўлбүректү От-Эне!
Айылдын ичин жарыткан
Ак-сары атту Кин-Эне!

Аяру: Бу алкышты тегин кижн айтпайтан, оны ары жанынанг Бырканнанг бычуулу жарлык кижн айдатан.

ОТ ОДЫРЗА АЙДАТАН АЛКЫШ

Койоннон от жүгүрик,
Койоннон от жүгүрик,
Кара койдын төжин берейин,
Кайран одым, камыла бер.
Койоннын оозы балбандууш,
Оттын жалбыжы элбендүүш.
Койоннын буттары талтак,
Оттын буттары чыйрак.
Койоннын түги жымжагаш,
Оттын ыжы быыраш.

* * *

Күй, одым, күй,
Камыл, одым, камыл,
От койоннон жүгүрик,
От койоннон жүгүрик,
Кара койдын төжин берейин,
Күркүреде күйе бер.

Жуулу кабырга берейин,
Жалбыштанып күйе бер.
Боро койон бурт этти,
Боро талга кире берди.

Кызыл жалбыш жалт этти,
Жаан одым камыла берди.

ТИЙИНГ ЖАЙЫК

Озодо алтай улустын эжигининг жанында иргеде тийинг жайык деп жайык отуратан. Тийинг жайыктанг алкыш сураганы:

Кызыл тийинг кыйулу,
Кыйпык сары сагалду
Эжикти ээлеген жайык.
Эленчикке быяндуну жайык,
Киретенин бар эт,
Чыгатанын жок эт.
Малга болзо, мал кожулзын,
Тынга болзо, тын кожулзын.
Киретенди кийдир ий,
Чыгатанды чыгар ий.

МҮРГҮҮЛДИНГ КОЖОНДОРЫ

Күрееге салган күрен таш
Күреебисти сүрлеп жаразын.
Күрен чечек Алтайыс
Күүн-санаасты жарытсын.
Чагылышкан чанкыр таш
Тагылыска жаразын.
Чанкыр чечек Алтайыс
Салымысты жаратсын.

Акту-көктү кыйрабыс
Алтайыс байлап сүрлегей.
Албатыга айткан алкыжыс
Айга-күнге угулгай.
Көктү-акту кыйрабыс
Жеристи байлап сүрлегей.
Көдүрип айткан алкыжыс
Күнге-айга угулгай.

Азырап койгон малысты
Алтайыс уткып көдүрдис.
Жединип алган малысты
Жерис уткып көдүрдис.

Ал корымды жууй салып,
Арчын салган тагылыс.
Ак тепсенге чыгала,
Алкыш айткан албатыс.

Кöö корымды жууй салып,
Күрее туткан тагылыс.
Кök тепсенге чыгала,
Алкыш айткан албатыс.

Ару салкын соккожын,
Алтай сыны сергийтен,
Ай тагмазын салгажын,
Аттын сыны сергийтен.
Эзин-салкын соккожын,
Эне Алтай сергийтен.
Экче тагма салгажын,
Эрјине сыны сергийтен.

Ак тайганын арчынын
Айлана базып јулалык,
Айылда турган очокты
Айлана базып мүргүйлик.
Кök тайганын арчынын
Күнге мүргүп јулалык.
Күреелү турган очокты
Күнгеери базып мүргүйлик.

Мөнгүн јүстүк колымда,
Мөнкү јажым Бырканда.
Алтын јүстүк колымда,
Алтан јажым Бырканда.

Јалбак шалду өдүкти
Јара баскан Эн-Учук.
Јаман чакту тужында
Тыныс алан Эн-Учук.
Буурамайлу өдүкти
Буза баскан Эн-Учук.
Бускаланду чак тушта
Тыныс алган Эн-Учук.

Айылдын төри ак кайың –
Бажын чаппас байлу агаш,
Айылдын ичи ак јайык,

Алдын кечпес байлу айыл.
Төрдин бажы төрт кайың –
Алдын чаппас байлу агаш.
Төрдин бажы ак јайык,
Бажын кечпес байлу айыл.

Ак кайыңга буулаган
Ак байталдын јалы эди.
Ада-Алтайды алкаган
Адам тушта јан эди.
Элбиреде буулаган
Эрјиненин јалы эди.
Эне-Алтайды алкаган
Энем тушта јан эди.

Оттын бажы обоо күл,
Онын байын байлайлык.
Одус эки јарлыкчы,
Онын јангын јандайлык.
Төрдин бажы обоо күл,
Онын байын байлайлык.
Төртөн эки јарлыкчы
Онын јангын јандайлык.

АДА-ЭНЕ, БАЛДАР КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Ак боронын кожында
Кандый торко јок дейдин,
Ада-эне сөзинде
Кандый сүме јок дейдин.
Эрјиненин кожында
Кандый мандык јок дейдин.
Эне-ада сөзинде
Кандый сүме јок дейдин.
Конгыр-сары уурагын
Эмизип койгон энези.
Кол кабайдын күчиле
Чыдадып койгон энези.
Ангыр сары уурагын
Эмизип салган энези.
Алакан кабай күчиле
Чыдадып койгон энези.

Аргымактын туйгагы
Айланганча минерис.
Ада-эне јыргалын

Түгенгенче ыргаарыс.
Эремиктин туйгагы
Эбилгенче минерис.
Эне-ада ыргалын
Түгенгенче ыргаарыс.

Эненен арткан казан бар,
Эм качан да татабас.
Эненин айткан сөзи бар,
Эм качан да ундылбас.
Аданан арткан очок бар,
Канча үйе тудунар.
Аданын айткан сөзи бар,
Канча үйеге улалар.

Араай-араай салкынду
Бистин Алтай болбайсын.
Араай жобош куучынду
Кайын адам болбайсын.
Эбеш-эбеш салкынду
Эне-Алтай болбайсын.
Эбеш кезек куучынду
Кайын энем болбайсын.

Карадый ла карам бар,
Как бойымдый балам бар.
Бородый ла бором бар,
Бойым ошкош балам бар.

Бараны бардын женижи,
Балдары бардын ыргалы.
Жерени бардын женижи,
Жендери бардын ыргалы.

Ак тайганын кырында
Малым салдым, тойынзын.
Акар тере тон эттим,
Кызым кийзин седекеп.
Кок тайганын кырына
Кок бором салдым, тойынзын.
Кобон торко тон эттим,
Балам кийзин седекеп.

Ай алдында жайылган
Ай-тана деп чечек бар.
Жайга-кышка ыргалду
Ак чечектий балдар бар.
Кун алдында жайылган

Кун-Тана деп чечек бар.
Кунун сайын ыргалду
Кок чечектий балдар бар.

Карыш куйрук суй салып,
Камду кечкен талай бар.
Карыганча журбейтен
Кача беретен балам бар.
Кулаш куйрук суй салып,
Кумдус кечкен талай бар.
Кунугып, жайнап журбейтен
Куда келетен балам бар.

Кобы жердин олони
Кой отойтон чурмешту.
Корболоп окон балдарыс
Кой арчыннын буриндий.
Арка жердин олони
Ат отойтон чурмешту.
Айлыстагы балдарыс
Ат арчыннын буриндий.

ТОРОГОНДОР КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Жерсу жадык айланбас
Жер-кыргыжы бек эмей.
Женду-таайлу ырашпас
Женин кууни куч эмей.
Тазылду жадык анданбас
Таш-кыргыжы бек эмей.
Таайлу-женду ырашпас
Таайынын кууни куч эмей.

Таайым келер болор деп,
Тарбаган эдин кайнаттым.
Таайым келбей барарда,
Ташка чыгып, кыйгырдым.
Женим келер болор деп,
Жекек эдин кайнаттым.
Женим келбей барарда,
Жерге чыгып кыйгырдым.

Арка жердин олони
Алтындап салган учуктый,
Айылдагы таай эжем
Алакалу жустикутий.
Меес жердин олони
Монундеген учуктый,
Бу отурган таай эжем
Экемелду жустикутий.

Табай кобынын элигин

Тозуп жүрер ол акам.
Тогузон јашка јеткенче
Омок жүрер ол акам.
Сараскырдын элигин
Агыртып жүрер ол акам.
Сегизен јашты ашканча
Седен жүрер ол акам.

Бөрүк буузы карманда
Бөрүк канай серпилтен.
Бөлүк санаа көгүсте,
Бөлөлөр кайдан билетен.
Камчы буузы карманда,
Камчы канай түжетен.
Карык санаа көгүсте,
Карындаш кайдан билетен.

Эки катай армакчы
Бек армакчы болбайсын.
Эне тушта төрөгөн
Чын төрөгөн болбайсын.
Ара катай армакчы
Бек армакчы болбайсын.
Ада тушта төрөгөн
Чын төрөгөн болбайсын.

Жазылбаска армакчы,
Жажын чакка төрөгөн.
Ўзүлбеске армакчы,
Ўйе чакка төрөгөн.

ОЙРОТ-КААН АЙДЫП БАРГАН:

«Јүе мал өткүре көрүнбес бай теректи јулдай аттым, ол агаш ойто јаранып өссө, мен кайра бурыларым. Алтай кижини кејегезинин төзинен таныырым, көстөринин көрүжинен таныырым. Чаракты чылап терип аларым».

Ойыл калган ойдык јол
Ойто качан бүткей не?
Озодо барган Ойрот-каан
Ойто качан келгей не?
Казыл калган кара јол
Качан ойто бүткей не?
Качангы барган Шунуты
Кайра качан келгей не?

Чергийтүнин талайын
Чертип кечкен Шунуты.
Чаңкыр чечек Алтайга
Чак таштаган Шунуты.
Таркатунын талайын
Тартып кечкен Шунуты.
Татар чечек Алтайга
Чак түжүрген Шунуты.

Алтын казык айланган
Ай таманду бий ады.
Алтын акча тудунган
Ак санаалу бий уулы.
Темир казык айланган
Тен таманду бий ады.
Тегерик акча тудунган
Тен санаалу бий уулы.

Он јанында кылгайлу
Озо-тенге кайда не?
Озогыда Ойрот-каан,
Ойрот-кааныс кайда не?
Эки јандай таңмалу
Энге-тенге кайда не?
Эртегидеги каан эди,
Эмди кааныс кайда не?

XX ЧАКТА 30-чы ЖЫЛДАРДЫН КОЖОНДОРЫ

Барангол бажы чип-чичке
Балалу мыйгак турлузы,
Мандык јиги чип-чичке
Онон чичке јанг келди.
Тоотой бажы чип-чичке
Туйгакту малдын турлузы.
Торко јиги чип-чичке
Онон чичке јанг келди.

Төрт таманду машинна
Төнойис болды, үүрелер.
Тонг агашту Кебезен
Турабыс болды, үүрелер.
Ак таманду машинна
Адыс болды, үүрелер,
Аба-јыштын аралы
Айлыс болды, үүрелер.

Кижендедип айдадар деп,
Кем бодогон бороны,
Кулактадып айдадар деп,
Кем бодогон көөркийди.
Сүүртедип айдадар деп,
Кем бодогон бороны,
Сүрнүктирип айдадар деп,
Кем бодогон көөркийди.
Кулактадып адам айдатты,
Кунурап јурты артады.
Сүнем менин кезилди,
Сүрим эмди базылды.
Кетедип адам айдатты,
Кубалтып јурты артады.
Күүним менин кубулды,

Күн тежиктен көрүнди.

РЕПРЕССИЯ ТУШТЫҢ КОЖОҢЫ

Эки катап ат киштет,
Кемнин ады барды не?
Эки катап кыйгы угулт,
Кемнин эжи өлди не?
Жаңгыс катап ат киштет,
Кемнин тайы барды не?
Жаңгыс оос кыйгы угулт,
Кемди бүгүн атты не?

ЖУУ ӨЙДИҢ КОЖОҢДОРЫ

Отык таштын келтейи
От айланып келер бе?
Отту жууга барганы
Ойто айланып келгей не?

Көк боронунг тепкен жер
Көк тынаар тура калт,
Көрүшкеннин жуулган жер
Көндөй тура туркалды.

Ак боронунг тепкен жер
Ак тынаар тура калт.
Айдышканнын жуулган жер
Агаш тура ээн калды.

Параталу эжикти
Ачкан болзом кайдадым,
Пароходло барарда,
Жолыккан болзом кайдадым.

Каалгалу эжикти
Ачкан болзом кайдадым.
Темир жолло барарда,
Жолыккан болзом кайдадым.

Жабага кулун жаш тушта
Жойу баскан жогыс па?
Жарман жуузы тужында
Жаңгыскан жүрген жогыс па?

Кулун жабага жок тушта
Жойу жүрген жогыс па?
Көөркийис жууда болордо,
Жаңгыскан жүрген жогыс па?

Үч толықту письмону
Бичиген эди адабыс.

Үйде балдар чыдайла,
Тирү бойын көрбөдис.

Алты үйелү өлөңди
Ат тепсебей өтсин бе.
Ада-Төрөл жуу тушта
Жүрүм жеңил болзын ба.

Жыламаштын келтейи
Жыл айланып келер бе?
Жууга барган көөркийлер
Жылгыр ойто келер бе?

Ак-бороны минеле,
Кайра сүрер фашистти.
Амыргы үндү Алтайга
Жанып келер, сакыырыс.

Көк-бороны минеле,
Көмө базар өштүни.
Көк чечектү Алтайга
Жанып келер, сакыырыс.

Бойым чийген письмом
Боро шинель карманында.
Бойымды сүүген көөркийим
Ворошилов городто.

Кандык бажы чечектеп,
Каткалакта, үскенис.
Карындаштар артканы
Жан келерде, сүүнгенис.

Алтай ичи ак чечек,
Каткалакта үскенис.
Ада-ака артканы
Жан келерде, сүүнгенис.

ЧЕРҮДЕ ТУРГАН УУЛДАР КЕРЕГИНДЕ КОЖОҢДОР

Кызыл чечек жок болзо,
Кызыл-жеерен нени отоор?
Кызыл Черү жок болзо,
Гранысты кем корыыр?
Ак чечеги жок болзо,
Ак-боро нени отойтон?
Армиябыс жок болзо,
Аймагысты кем корыыр?

Терек бүри телбиреп,
Жерге түжүп уча берт.
Тегерик көстөри мөлтүрөп,

Армияга жүре берт.
Кайын бүри калбырап,
Карга түжүп уча берт.
Кара көстөри мөлтүрежип,
Армияга жүре берт.

Черетүде малыбыс
Семис турзын качан да.
Черүдеги уулдарыс
Седен жүрзин качан да.
Аркадагы малыбыс
Амыр турзын качан да.
Армияда уулдарыс
Амыр жүрзин качан да.

ЭМДИГИ ЖҮРҮМ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Саңгыскан изи кар жаады,
Базайын ба, кайдайын.
Социализм жайрады,
Өлөйин бе, кайдайын.

Кускун изи кар жаады,
Базайын ба, кайдайын.
Коммунист жаңы жайрады,
Өлөйин бе, кайдайын.

Куу агаштын тазылы
Кургап калган ой келди.
Коммунист болгон албаты
Кунугып жүрөп ой келди.

Сары агаштын тазылы
Саргарып жаткан ой келди.
Совет жаңдуу албаты
Санааркап жадар ой келди.

Күмүш чолмон күн тийди,
Күн чыкканча тургай не?
Коммунизм жайрады,
Үйе-чакка баргай не?

Алтын чолмон ай тийди,
Ай чыкканча тургай не?
Азыйгы эски жаң келди,
Жаңы чакка тургай не?

Ак талайда эзин жок,
Салкын кайдан келетен?
Алтайыста түймеен жок,
Жүрек неге сыстайтан?

Көк талайда эзин жок,
Салкын кайдан келетен?
Көп калыкта түймеен жок,
Бууры неге ачыйтан?

Карануйда жылдыстын
Кажызы бийик, кем билер?
Канча кааннын тергеезин
Кемизи бийлеер, кем билер?

Тенериде жылдыстын
Кажызы жабыс, кем билер?
Телекейдин тергеезин
Кемизи бийлеер, кем билер?

Жаргак тоным толырап,
Жардымды неге өйкөйт не?
Жаман жүргөн жадыныс
Жагына мындый болгой не?

Эчки тере ол тоным
Эктимди неге өйкөйт не?
Эбире жетпес курсагыс
Эмди жеткил болгой не?

Жарым курутты жийле,
Жадып уйкум келбеди.
Жаман жаткан жүрүмим
Жагына санаамнан чыкпады.

Жетпес теертпекти жийле,
Жетире уйкум жетпеди.
Жетпес жаткан жүрүмим
Жагына санаамнан чыкпады.

Картошканы кем жийтен,
Казы-карта ол чөйбөй.
Капустаны кем жийтен,
Жуулу төшти челдебей.

Кары түшпеең Алтайга
Малыс канай жүргей не?
Кара курсак жүрүмге
Бойыс канай жүргейнес?

Агажы жок Алтайга
Адыс канай жүргей не?
Ак ла малыс түгөңди,
Бойыс канай жүргейнес?

Кулунымнын куйругы
Койулар тужы келгей не?
Кунук жүрген бойыска
Кудурар ойис келгей не?

Жабаганын куйругы
Жайылар тужы келгей не?
Жаман жүрген бойыска
Жазалар ойис келгей не?

Кадын сууны жакалай
Кара корым таш бүтти.
Кааннын жаңы жоголды,
Калыкка кару жаң келди.

Кадын сууны жакалай
Кара корым таш бүтти.
Кааннын жаңы жоголды,
Калыкка кару жаң келди.

Бийдин суузын жакалай
Бийик корым таш бүтти.
Бийдин жаңы жоголды,
Биске кару жаң келди.

СҮҮШ, ТОЙ, БИЛЕ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

СҮҮШ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Жалбак кайыш ноктолу
Жараш бором кайда не?
Жайпаңдада базытту
Жаш көөркийим кайда не?

Чичке кайыш ноктолу
Чичке жеерен кайда не?
Чике жараш куучынду
Чын көөркийим кайда не?

Аралдагы ак койон
Агырткажын чыккай не?
Абай, Сугаш балдары
Айттыргажын келгей не?

Жалбракка суу урзам,
Ичеринг бе, көөркий, сен?
Жаланг жерге сакызам,
Келеринг бе, көөркий, сен?

Комыргайга суу урзам,
Ичеринг бе, көөркий, сен?

Кобы жерге сакызам,
Келеринг бе, көөркий, сен?

Тегенек бажынын чечеги
Түшкелекте, терелик,
Тегерик көстү көөркийек
Жангалакта, ойнойлык.

Кадышкан бажы чечеги
Түшкелекте, терелик,
Кара көстү көөркийек
Жангалакта, ойнойлык.

Ак тайганын кырына
Ак торко жайдым көрзин деп,
Албатынын ортодо
Ак жаңар айттым уксын деп.

Көк тайганын үстине
Көк торко жайдым көрзин деп,
Көп калыктын ортодо
Жаңар айттым уксын деп.

Торко курым берейин,
Тоолу күнге курчан жүр.
Тоомжылу сөзим айдайын,
Тоолу күнге санан жүр.

Кызыл курым берейин,
Канча күнге курчан жүр.
Кару сөзим айдайын,
Канча күнге санан жүр.

Талду жердин кечүзин
Талдап туруп кечелик.
Танышканнын өчинде
Танг атканча ойнойлык.

Көлдү жердин кечүзин
Көрүп туруп кечелик,
Көрүшкенин өчинде
Күн чыкканча ойнойлык.

Кара суунын туманы
Кайкалап турган болбайсын.
Кара-күренг ол көөркий
Карыгып турган болбайсын.

Эки суунын балыгы
Экчелип турган болбайсын.
Эрке көстөрлү көөркийек
Эригип турган болбайсын.

Көлөсөзи жадарда,
Көк-борозы кайда не?
Көк чамчазы жадарда,
Көөркий бойы кайда не?

Абыразы жадарда,
Ак-борозы кайда не?
Ак чамчазы жадарда
Алкы бойы кайда не?

Кызыл-жеерен аттардын
Ылгымынан талдап мин.
Кызыл-марал кыстардын
Жаражынан талдап ал.

Кара-күрен аттардын
Жоргозынан талдап мин.
Кара көстү кыстардын
Омогынан талдап ал.

Армакчылуу ат келер,
Алануштаң буулап кой.
Айла энгирде сөс келер,
Аланзыбай, жөбин бер.

Кожуланду тай келер,
Комыргайдан буулап кой.
Койу энгирде сөс келер,
Комыдабай, жөбин бер.

Керим, керим кер эди,
Кей женишкир ат эди.
Келин база кижиге эдим,
Кей шулмузым жок эди.

Ак борого мингежин,
Тер чарчалтпас чебер сен.
Ак чамчаны кийгежин,
Кир жууктатпас седең сен.

Көк төнөйгө мингежин,
Жор чыгарбас чекчил сен.
Көк торконы кийгежин,
Кир жууктатпас ару сен.

Кырдын, кырдын кырында
Кызыл, кызыл боролор.
Кыдаттан келген чөбчөйдүн
Чолозындый көөркийлер.

Боочы жердин кырында
Болчок, болчок боролор.
Эженнен келген чөбчөйдий
Эрке, жараш көөркийлер.

Аркыттагы чеген бар,
Бышпай келген ол эдим.
Айдышканым бар эди,
Айтпай келген ол эдим.

Көнөктөгү чеген бар,
Көөрчөктөбөй келген ол эдим.
Көрүшкеним бар эди,
Ойнобой келген ол эдим.

Аткан огы агашта,
Ойаларым качан да.
Айткан сөзи көгүсте,
Ундыбазым качан да.

Эки атканы кайында,
Ойаларым эртен ле.
Эки айтканы көгүсте,
Ундыбазым качан да.

Агын суунун балыгы,
Азы-көби не керек?
Айдышканнын соңында
Аракычызы не керек?

Көндүрө суунун балыгы,
Көби-азы не керек?
Көрүшкенин соңында
Көзөрчизиге не керек?

Чике түшкөн өзөктө
Чийнеликтий өзөк жок.
Чичке коо ол сынду
Сен көөркийдий бойлу жок.

Канча түшкөн өзөктө
Кайындудый өзөк жок.
Кайындый коо ол сынду
Сен көөркийдий бойлу жок.

Газет-бичик алышкан
Каанда-бийде не болзын.
Кару сөзүн айдышкан
Бис эңде не болзын.

Бичик-билик алышкан
Бийде-каанда не болзын.
Бир карууну айдышкан
Бис эңде не болзын.

Кару колун бери сун,
Жакшылажып алайын.
Кара көзүн бери көр,
Каткырыжып алайын.

Эргек сабар бар болзо,
Эм алдынан ус болбой.
Эптү үүрө бар болзо,
Эм алдынан журт тутпай.
Сабар эргек бар болзо,

Сам алдынанг ус болбой.
Санаа жеткен бар болзо,
Сам алдынанг журт тутпай.

Эки агашка не керек?
Ээлип чыгар бүр керек.
Эки бойыска не керек?
Эптү жакшы журт керек.

Жаш агашка не керек?
Жайым чыгар бүр керек.
Жаш бойыска не керек?
Жараш эптү журт керек.

Көлгө түшкен кучыйак
Көзін неге јумат не?
Көрүп јүрген көөркийек
Мени канай ундыйт не?

Акка түшкен кучыйак
Көзін канай көрбөйт не?
Айдыш јүрген көөркийек
Мени канай ундыйт не?

Сары-чоокыр кучыйак
Учкан јерин таппадым.
Санаам салган көөркийдинг
Барган јерин таппадым.

Јаста салган ажымды
Јолос тагма јип койды.
Јолыгар деген көөркийди
Јошкын тагма апарды.

Күпчегеннинг абразы
Күнге тура какшады.
Күпчегенде көөркийим
Күүниме тийип ырады.
Ўлегемнинг абразы
Күнге туруп какшады.
Ўлегемде көөркийге
Күүним өчүп ырадым.

Јалбак кайыш камчымды
Јаңгый соккон эрјинем.
Јайгы тагнынг алдына
Чакы айланган эрјинем.

Узун кайыш камчымды
Уулай соккон эрјинем.
Узун түннинг алдына
Чакы айланган эрјинем.

Суунынг кужы бололо,
Сууга конор дейдинг бе?

Шулмус тенек бололо,
Судтадып јүрет дейдинг бе?

Ангыр, таркат бололо,
Ага берет дединг бе?
Аамай тенек бололо,
Айдуга барат дединг бе?

Семис, семис аттардын
Сек болгонын көрөрим.
Сертендеген бойлунын
Ооско түшкенин угарым.

Омок, омок аттардын
Комут басканын көрөрим.
Омок, омок кыстардын
Ооско түшкенин көрөрим.

Салган ажы чыкпаза,
Саламынанг сураар ба?
Санаа жеткен болбозо,
Салымынанг сураар ба?
Эткен ажы чыкпаза,
Эдиминенг сураар ба?
Эм санаазы жетпезе,
Энезиненг сураар ба?

Јелер сарбаам јелбесте,
Јелбес сарбаам не јелет?
Јергелешкеним келбесте,
Јеткер-тагма не келдинг?

Базар сарбаам баспаста,
Баспас сарбаам не базат?
База үүрем келбесте,
Бакадый тагма не келдинг?

Улай-улай јелишке
Уладап калган болбайсын.
Узак ойгө келбеди,
Ундып койгон болбайсын.

Керилгекле јелерге
Криптип калган болбайсын.
Кезек ле ойгө келеле,
Ундып койгон болбайсын.

Улантылу кайышты
Улайтаны күч эмтир.
Удап калган көөркийди
Ундыйтаны күч эмтир.

Катаманду кайышты
Катайтаны күч эмтир.
Качангыда көөркийди

Ундыйтаны күч эмтир.

Ўйген-нокто бек болзо,
Ўч бороноғ кем коркор?
Ўүре-јеле бар болзо,
Ол танмананг кем коркор?
Колонг-куйушкан бек болзо,
Конгыр тайданг кем коркор?
Кожо ўүре бар болзо,
Ол эдүденг кем коркор?

Мениг эжим суу ол јанда,
Оноор кечер кеме јок,
Јаантайын ла ыйлаарга
Көстөримде јажы јок.

Тенгериде бир јылдыс
Көс лө јетсе, кол јетпес,
Телекејде бир көөркий
Санаа јетсе, салым јок.

Кайраканда бир јылдыс
Карак јетсе, кол јетпес.
Кан-Алтайда бир көөркий
Санаа јетсе, салым јок.

Кара көлдинг түбинде
Кандый балык јок дейдинг?
Кара көстү бойымда
Кандый санаа јок дейдинг?

Кыр бажында от күйет,
Барайын ба кайдайын?
Көөркий мени чачып јат,
Ыйлайын ба кайдайын.

Суу ол јанда от күй јат,
Кечейин бе кайдайын?
Уулдар мени сүүбей јат,
Өлөйин бе кайдайын?

Каннын, Каннын Сары-Кобы
Ондый Алтай кайда бар?
Кара көстөри каткылу
Ондый көөркий кайда бар?

Кара койдын терезин
Кактазан да сергибес.
Карып калган көөркийди
Канайтсанг да ондолбос.

Јакпак койдын терезин
Ийлезенг де сергибес.
Јажап калган көөркийди
Јарандырзанг да ондолбос.

Көк болчокко чыкпазан,
Көк боронго минбезим.
Көргөн көскө турбазан,
Көк жарыкка јүрбезим.

Ак төстөккө чыкпазан,
Ак боронго минбезим.
Айткан сөскө турбазан,
Ак жарыкка јүрбезим.

Карагај агаш будагы
Карсылдада сынза торт.
Күүни јокко барганча,
Карыксынып өлзө торт.

Терек агаш будагы
Тегин јерге сынза торт.
Тенек күрүмге барганча,
Тегин јерге өлзө торт.

Кайынг агаш ол бүри
Касталганча сынза торт.
Карыкчалду санааны
Сананганча, өлзө торт.

Эргиш агаш ол бүри
Эрелгенче, сынза торт.
Эрикчелдү санааны
Сананганча, өлзө торт.
Кунукпазанг сен, көөркий,
Кудай, салым бар эмей.
Карыкпазанг сен, көөркий,
Салым, кудай бар эмей.

Көжнө төзи суулу деп,
Көнөк тостым, толбоды.
Көрүшкен көөркий келер деп,
Јолын тостым, келбеди.

Балтырган төзи суулу деп,
Болуштоп тостым, толбоды.
База ўүрем келер деп,
Сакып јүрдим, келбеди.

Кап арткажын јобожок
Не туйлайдың, кара кер?
Карузыйын дегежин
Не болбойдың, келинек?

Кош артайын дегежин
Не туйлайдың, кара кер?
Колынгнанг тудайын дегежин
Не болбойдың, көөркийим?

Кадын төмөн мен бардым,

Камчы сабын кеспедим.
Катап ойто келеле,
Каткырар үүре таппадым.

Сопок өдүк жок болзо,
Кийбес эдим бу Алтайга.
Солун үүре жок болзо,
Келбес эдим бу Алтайга.

Башпак өдүк жок болзо,
Баспас эдим бу Алтайга.
Баратан үүре жок болзо,
Келбес эдим бу журтка.

Адыргалай мантаган
Артак элик ол эмей.
Айдышканда болбогон
Опту келин сен эдин.

Седеркелей мантаган
Сергек элик ол эмей.
Сертежерде болбогон
Седенг келин сен эдин.

Агаш бүри жайылза,
Айыл тударыс оныла.
Арык койлор семирзе,
Той эдерис күскиде.

Эки агаш жайылза,
Айыл тударыс оныла.
Ирик койлор семирзе,
Той эдерис күскиде.

КОЛТУ СЫРГАЛЖЫГА КОЖОНДОЙТ

Элик түктү адымды
Эртеп берзем, минерин.
Эненг көрбөгөн Алтайга
Экел салзам, журтаарын.

Андар түктү адымды
Эртеп берзем, минерин.
Аданг көрбөгөн Алтайга
Апар алзам, журтаарын.

КЫС КАЧЫРЫШТЫНГ СЕРЕМЖИ КОЖОНГЫ

Туманду тууны көригер,
Туман түшкен болбозын.
Турган журтты көригер,
Туткун келген болбозын.

Кара тууны көригер,
Булут түшкен болбозын.
Калын жонды эбиригер,
Качкын чыккан болбозын.

Суу ол жаңда эки кайын
Агып барат суркурап.
Бистин жерден эки бала
Качып барат суркурап.

КУДАНЫНГ ЛА КУДАЛАШТЫНГ КОЖОНГОРЫ

* * *

Ада-эненин жаңы деп,
Аражан чөөчөй тудунып,
Араайынан кожондоп,
Кудалап келдис, жөп сурап.

Озодон бери жаңыс деп,
Коројон чөөчөй тудунып,
Коолодо кожондоп,
Кудалап жүрүс, жөп сурап.

* * *

Кејим-токым жарадып,
Кер тай уурдадыс, кудагай.
Кејегелү тужында
Кыс уурдадыс, кудагай.

Токым-кејим жарадып,
Төнөй уурдадыс, кудагай.
Токыналу тужында
Бала уурдадыс, кудагай.

Куба чөлдинг түбиненг
Кускун учты, жем сурап.
Кан-Чарас Алтайдан
Куда келди, кыс сурап.

Сары чөлдинг түбиненг
Сангыскан учты, сан сурап.
Мөндүр-Соккон Алтайдан

Куда келди, кыс сурап.

Көк-боронун жалынды
Чип-чичкечек кудагай.
Күски койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.

Ак-боронун жалынды
Чип-чичкечек кудагай.
Жаскы койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.

Јети үйелү чакыга
Јееренис кожо буулайлык,
Јети үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.

Алты үйелү чакыга
Ак боробыс буулайлык.
Алты үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.

Куулы чоокыр үзени
Кула тайдын тепшизи.
Куулы чөөчөй ол ажы
Кудагайдын күндүүзи.

Кара-чоокыр үзени
Кара тайдын тепшизи.
Калайлу чөөчөй ол ажы
Кудалардын күндүүзи.

Кулузынга отурган
Кучыйактын жаражын.
Куйка-топчы тагынган
Кудагайдын сүрлүзин.

Ташка чыгып отурган
Талан-келен жаражын.
Тана-јинји тагынган
Таай эјемнин жаражын.

Ак аркакту торконы
Айра кескен кудагай,
Араайынан куучын айдып
Отуратан кудагай.

Чийнебашту торконы
Чийе кескен кудагай.
Чип-чичкечек үниле
Куучындайтан кудагай.

Кара булут кудайда,
Кудай кайдан билетен.
Карыккан санаа көгүсте,
Кудагай кайдан билетен.

КӨЖӨГӨНИНГ КОЖОНДОРЫ

Ак кайынга буулаган
Ак көжөгө сүрлүзин!
Ары јанында јажынган
Јаш келиннин жаражын!

Көк кайынга буулаган
Көжөгөнин сүрлүзин!
Кемзинип, ондо јажынган
Көөркий келин жаражын!

Керчезиндү чегедекти
Кийдирип бердис јардынга.
Келин эдип, чачынды
Өрүп берерис, тарайла.

Тужагалу чегедекти
Кийдирип койдыс јардынга.
Тулун эдип чачынды
Өрүп берерис, тарайла.

Ак кайынгыс јажарды,
Ак көжөгө буулаактар.
Аркада малыс тойынды,
Семизин сойып, јыргаактар.

Көк кайынгыс јажарды,
Көжөгөни буулаактар.
Көккө малыс тойынды,
Семизин сойып, тойлооктор.

Күмүш үйген бажында
Күрен тайдын седенги,

Күн солонгы чололу
Көк көжөгө сүрлүзүн.

Алтын үйген бажында
Ак байталдын седенин.
Ай солонгы чололу
Ак көжөгө сүрлүзүн.

Ак жалаңда не жараш?
Ак айгырлу мал жараш.
Албатыда не жараш?
Ак көжөгөлү айыл жараш.

Көк жалаңда не жараш?
Көк айгырлу мал жараш.
Көп калыкта не жараш?
Көк көжөгөлү айыл жараш.

Ак көжөгө көдүргөн
Ак кайыңнын жаражын.
Албатыны жыргаткан
Балдарыстын жакшызын.

Көк көжөгө көдүргөн
Көк кайыңнын жаражын.
Көп бистерди жыргаткан
Балдарыстын жакшызын.

Ак кайыңгы жалбрак
Ак көжөгө арјанда
Жаңгы жараш келиннин
Чачын өрүп отурыс.

Көк кайыңгы жалбрак
Көк көжөгө арјанда
Көөркий жараш келиннин
Чачын өрүп отурыс.

Арказында ак шаңкы
Чечер өйи једип келт.
Алтыдан өргөн кејеге
Јазар өйи једип келт.

Белиндеги шаңкыны
Чечер өйи једип келт.
Бештен өргөн кејееми
Тулун өрөр өй келди.

Көк көжөгө арјанда
Көбөн чачын өргөнис.
Ак көжөгө арјанда
Алтын чачын өргөнис.

Кызыл-торко ол курды
Чечип койтон ол јанду.
Кызыл-торко чегедекти

Кийип алган учурлу.

Солонгы өңдү ол курды
Чечип койтон ол јанду.
Солонгы өңдү чегедекти
Кийип алар өй келди.

Айыл бажында ак кайың,
Алдын кечпей, байлап жүр.
Айылда отурган кайың энен,
Адын айтпай, байлап жүр.

Төн бажында төрт кайың,
Бүрин кеспей, байлап жүр.
Төрдө отурган кайың адан,
Бөрүгинди уштыбай жүр.

КЕЛИНДИ МАКТАГАН КОЖОНДОР

* * *

Јаскыда өскөн чечектен
Каннаг жараш чечек јок.
Јаскыда качкан кыстардан
Сенен жараш бойлу јок.

Күскиде чыккан чечектен
Күнерден жараш чечек јок.
Күскиде качкан кыстардан
Сенен жараш бойлу јок.

Алтан чечек ортодон
Талдап үскен чечегис.
Алтан жараш ортодон
Талдап алган келдибис.

Јетен чечек ортодон
Талдап үскен чечегис.
Јетен жараш ортодон
Талдап алган келдибис.

* * *

Тарый аскан казанын
Тату, койу кайназын.
Талдап алган нөкөрин

Табынгыр јакшы эш болзын.

Коштой аскан казанын
Койу, тату кайназын.
Карузып барган нөкөринг
Киленкей кару эш болзын.

* * *

Ак борого минеле,
Кожондоп јортсын келдибис.
Ак јаланга чыгала,
Өлөнг этсин келдибис.

Конгыр тайды минеле,
Кой кабырзын келдибис.
Кой, эчкинин түгинен
Кийим этсин келдибис.

Тонуп калган терени
Ийлеп јүрзин, келдибис.
Торко мандык кезеле,
Көктөн јүрзин келдибис.

Ак ийнекти саап алза,
Аарчы этсин, келдибис.
Албатызы јуул келзе,
Күндүлөп јүрзин келдибис.

Кулунду беени саап алып,
Кымыс этсин келдибис.
Калык-јоннын ортодо
Тоомјыда јүрзин келдибис.

КАЙЫН ЭНЕЗИ КЕЛДИНЕ КОЖОНДОЙТ

Јаскы койон терезин
Уужап алзам — тон болор.
Јаттаг келген баланы
Јазап айтсам — јурт болор.

Эки койон терезин
Уужап алзам— кеп болор,
Элден келген баланы
Эптеп алзам — јурт болор.

ЈОНДОНЧОК КЕЛИНГЕ ÖГÖННИНГ КОЖОНГЫ

Чыга берзенг — чыга бер,
Чырбагалла сокпозым.
Јана берзенг — јана бер,
Јалын сеге барбазым.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫНГ БАШПААДЫЛАРЫ

* * *

Чыдырмандый бек болзын јурты,
Чымалыдый иштенкей болзын балдары,
Агаш-таштый бек болзын јурты,
Адарудый нак болзын балдары.

* * *

Сангыскандый ак болзын,
Јымырткадый сак болзын.
Ўкүчектий өлө болзын,
Ўркенедий көп болзын.

* * *

Эр јанында эки мылтык болзын,
Агалу-ийнилү адып турзын.
Эпши јанында эки аркыт турзын,
Эжелү-сыйынду быжып турзын.

* * *

Аргымайдый аргалу болзын,
Тобоковтый тоомјылу болзын.

* * *

Томырганы јадык болзын,
Тонкойгоны уулдар болзын.

* * *

Айу адар уулдарлу болзын,
Албаа көктөөр кыстарлу болзын.
Бөрү адар уулдарлу болзын,
Бөрүк көктөөр кыстарлу болзын.

* * *

Өлөнг јетпес малду болзын,
Өдүк јетпес балдар азыразын.

* * *

Бала-барка азырап,
Бажын билип башкарып,
Төрди болзо, көдүрип,

Төрөөндөрдү күндүлөп,
Эптү-жакшы журтазын.

* * *

Кылдан чичке кыстар азыразын,
Кын тагынар уулдар азыразын.

* * *

Айлына албаты кирзин,
Ажы-тузы туузылбас болзын.

* * *

Алаканы арбынду болзын,
Колы кокту болзын.

* * *

Киндигине кир сокпозын,
Кирбигине жаш сокпозын.

* * *

Сөнгүскен чайнаар мал азыразын,
Сөзин угар уулдар азыразын.

* * *

Айлына толо бала азыразын,
Алтайына толо мал азыразын.

* * *

Өлөңдий жымжак кыстар азыразын,
Жыраадый катуу уулдар азыразын.

* * *

Чеден-кажааны чынык болзын,
Айлы-журты аруу жатсын.

* * *

Бала-барказы тойу жүрзин,
Албаты ортодо баштуу жүрзин.

* * *

Одынаг казан айрылбазын,
Орынынын жылузы сообозын.

* * *

Эргеги ус кыстар азыразын,

Эргеги быжуу уулдар азыразын.

* * *

Мөшкө чыгар уулдар азыразын,
Мүн кайнадар кыстар азыразын.

* * *

Турналардый турумкай болзын сүүжине,
Ангырлардый айрылышпас болзын жажына.

* * *

Келин Ай ошкош толуп жүрзин,
Колту Күн ошкош жылу жүрзин.

* * *

Темирди кызыдып, жөөжө эдинзин,
Тенекти көкидип, кижиге эдип жүрзин.

* * *

Чыга жүгүрүп, малым деп,
Кийдире жүгүрүп, балам деп,
Эптү-жөптү журтазын,
Эңке-тонго жатлазын.

* * *

Кой кабырар уулдар азыразын,
Тере уужаар кыстар азыразын.

* * *

Андап жүрер уулдарлу болзын,
Албаа кийер кыстарлу болзын.

* * *

Айу андаар уулдарлу болзын,
Алтын кийер кыстарлу болзын.

* * *

Таш-очогы тайкылбазын,
Талкан-күли чачылбазын.

* * *

Күлөр очогы тайкылбазын,
Күмүш күли чачылбазын.

* * *

Тайгага чыгар ууларлу болзын,
Талкан согор кыстарлу болзын.

* * *

Јети-Каан жылдыстардый уулар азыразын,
Алтын-Казыктый кыс азыразын.

* * *

Јинји тизер кыстарлу болзын,
Јилик јарар ууларлу болзын.

* * *

Седенгине секир јүрзин,
Семизине селендеп јүрзин.

* * *

Шангы кийер кыстарлу болзын,
Шанда тартар ууларлу болзын.

* * *

«Мерседес» деп машиналу болзын,
Мерген деп уулду болзын.

* * *

Тарлан-чоокыр уйлу болзын,
Тандалай деп кысту болзын.

* * *

Бычагы јок јуу сорзын,
Камчы јок ат минзин.

* * *

Аскан ажы тату болзын,
Айткан сөзи тоомјылу болзын.

* * *

Карузып алган эжине
Канча сүме кожулзын.
Јарадып алган эжиле
Јажын чакка јуртазын.

* * *

Киретени көп болзын,

Чыгатаны ас болзын.

* * *

Койондый ак болзын,
Койдый семис болзын.

* * *

Эжигине мал турзын,
Эдегине бала бассын.

* * *

Кара бажы кажайганча,
Ак тижы саргарганча,
Эптү-јөптү јуртазын.

* * *

Јаш улуска килеп јүрзин,
Јаан улусты тооп јүрзин.

* * *

Күүнзегени келип јатсын,
Амадаганы бүдүп турзын.

* * *

Качырып апарар кыстарлу болзын,
Келин экелер ууларлу болзын.

* * *

Јигени јуу болзын,
Кийгени түлкү болзын.

* * *

Кой котоонду болзын,
Койнында толо балдарлу болзын.

* * *

Айгырлу малду болзын,
Айлында толо балдарлу болзын.

* * *

Јөөжөзин чыгарып апарар кыстарлу болзын,
Кийдирип экелер ууларлу болзын.

* * *

Одузында албаты јуулзын,
Орынында бала ойнозын.

* * *

Кабыра жууган чуузында
Кабайда бала багырзын.

* * *

Жууй туткан төжөгинде
Түүнчекте бала багырзын.

* * *

Улаазынан уй ичсин,
Иргезинен ийт ичсин.

* * *

Жаманын жажырып жүрзин,
Жакшызын мактажып жүрзин.

* * *

Мингени жорго болзын,
Кийгени торко болзын,
Ичкени тату болзын.

* * *

Көжөгөзінде ырыс шокшозын,
Төжөгинде сүүнчи шокшозын.

* * *

Эки кижиге үлөшкөн түбөк
Эки катапка ас билдирер.
Эки кижиге үлөшкөн ырыс
Эки катапка көп билдирер.

* * *

Кургак агаш бириксе,
Изү жалбышту от болор.
Көөркий балдар бириксе,
Изү сүүштү журт болор.

* * *

Амырайтан жери Япония болзын,
Айылдайтан жери Америка болзын.
Ажанатан жери ресторан болзын,
Амзаганы шампан болзын.

* * *

Ээрлү ат турзын чакыда,
Эки жылдан «Жигулилү» болзын.

* * *

Эки бала ачу ашка тартылбазын,
Бала-барказына куйак болзын.
Келин бала кызыл тилге салдырбазын,
Барган эжин тооп жүрзин.

* * *

Төп, чом, тоқыналу, тоомжылу,
Иштенкей, нак деген кылык-жан
Жииттердин журтына шокшозын .

* * *

Эки ле бойыгар эптү болзогор,
Эки колыгар иштенкей болзо,
Ырыс ла тойу-ток, тоомжы,
Барлу-турлу жүрүм бойы келер.

* * *

Өскүске болужып жүр,
Өрө тартып иштендирип жүр.
Жабыска болужып жүр,
Жаба тартып иштендирип жүр.

* * *

Алты үйелү чакы тутсын,
Ак-борозы киштеп турзын.
Алты кып тура тутсын,
Алтылазында балдар жүгүришсин.

* * *

Карачалу айлында
Камык ырыс шокшозын.

* * *

Аркага чыкса – андап турзын,
Айлына бурылза – алганы күлүмжиле уткызын.

* * *

Эки саамайы буурайганча
Бой-бойларынан көс алалбай жүрзин.

* * *

Ак тиштери алтынды саргарганча
Бой-бойларын килежип, карузыжып жүрзин.

* * *

Кериш-уруш дегенин кер тайы
Жети тууны кечиреле,
Керчезендеп таштап ийзин.

* * *

Айткан сөзи бескелү болзын,
Айлы-журты чынык болзын.

* * *

Журтаган журты амыр болзын,
Шуурганга ас учуразын.

* * *

Түнүгинде желечи уйалазын,
Төжөгинде ырыс уйаланзын.

* * *

Качарында кан ойнозын,
Карагында от ойнозын.

* * *

Эжигинен ары чечек жайканзын,
Иргезинен ары маалазы жайканзын.

* * *

Машинада жайканып отурзын,
Албаты ортодо кычыртуда жүрзин.

* * *

Ала-көнө туткуланбазын,
Айткылажып керешлебезин.

* * *

Албаты ортодо Ай ошкош жаркынду жүрзин,
Айткан сөзи тоомжылу жүрзин.

* * *

Айры колдорын чычайтып,
Согушпай жүрзин.
Азу тиштерин ырсайтып,
Керишпей жүрзин.

* * *

Бий-Кадында кечүлү жүрзин,
Бийик тууларда ажулу жүрзин.

* * *

Койу жылдыстый мызылдаш жүрзин,
Жака жылдыстый жалтыраш жүрзин.

* * *

Кой тиштери конкорылганча,
Коптожып керешлебезин.

* * *

Тогус кара уулду болзын,
Онынчызы бойлу болзын.

* * *

Жаактуга айттырбазын,
Жарындуга жыктырбазын,

Тилдүгө айттырбазын,
Тизелүгө жыктырбазын.

* * *

Ўүри жок мал жүрбес,
Нөкөри жок кижилөрбес.
Түбекти нөкөрлөрөөр
Тен көдүришсин.
Ырысты нөкөрлөрөөр
Тен үлөшсин.

* * *

Саадактуу улдар азыразын,
Шанкылу кыстар азыразын.

* * *

Эк сагалы буурайганча,
Азу сагалы атрайганча,
Эптү-жөптү журтазын.

* * *

Жаңы жөөжөзүн жазап тудунып билзин,
Эски жөөжөзүн эптеп тудунып билзин.

* * *

Жок жерден таап жүрзин,
Жонло кожо нак жатсын,
Ас немени көптөдип билзин,
Албатыла кожо үлежип жүрзин.

* * *

Отык чагып күйдүрген оды
Он үйеге улалзын.
Серенке чагып күйдүрген оды
Сегис үйеге улалзын.

* * *

Балдарынын балдарын алзын,
Бажы балбак болзын,
Көстөри тозырак болзын.

* * *

Эл-албатыга жаман этпезин,
Айылдаштарыла нак жатсын.

* * *

Көкси терен болзын,
Көстөри отту болзын.
Албаты баштаар башчы болзын,
Алкыш-бийаны тузылбас болзын,
Оп-куруй!

* * *

Кас мойынду,
Кандыкты чырайлу

Кыстар азыразын.

* * *

Бука мойынду,
Чокту көстөрлү
Уулдар азыразын.

* * *

Уулы болзо, министр болзын,
Кызы болзо, артист болзын.

* * *

Тарлан-чоокыр уйлару бол,
Тандалай деп кыстарлу бол.
Боро-чоокыр уйлару бол,
Боромой деп уулдарлу бол.

* * *

Күнгүлдеген сокызында
Талкан согулзын.
Бортылдаган казанында
Карта кайназын.

* * *

Тон-өдүкти көктөйтөн
Торколой деп кысту болзын.

* * *

Кара боронот көстөри
Мокоорбозын жажына.
Мыылдаган торко чачы
Кажайбазын жажына.

* * *

Барбандада ажан отурар
Байрам деп уулду болзын.

* * *

Алтай-Буучайдый албатызын корулазын,
Очы-Баладый очогын корулазын.

* * *

Саап койгон сүт ошкош ару болзын,
Жаап койгон кар ошкош жаңы болзын.

* * *

Санаа жаңыс,
Салым бирлик болзын.

* * *

Адазы ошкош эки сары
Кыстарлу болзын.
Энези ошкош эки кара
Уулдарлу болзын.

* * *

Одуратан одынду болзын,
Откоротон малду болзын.
Арыганга үде берзин,
Аштаганга аш берзин.
Албатыла нак жүрзин,
Ээлгилү журт тутсын,
Эржинелү мал азыразын.

* * *

Тар эжиктен батпас,
Тай ат көдүрип албас,
Баатыр уулдар азыразын.

* * *

Кастый ак болзын,
Койондый жүгүрүк болзын.

* * *

Кунурабас журт болзын,
Куулардый айрылышпазын.
Артабас журт болзын,
Ангырлардый нак жүрзин.

* * *

Эр жанында күкүрт унчукпазын,
Эпши жанында жаңмыр жаабазын.

* * *

Тынышту очогы тайкылбазын,
Тынду чайы сообозын.

* * *

Тайгазы жуугында андап,
Таап жүрзин.
Талайы жанында балыктап,
Азыранып жүрзин.

* * *

Эленчик-куурактын,
Ада-өбөкөнинг жаңы аайынча
Эленчик-чакка журтагылазын.

* * *

Чар тере аркытту бол,
Баш кайыг бышкылу бол,
Эжелү-сыйынду быжып турзын.
Уй терези аркытту бол,
Улу кайыг бышкылу бол,
Сыйынду-эжелү быжып турзын.

* * *

Эки боро аттарлу болзын,
Эзер-казар ийттерлү болзын,
Алтайынын сынын кырлап,
Агдап жүрзин.
Эпшизининг аскан казаны сообозын,
Орыннын алдында чойчык-чойчык
Өдүктөр тургулазын.

* * *

Колдордын чыдалыла,
Буттардын ийдезиле байызын,
Көптөзін.
Айлынан улус айрылбас болзын.

* * *

Танг Чолмондый көстөрлү,
Танг ойногон каткылу,
Таларкак бөкө жарынду
Уулдар азыразын.

* * *

Күн жаркыны чырайлу,
Күнчыгыштый каткылу,
Коо жараш сындарлу,
Коологон өткүн кожонду
Кыстар азыразын.

* * *

Очогоорго — жаан жалбыш,
Ортоогоорго — жаан ырыс.

* * *

Эки кулагында темдектү
Мал азыразын.
Эки кулагында сыргалу
Жаражай кыстар азыразын.

* * *

Чуркурадып мал азыра,
Чуулап бала азыра.

* * *

Ак череттү туразы
Арузына жалтырап турзын,
Бойлоры карузыжып журтазын.

* * *

Жарадып алган эжи,

Тенериде ай чылап,
Жалтырап турзын,
Эп-сүмези,
Телекейде солонгы чылап,
Жүзүнделип турзын.

* * *

Сүүп тапкан эжинг
Сүрнүктүрбезин сени.
Карузып тапкан эжинг
Карыктырбазын сени качан да.

* * *

Арчын чылап айрыланып өс,
Кырчын чылап уйаланып өс.

* * *

Кин болзын,
Кежиктү болзын.
Чонг болзын,
Бай болзын,
Баркылу болзын.

* * *

Элбек жоннын жыргалын көрзин,
Экпиндү жүрүмнинг учурын сессин.
Жаан талайлар кечүзін кечсин,
Ажытту тайгалар ажызын ашсын.

* * *

Карангуй түн киргежин,
Карыкчалы жок уйкулу бол.
Тандакталып күн чыккажын,
Кунукчалы жок жүрүмдү болзын.

* * *

Кабактары туйук,
Кабыргазы тудуш
Уулдар азыразын.

* * *

Кабактары чийик,
Сындары сыргалжын
Кыстар азыразын.

* * *

Ай тандактый качараарды
Жаш жолдобозын,

Жылдыс жаркынду көстөрөөрди
Карыкчал тартпазын.

* * *

Тал чылап корболоньш тураар,
Тараан чылап кылгаланып тураар.

* * *

Эрдин сөстөри чындык болзын,
Эрдин журты чынык болзын.
Келиннин сөстөри чом болзын,
Экүнин санаазы бир болзын.

* * *

Кайындарын байлаар, тоор
Көгүстү, жалакай келин болзын.

* * *

Албатыны күндүлегенин
Тепши куйрукту кой болзын.
Эл-жонды күндүлегенин
Ак мешке жуулу кой болзын.

* * *

Учуктый чөйилген мал азыра,
Куучыны төп балдар азыра.

* * *

Жылмайа семирген
Мал азыра.
Жып-жымжагаш кылыкту
Кыстар азыра.

* * *

Орчыланды эбиретен
Космонавт уулдар азыразын.
Телекейди кайкадатан
Артист кыстар азыразын.

* * *

Тогус уул азыра,
Тоолоп болбос мал азыра!
Алты кыс азыра,
Айдап болбос мал азыра!

* * *

Келин, жаңы ай чылап,

Он беш катап толузын!

* * *

Албаты-жонды күндүлөп жүр,
Ак малынды кичееп жүр.
Көп жонунды ашкар жүр,
Көгөндү малынды кичееп жүр!

* * *

Кажаанда малын үркүбезин,
Кабайдагы балаң ыйлабазын.
Котоонду малын үркүбезин,
Колындагы балаң ыйлабазын!

ТОЙДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Төрт үйелү чакыга
Төнөйлөр жуулып киштезин.
Төрт үйелү айлыга
Төрөгөн жуулып жыргазын.

Алты үйелү чакыга
Ак боро жуулып киштезин.
Алты үйелү айлыга
Албаты жуулып жыргазын.

Желе-желе жаш кулун
Желишкир ылгым ат болор.
Жергелешкен жиит балдар
Желе жараш журт болор.

Төгө-төгө жаш кулун
Түргендеп желер ат болор.
Той ло эткен жииттерис
Көрүмжилү журт болор.

Тозуп аткан аңыга
Тозтын огы жаразын.
Той ло эткен уулыга
Торко, камду жаразын.

Кетеп аткан аңыга
Кескен огын жаразын.
Келин болгон бойлуга
Камду, түлкү жаразын.

Түре жууган жөөжөнгө
Камду, түлкү кожулзын.

Катай туткан төжөктө
Кабайда бала багырзын.

Кабыра жууган жөөжөнгө
Түлкү, камду кожулзын.
Түре жууган төжөктө
Түүнчекте бала жайканзын.

Жакалап эткен тоныгар
Жарынга жылу кеп болзын.
Жатка берген балагар
Жайым жадар журт болзын.

Эптеп эткен тоныгар
Ийинге жылу кеп болзын.
Элге берген балагар
Эптү жакшы журт болзын.

Түнүктү айлынга
Түмен быркан шокшозын.
Түре жууган ордында
Түүнчекте бала жайкалзын.

Карачалу айлынга
Камык быркан шокшозын,
Кабыра жууган ордында
Кабайда бала багырзын.

ЖӨӨЖӨ САДЫШТЫНГ КОЖОНДОРЫ

Айдын чыгыш таладан
Ай жаркыны чалызын.
Айыл ичинде жөөжөдө
Алтын кайырчак чек турзын.

Күннин чыгыш таладан
Күн жаркыны чалызын.
Күреелей жууган жөөжөдө
Күмүш кайырчак чек турзын.

Кертек керим чакыда,
Кејим-токымын беригер.
Келинис бистин айлыста,
Кеп-кийимин беригер.

Тосток бором айлыста,

Токым-кејим беригер.
Тойлогон келдис айлыста,
Тон-өдүгин беригер.

Ак калайлу казанаар
Бистин отто кайназын.
Ак шанкылу балагар
Бистин журтта шокшозын.

Көк калайлу казанаар
Бистин отко кайназын.
Кара көстү балагар
Бистин журтка шокшозын.

Ак торколо шидеген
Кебизисти беригер,
Ак чечекле ойногон
Келдибисти беригер.

Чинмериле шидеген
Ширдегисти беригер.
Чийнебашла ойногон
Келдибисти беригер.

Жар бажына отурып,
Жастык шидеген кыс жараш.
Жастыгын көрүп, жарадып,
Кыс сөстөгөн уул жараш.

Төн бажына отурып,
Тон көктөгөн кыс жараш.
Тонын көрүп, жарадып,
Кыс сөстөгөн уул жараш.

КЕЛИННИНГ БАРКЫЗЫН МАКТАП

Ак жакалу тон келди,
Тоннон жылу тон болды.
Ак бозулу уй келди,
Уйдан сүттү уй болды.

Көк жакалу тон келди,
Тонноң жылу тон болды.
Көк бозулу уй келди,
Уйдан сүттү уй болды.

Кече туткан айылдын
Кеени кайда болотон?
Кече келген келиннин
Чайы кайда болотон?

Жаңы туткан айылдын
Жаражы кайда болотон?
Жаңы келген келиннин
Чайы кайда болотон?

БЕЛКЕНЧЕКТИҢ КОЖОНДОРЫ

Жараш шайрак аргымак,
Алтын чакы төзинде.
Жайа кескен белкенчек
Ада-эненин алдында.

Бийик шайрак эрјине,
Күлер чакы төзинде.
Белтире кескен белкенчек
Эне-аданын алдында.
Жайа салган тепшинен
Ўлежип јигей кудалар.
Жакарып айдар эрмегин
Айдып тургай кудалар.

Ўрүстеп салган тепшинен
Ўлежип јигей кудалар.
Ўредип айдар эрмегин
Айдып отургай кудалар.

Ат арчынды тудунып,
Алкыш сурап јүрүбис.
Ак сүдисти үрүстеп,
Ак јаларга мүргүйдис.

Кой арчынды тудунып,
Кудайданг алкыш сурайдыс.
Койу сүтти үрүстеп,

От-Энеге мүргүйдис.

Ак тайгада ат арчын
Изүзине баш болзын,
Ак јаларга мүргүйле,
Ырыс сурап келдибис.

Көк тайгада кой арчын
Быйанына баш болзын.
От јаларга мүргүйле,
Ырыс сурап келдибис.

Көк кайынды бүктейле,
Кабай эткен адазы.
Койу сүдин эмизип,
Чыдадып койгон энези.

Јаш кайынды бүктейле,
Кабай эткен адазы.
Агы-сүдин эмизип,
Азырап койгон энези.

Адарткы деп өлөңди
Ат отойтон учурлу.
Алаканда чөөчөйдү
Адазы ууртаар учурлу.

Конгырјыла өлөңди
Кой отойтон учурлу.
Колыстагы чөөчөйдү
Энези ууртаар учурлу.

Кејим-токым јайылбаан
Керин берген, кудагай.
Кејегези јазылбаган
Кызын берген кудагай.

Токым-кејим јайылбаан
Төнөйин берген кудагай.
Төбөзинде чачы јазылбаан
Балазын берген кудагай.

Ак ийнекти саай тудуп,
Аарчы эткен кудагай.
Албатыны түжүрип,

Жыргал эткен кудагай.

Көк ийнекти саай тудуп,
Көөрчөк эткен кудагай.
Көп албатыны түжүрип,
Жыргалын көргөн кудагай.

Терек агаш бүриндий
Телбиреген кудагай.
Тенгериде жылдыстый
Мызылдаган кудагай.

Кайын агаш бүриндий
Калбыраган кудагай.
Кайраканда жылдыстый
Мызылдаган кудагай.

Көк ийнектин терезинен
Көкөр эткен кудагай.
Көп балдарды чыдадып,
Жыргалын көргөн кудагай.

Ак ийнектин терезинен
Аркыт эткен кудагай.
Арбын балдар чыдадып,
Жыргалын көргөн кудагай.

Айыл ичин сергиткен
Алкы жууган кудагай.
Алтан жылга журта деп,
Бала берген кудагай.

Үйдин ичин сергидип,
Жөөжө жууган кудагай.
Үргүлжиге журта деп,
Бала берген кудагай.

БАЙТАЛБАШТЫҢ КОЖОНДОРЫ

Таң кажайды, турыгар,
Байтал башты кайнадаар.

Кудаларды айттырып,
Баш тепшилеп күндүлегер.

Күн чыгып келт, турыгар,
Кары-јодо кайнадып,
Кара албатыны айттырып,
Кары-јодоло күндүлегер.

КОЙУ КӨЧӨНИҢ АЛКЫШТАРЫ

Эдискидий коо үни
Айылдын ичин көдүрзин.
Чыдап келзе, калыгыстын
Адын ададып,
Албаты ортодо чек жүрзин.

Су-кадык өссин,
Баатыр болуп чыдазын.

Элдин элчизи болзын,
Жоннын куйагы болзын.

Жаактуга айттырбазын,
Жарындуга туттурбазын.
Тилдүгө айттырбазын,
Тизелүгө жыктырбазын.

Аттын омогын минзин,
Аштын тамзыгын јизин.

Тоомјылу болуп,
Төрдө отурзын.
Тоомјылу болуп,
Жон баштазын.

Јүс јаш јажазын,
Јүгүрүк ат минзин.

Курсактын болзо, тамзыгын јизин,
Кийимнин болзо, өнжүгин кийзин.
Аттардын болзо, эмдигин минзин,
Албаты ортодо эркетенде жүрзин.

Ак борого минеле,
Алтайында андап жүрзин.

Ак чаазыннан үренеле,
Албатызынын уулы болзын.

Төбөөзінде санаалу болзын,
Төрінде бичиктү болзын.

Бажында сагышту болзын,
Балтыры темир болзын.

Төрт лө беш темдектерге үрензин,
Түн-түжи кычырганы бичик болзын.

Атту-тонду малчы болзын,
Атту-чуулу анчы болзын,
Аткан огы јерге түшпезин.

Алтайыстын адын
Телекейге чыгарзын.
Албатыбыстын адын
Орчыланга чыгарзын.
Баштапкы алтай космонавт болзын,
Орчылангла учуп јүрзин.

Аданан ардак јүрзин,
Эненен эрке јүрзин.
Јаан улусты тооп јүрзин,
Кураа балдарыла нак јүрзин.

Койондый ак болуп чыда,
Койдый семис болуп чыда.

Бычагы јок јуу сорзын,
Камчызы јок ат минзин.

Эмдик үредер эпчил болзын.
Ан адар анчы болзын.

Јаан-јаан талайда
Кечүлү болзын.
Јаан-јаан тайгаларда
Ажулу болзын.

Боронгот көстөри
Чокту болзын.
Боромой деп атту болзын.

Эки койон терезинен
Эптү јакшы бөрүктү болзын.
Эки койдын терезинен
Эптү јылу тонду јүрзин.

Тар кабайга јайкап,
Тату сүдисле азыраган
Уулыс кийнинде
Эне-адазын азыразын.

Јигени – бөөрөк-јуу болзын,
Соргоны – казы-карта болзын.
Су-кадык өссин,
Баатыр болуп чыдазын.
Төбөзінде чачы
Койу болзын.
Өжининде эренези
Таш болзын.

Эр кемине јетсе,
Кан-Чарас Алтайда
Уулдын колын тудары јок болзын.

Чыдаза, боксло чемпион болзын,
Телекейге ады чыксын.

Эмдик чармадаар чармачы болзын,
Эмдик үредер чыйрак болзын.

Күрежетен чемпион болзын,
Анчы Самтаевтин үренчиги болзын.

Алтайы алкыш-быйан берип,
Су-кадык чыдазын.

Најылары болзо, јакшы,
Једимдери болзо бийик,
Ўредүзи болзо, көрүмјилү,
Јолдор болзо, јилбилү болзын.

Алтайы балага алкыш берзин,
Алын јолында буудак јок,
Кийин јолында таңгак јок,
Јүрүми ырысту болзын.

Агын суулар болгожын,
Тайыс кечү ол берзин.
Бийик туулар болгожын,
Јабыс ажү ол берзин.

Арка-сыны артабай,
Амыр чыдазын деп алкайдым.
Алдында јолы ачык,

Келер јолы кежиктү,
Алтайынан быйанду,
Албатыда тоомјылу,
Амадузына једип јүрзин.
Омок-јимек чыдазын.

Јаңы чыккан баатыр кежик балага
Брыстын болзо, јаанын,
Тенеринин чанкырын,
Јылдыстардын жаркындузын,
Чалындардын арузын күүнзейдис.

Једип тудары көп болзын,
Јер тайанары јок болзын.

Кайын агаш кабайга јайканып јат,
Ада-эненин колына экчелип јүр.
Эргиш агаш кабайда эркеде јат,
Эне-аданнын колында јажып өс.

СӨӨКТӨРДИН, ӨС АЛБАТЫЛАРДЫН ЧОЛОЛОРЫ, КОЖОНДОРЫ ЛА АЛКЫШТАРЫ

БАЙЛАГАС

Байлагас бажы куртаганча
Балтырган јууган.
Көчүги куртаганча
Көжнөлөп јүргөн.
Јаман эрин азыраган.
Јаман эри
Јаңыс уйын сойоло,
Эдин јаңыскан јийтем деп,

Байлагасты сүрүп ийген.

ИРКИТ

Ирkit, ирkit ириген,
Ирин-чирини чачылган.
Ирик будын
Ийттин будына
Толып јиген.
Теке бажын блаажып,
Тенгиске түшкен ирkitтер.
Борсык бажын блаажып,
Боом ашкан ирkitтер.
Оозынан от чыккан,
Јардынан канат өскөн ирkitтер.
Је ондый да болзо,
Ирkitин эдин ол јизен,
Эди кандый амтанду.
Ирkit уулга ол барзан,
Јурты кандый ол өнгжүк.

КЕРГИЛ

Кергил, кергил кере тас,
Кејегези куртту тас.
Кејери кырландап,
Кериш бедреген.
Кејегези чычандап,
Согуш бедреген.
Өгөөнинин үстине
Алты түмен ойношту.
Эрзегине эби-куды
Табылбас куртту кергил.
Албаты ортодо алты јүстү,
Эл ортодо эки јүстү кергил.

КОБОЛЫ

Корбо талда кок јок,
Коболыда ук јок.

КӨБӨК

Көөш казан ажынкай,
Көбөк, көбөк көөрөнкөй.
Көбөк көөрөйлө,

Көлгө калыган.
Көп сабазын
Көрмөс алган.
Малдын тижизи кееркек,
Көбөктөрдүн кыстары кеберкек.
Көбөктөрдүн эркеги журт тудар.
Көбөктөрдүн эпшизи
Журт тутпас,
Көбөктөрдүн эркеги өзөр.
Жал көбөк төр бажында
Тоголонып жат.

КЫПЧАК

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызаланга кыстырган.
Кызын алып, тирилген.
Келдин алып, кейтиккен.
Отура түжүп, одын алган.
Жада түжүп, жаңыртыгын алган.
Ийде басса, ийдин алган.
Энчөйө түжүп, энезин алган.

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызаланга кыстырган.
Аланчыктаң астыгып,
Алты жылга тениген.
Тейлегенди киштедип,
Айгыр салган кыпчактар.
Кучыйакты чыйкылдадып,
Кулун салган кыпчактар.
Кызылына болуп, кызын алган,
Кеенине болуп, келдин алган.

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызыла түжүп, кызын алган.
Керилеле, келдин алган.
Эригеле, энезин алган.
Тейлеген айгырлу,
Саңгыскан беелү

Кинчектү кыпчак.

* * *

Кыпчак ычкырым деп ыйлайт.
Иркит мылтыгым деп ыйлайт.

* * *

Тошко салза чөнгөс кыпчак,
Отко салза күйбес кыпчак.

* * *

Ару чырайына көлөткө түшкөн кыпчак,
Кара көстөрине кан чагылган кыпчак.

МАЙМАН

Жети кару күйүзинин
Мойнын кескен ийт-майман.
Эң кару күйүзин
Соок жатсын деп, тошко салган,
Изү жатсын деп, күлгө көмгөн,
Кара буурлу кара майман.
Таары курыыр кара майман,
Көө тонду көгөл майман.
Боро санаалу,
Эрезин, курт болуп,
Эдин жишкен.
Эрзегине өй энезинин
Койнын тарткан.
Кара курт болуп,
Канын жишкен.
Кей-кебизинине кайын энезинин
Койнында конгон.
Жеңил деп, өкпө азыктанган,
Чокту деп, чобра одырган.

* * *

Жети күйүзинин мойнын кескен
Ийт майман.
Жети адынын мойнын кескен
Күлүк майман.
Жакшы куучын кокырлу,
Жараш чөчөй күндүлү,
Тату кымыс суузынду,
Кызыл-марал чырайлу
Кеберкек майман.

* * *

Майман күнине он куулар.

МЕРКИТ

Кара тастын калдыгы,
Кара жангыс уулы.
Меркит, меркит, беш меркит,
Беш арбадан көчө аскан.
Меркит, меркит, алты меркит,
Алты арбадан талкан соккон.
Аргазыла алты конгон,
Алабугадай жылбыркай меркит.
Мекезиле жети конгон
Чараандый жылбыркай меркит.

МУНДУС

Бука жуулып, уй болбос,
Мундус жуулып журт болбос,
Ийттий тудаган,
Уйдый сүзеген,
Аттый тебеген
Жебирек мундустар,
Кускунды куркулдадып,
Курут эдип жиген.
Сангысканды жабырадып,
Саап, сүдин ичкен,
Тейлегенди киштедип,
Айгыр салган.
Телекейди кайкадып,
Муны чыккан
Тенек мундус.
Албатыны кайкадып,
Ады чыккан
Аамай мундус.
Мундус бийиркек, ойто ло
Көрзөн, жалтанчак.

САГАЛ

Сагалду эчкизин сойып, жип болбой,
Саалу арбазын саргап, жип болбой,
Жабуда курудун алып, жип болбой,
Жадында ийнегин саап, ичип болбой
Торологон сагалдар.

СОЙОННЫНГ ЧОЛОЛОРЫ

Сол буды тартылчак,
Сол колы суранчак,
Комыс согор эргеги бар,
Коболы, сойон угы бар.
Икили согор эргеги бар,

Иркит, сойон угы бар.
Эдек-јени ачык сойон,
Эби табылбас ач сойон,
Эпшилерди элгеп жүретен
Эрзек ойынзак сойон.
Аркага чыкса сангытчы,
Аралга кирзе сыгырчан,
Ээр-токымын тескери ээртеер,
Эргекпиле шоор тартар,
Эринбиле комыс ойноор сойон.

* * *

Сойон, сойон сурт эдип,
Беш ичине шокшогон.
Соронок будын сооро тепкен,
Сол колын сый тепкен,
Сокойоктоп ташка чыккан,
Алтын деп балазын
Ак жарчаала жыга чапкан.
Мендеш деген балазын
Беш суузына мергедеген.
Эмеш малын жайап јаткан
Ак жайыгын үзе тарткан.
Эмеен-өбөөн качаалап јаткан
Ак көжөгөзин јара тарткан.

* * *

Алтайдын ичинде сойоннон јаман кам јок.

* * *

Сойоннын бай агажы эргип.

* * *

Мактанчак сойон,
Уурчы сойон.
Сойон, сойон сорт эткен,
Содон кайага чыгара калыган.
Сокор ады жүгүрүк,
Тойтык буды бийечи.
Чончойы жарылала,
Иринтиген.
Түште сокор сойон,
Түнде чыйрак сойон.
Түште аксак сойон,
Түнде уурчы сойон.
Эдегинде эби јок,
Ээринде каажы јок.
Аралга кирзе, кожончы,
Аркага чыкса, анчы,
Айылга кирзе, копчы сойон.

ТАНДЫ

Тал агашта кок јок,
Танды кижиде ук јок.

АРА, ТАНДЫ

«А» деп айткан кижини ара деп,
«Та» деп айткан кижини таңды деп адаган.

ТОДОШ

Тодош, тодош торт эткен,
Тогус аяк көчө ичкен,
Тогус орого толтыра чычкан,
Болчок ташты оодо озырган,
Жалбак ташты жара озырган,
Айылдаш чадыр көчө берген.
Жанында ийди өлө берген.
Торбокту мыйгак селт эткен,
Тогус чеденди ажыра калыган.
Сары эликтер селт эткен,
Чеденди ажып, тозо берген.
Жанында айылды көчүрө озырган.
Жаман үйин жандыра озырган.
Ичи жарылала, Алачар өлгөн,
Шаажыңбаш көнөктөгү сүдин
Мыйгактар, эликтер
Кийнинен чачкан.

ТӨЛӨС

Төрт таманы тайпайган
Төөнөн жаан мал жок.
Төбөзінде чачы жайылган
Төлөстөн жараш бойлу жок.
Төмөн аккан талайдан
Төгөрүк суузы чакпынду,
Төмөн көргөн калыктан
Төлөс кижини кылыкту.
Төөнүн түгү түлөңкей,
Төлөс кижини жимекей.
Төөнөн жаан мал жок,
Төңмөгүндө онын эт жок,
Төлөстөн жаан журт жок,
Төрүндө онын кап жок,
Жаман адын мин болбос,
Жанган катын некебес.
Төөнөн жаан мал жок,
Төбөзінде онын түк жок,
Төлөсти жаан бөккө деген,
Төбөзінде онын чач жок.
Төө жеризе, ботоозын албас,
Төлөс ачынза, сөөгүн бербес.
Төгөрүп жүрүп, төңөзөк сүскөн,
Айланып жүрүп, аланчык мондогон.
Төө өлзө, чыңгырып өлөр.
Төлөс өлзө, жарбынып өлөр.

Мантаган төөнүн изи жаман,
Мактанчак төлөстүн сөзи жаман.

ТОНЖААН

Тонжаан, тонжаан тонк эткен,
Бажына кирлү,
Жыду, шалыр
Каты чыккан.
Тон кышкыда
Тошко тайкылып туруп,
Көгөрө тонуп туруп,
Той эткен тонжаандар.

ЧАПТЫ

Чагал мөштин кузугун
Көрүк жиген.
Чаптылардын кыстарын
Таңмалар алган.
Чагал мөштө кыртыш жок,
Чаптыларда уят жок.

ТУБАЛАРДЫН ЧОЛОЗЫ

Туба, туба, тубачак,
Тумчугунын бажы карачак.
Эдегинде эби жок,
Ээринде кааш жок.
Туруйна көкизе, агашка конор.
Туба көөрөзө, килин штан кийер.
Тубада туруш жок.

МАЙМАЛАРДЫН ЧОЛОЗЫ

Майма, майма, маймачак,
Маалачак кыралу,
Баштыкча өдүктү,
Бышкыча киндиктү.

ИРКИТТЕРДИНГ КОЖОНДОРЫ

Иритпектинг сарсузын
Төгөтөни күч эмей.
Ирkit сөөктү бойымды
Ундыйтаны күч эмей.
Курудымнын сарсузын
Төгөтөни күч эмей.
Ыргай укту бойымды
Ундыйтаны күч эмей.

Ирик тере тонымды
Илейтени күч эмей.
Ирkit сөөктү бойымды
Ондойтоны күч эмей.
Кыйулу тере тонымды
Илейтени күч эмей,
Мүркүт укту бойымды
Ондойтоны күч эмей,

Көк эчкинин терези
Көксинге жылу тон болор.
Көбөк сөөктү бойлу бала
Көксинге кару эш болор.
Ирик койдын терези
Ийнинге жылу тон болор.
Ирkit жеени кыс бала
Бойына кару эш болор.

Эмдик боро адымнын
Ўйгенине тийбегер.
Ирkit сөөктү бойымнын
Кылыгыма тийбегер.
Кызыл-күрен адымнын
Тискиине тийбегер.
Ыргай укту бойымнын
Кыртыжыма тийбегер.

Ирик тонду бойымды
Ийттатай деп айтпагар.
Ийт азыкту бойымды
Эрзек тагма дешпегер.
Икили тартар сабар жок,
Ирkit болор учурын жок.
Топшуур согор арган жок,
Тодош болор угын жок.

Мөш агаштын кузугын
Чертеримде, татузын.
Мүркүт укту карындаштар
Жуулыжарда, сүрлүзин.
Эмил агаш кузугын
Чертеримде, татузын.
Ыргай укту карындаштар
Жуулажарда, сүрлүзин.

Ийне бүрлү агашты
Бүктеерим деп мууканба.
Ирkit сөөктү бойымды
Базарым деп бодобо.
Тал агаштын терезин
Сойотоны күч эмей.
Танытпайтан бойымды
Танийтаны күч эмей.
Ыргай агаш терезин
Сойотоны күч эмей.
Ыргай укту бойымды
Ондойтоны күч эмей.

Топшуур согуп берейин,
Тындап уксан, көөркийим.
Тоолу сөзим айдайын,
Токтоп уксан, ирkit кыс.
Икили ойноп берейин,
Эрке көрүп, тындазан.
Эки сөзим айдайын,
Мендебей уксан, ирkit кыс.

КӨБӨКТӨРДИНГ КОЖОНДОРЫ

Адарткынын бажына
Адару конды – сүрлүзин!
Албатыны кубуткан
Ак көбөктинг сүрлүзин!

Конгыржыла** бажына
Көбөлөк конды – жаражын!
Көп бистерди кубуткан
Көбөк жииттинг омогын!

Көк эчкинин уулагы
Көк кайачыл мал болды.
Көбөк сөөктү жаражай
Көзиме кару эш болды.

Ак эчкинин уулагы
Ак кайачыл мал болды.
Ак ла көбөк жаражай
Көксиме жылу эш болды.

Ак ла бором арыды,
Анга жойу кай жүрер?
Ак ла көбөк ырады,
Айдышкан жок кай жүрер?

Көгөл бором ырады,
Көк лө жойу кай жүрер?
Көбөк үүре ырады,
Көрүшкен жок кай жүрер?

Көкөрү суу чакпынду,
Кечеринг бе сен, бала?
Көбөк уулдар калапту,
Соотоорунг ба сен, бала?

Сайлугем суузы чакпынду,
Кечеринг бе сен, бала?
Көбөк уулдар кылыкту,
Барарын ба, жектебей?

Саракай салган танмалу
Эрјине минген көбөктөр,
Саамай тушта темдектү
Санг ла башка көбөктөр.

Туура-Тыт деп Алтайда
Турлу туткан көбөктөр.
Тулун өрүп, журт туткан
Тукумы кин көбөктөр.

Көбөң жалду көк-боро –
Көбөктөрдиг жоргозы.
Көбөк сөөктү жаражай –
Көкөрүниг чолмоны.

Ару жалду ак-боро –
Ак көбөктинг соодузы.
Ак ла көбөк кыс бала –
Алтын-Көлдинг толкузы.

Көбөк, көбөк, көбөктөр,
Көбөлөктөң сен жараш.
Көбөктөрдиг кыстары
Көс айрылбас, жап-жараш.

Ару, ару, ап-ару,
Адарунанг сен ару.
Ак ла көбөк кыстары
Анканг азар, жап-жараш.

Көк айгырдын кулуны
Көнү жорго мал болды.
Көзи жараш көбөгим
Карыганчам эш болды.

Ак айгырдын кулуны
Ак ла жорго мал болды.
Ак ла көбөк көөркийим
Ар жажыма эш болды.

Кумдузак көстөри сууда болт,
Көбөк көстөри менде болт.
Аннын көстөри тууда болт,
Ак көбөк көстөри менде болт.

Ай алдында бир чолмон,
Айга түңей жаркыны.
Айдышкан кару эжимниг
Айдан жарык санаазы.

Күн алдында бир чолмон,
Күнге түңей жаркыны.
Күүним жеткен эжимниг
Күннен жарык санаазы.

Алтын кайырчак ичинде
Ак торконын жаражын!
Ай таналу эжимниг
Айткан сөзинин эптүзин!

Күлер кайырчак ичинде
Көк торконын жаражын.
Күүним жеткен эжимниг
Күүн-санаазы жаражын.

Кара ады казалап,
Чакыма качан келгей не?
Кара көстөри каткырыжып,
Көбөк качан келгей не?

Жылдыс чоокыры казалап,
Чакыма качан келгей не?
Жылдыс көстөри мөлтүрежип,
Жаныма көбөк келгей не?

Комыргайга суу урдым,
Көндүрө агып, жүре берет.
Көбөк кыска сөс айттым,
Каткырала, жүре берт.

Жалбыракка суу урдым,
Жайа агып, жүре берт.
Жарынак кызына сөс айттым,
Жарбынала, жүре берт.

Ак торконы мен кийгем,
Ару, жараш ол болгон.
Ак көбөклө журт туткам,
Ак жүрүмдү журт болгон.

Көбөң тонды мен кийгем,
Өңги жараш ол болгон.
Ак көбөклө журт туткам,
Журттан жараш журт болгон.

Көлдү, көлдү кечүни
Көрүп туруп кечерим.
Көбөк сөөктү көөркийле
Күн чыкканча ойноорым.

Талду, талду кечүни
Талдап туруп кечерим.
Туматтардын жеениле
Таң атканча ойноорым.

Күрөң чамча жараш деп,
Күнүн кийген ол эдим.
Көбөк уулдар жараш деп,
Күүним салган ол эдим.

Килин чамча өңжүк деп,
Күнүн кийген ол эдим.
Кара көстөри жараш деп,
Санаам салган ол эдим.

Жаш агашты одурганым,
Оттон изү от болгон.
Жаш ла тушта бириккенис,

Журттан жакшы журт болгон.

Эки агашты одурганым,
Эмди изү от болгон.
Экү жиитте той эткенис,
Эптү жакшы журт болгон.

Кырлан жерден жол жортком,
Жолдон жакшы жол болгон.
Көбөк жиитте журт туткам,
Журттан жакшы журт болгон.

Көлдү жерден жол жортком,
Жолдон жакшы жол болгон.
Көбөктөрлө журт туткам,
Журттан жакшы журт болгон.

КЫПЧАКТАРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Чейнебаш чечек өспөзө,
Сындар кандый тургай не?
Чек кыпчактар жок болзо,
Жүрүмеер кандый болгой не?

Кызыл чечек өспөзө,
Кырлар кандый тургай не?
Кыпчак улус жок болзо,
Салымаар кандый болгой не?

Мөндүр-Соккон алтайым
Мөш жабынган тууларлу.
Мөндүр-Соккон кыстары
Мөлтүрешкен көстөрлү.

Сулук та болзо таңмабыс
Сур-боронун жалмашта.
Сурас кыпчак уйазы
Качан да болзо Чараста.

Кулжалу сулук таңмабыс
Кула тайдын сооруда.
Кутус кыпчак уйазы
Кырлык-Чарас ичинде.

Сулук таңма салган деп,
Малыс жаман көрбөгөр.
Сурас укту улус деп,
Бойысты жаман айтпагар.
Кулжалу таңма салган деп,
Кулуныс жаман көрбөгөр,
Кутус-омок улус деп,
Бойысты жаман көрбөгөр.

Кызыл-жеерен жүгүрүк,
Бистин адыс болбайсын.
Кырлык-Чарас ол ичи
Бистин төрөл болбайсын.
Туура салган танмалу
Бистин адыс болбайсын.
Тулайты ла Кан-Чарас
Бистин журтыс болбайсын.

Кыйа аккан сууларлу
Кырлыктың жылу өзөк жок.
Кызыл-күрөң чырайлу
Кыпчактан жараш көөркий жок.
Туура түшкөн тууларлу
Туулайтыдый өзөк жок.
Тудуш кара кабакту
Кыпчактан жараш бала жок.

Кардын суузы чакпынду,
Чакпынына алдырдын,
Кыпчак кижини экпіндү,
Экпинине алдырдын.
Тонмок суузы чакпынду,
Чакпынына алдырдын,
Тодош кижини экпіндү,
Экпинине алдырдын.

Кара адым туйлагай,
Учкажарын бар беди?
Кыпчак бойым экпіндү,
Ойножорын бар беди?
Кер ле адым туйланкай,
Учкажарын бар беди?
Кайран бойым окпырлу,
Сертежерин бар беди?

Төнөйлөри чөйилип,
Төрөгөн желген Чаразым.
Төрт таназы жалтырап,
Төрөгөн баскан Чаразым.
Күрөңдери чөйилип,
Күлүктөр желген Чаразым.
Күн таназы жалтырап,
Жегелер ойногон Чаразым.

Мөндүр-Соккон суузынын
Мөңкү тожы кайылбас.
Мөндүр-Соккон жииттери

Эм ойыны түгенбес.
Чарас-Бажы суузынын
Чака тожы кайылбас.
Чарас-Бажы жииттери
Чакка кожоңы түгенбес.

Кыйа минген адымнын
Кулактары кайчылу.
Кыпчак сөөктү көөркийдин
Кулагында сыргалу.
Тудуп минген адымнын
Туйгактары такалу.
Тарга кыпчак көөркийдин
Төрт сабары жүстүктү.

Кызыл чамча кийбегер,
Киртинкейи коркышту.
Кыпчактарды албагар,
Кылыктулары коркышту.
Торко чамча кийбегер,
Толголчонгы коркышту.
Тодошторды албагар,
Тарынчагы коркышту.

Кырлу, кырлу тураны
Кырлаарым деп бодобо.
Кыпчак сөөктү бойымды
Айдарым деп сананба.
Тоолу, тоолу тураны
Тоолоорым деп бодобо.
Тодош сөөктү бойымды
Шоодорым деп бодобо.
Кызыл торко чачакты
Бойун кийген жок бедин.
Кыпчак кыстар жараш деп
Бойун алган жок бедин.

Кыр жакалай кызыл тал,
Кын эдерге жакшызын.
Кыпчактардын кыстарын
Эш эдерге жакшызын.

Тоотой суузы кара тал
Кын эдерге жакшызын.
Тарга кыпчак кыстардын
Эш эдерге жакшызын.

Кайран Чарас Алтайыс
Кангыл мөштө кузукту.
Кайран Чарас балдары
Канча үйеге жыргалду.
Мөндүр-Соккон алтайыс

Мөш жабынган тайгалу.
Мөндүр-Соккон балдары
Мөнгүликке журт туткан.

Адыс жаңгыс чакыда
Буулап эмди жүрерис.
Айлыс жаңгыс Чараста,
Экү кожо ырғаарыс.
Jeеренис жаңгыс чакыда
Буулап эмди жүрерис.
Jerис жаңгыс Чараста,
Экү кожо журтаарыс.

Мөш бажынын кузугын
Тарал жизе чөкбөс.
Мөндүр-Соккон балдары
Бисле ойноп чөкбөс.

Кангыл мөштин кузугын
Черттип-чертип аладым.
Кайран Чарас жеримде
Ойноп, ойноп аладым.
Эмил сайлу кузукты
Эмди де болзо чертедим.
Эне-Чарас жеримде
Энчейгенче ойнойдым.

Тожыланы көп жидим,
Тон каштагын билбедим.
Тодошторды көп көрдим,
Тон кылыгын билбедим.
Кызылгатты көп жидим,
Тон каштагын билбедим.
Кыпчактарды көп көрдим,
Кылык-жаңын сеспедим.

Көбөң жалду көк-боро
Көңкөрө желзем, канадым.
Күндү-айлу Чараста
Көрүжип жүрзем, ыргалым.
Аршын сынду ак-боро
Ары болзо, канадым.
Айлу-күндү Чараста
Айдыжып жүрзем, ыргалым.

Конгыр тайдын колонгын
Кожо тарткан жогыс па?

Кайран Чарас ичине
Кожо өскөн жогыс па?
Эм боронун колонгын
Экү тарткан жогыс па?
Эне Чарас ичине
Экү ойногон жогыс па?

Кара өңдү эрјинем,
Кара тодош јеендерим.
Төрт өлөлү эрјинем,
Тодош кара јеендерим.
Сур каралу эрјинем,
Сурас кыпчак таайларым.
Кара сур эрјинем,
Кыпчак сурас таайларым.

Кызарганча быжатан
Карагаттын татузын.
Кылыктанып ойнойтон
Кыпчактардын жаражын.
Карарганча быжатан
Казылганнын татузын.
Кыйыктажып иштейтен
Кыпчактардын жаражын.

Конгыр айгыр малымды
Колдоп јиген тужын көп.
Котон кыпчак бойымды
Коптоп айткан тужын көп.
Сур айгырлу малымды
Туткундап јиген тужын көп.
Сурас кыпчак бойымды
Судка берген тужын көп.

Кызыл торко кийбеенде,
Кандый торко кийетен?
Кыпчактарды албаанда,
Кандый кысты алатан?

Торко тонды кийбеенде,
Кандый тонды кийетен?
Тодош кысты албаанда,
Кандый кысты алатан?

Кызылгаттын кызылын
Кырлу јерден табарын.
Кыс баланын кызылын
Кыпчактардан табарын.

Бороңоттын борозын
Боочы жерден табарын.
Бойлулардын жаражын
Кан-Чарастан табарын.

Сур айгырлу малымды
Сугуп жиген жетитас.
Сураc кыпчак бойымды
Жаргыга берген жетитас.
Көк өлөлү малымды
Уурдап жиген жетитас.
Көдөнчи кыпчак бойымды
Көмзөлөгөн* жетитас.

МАЙМАНДАРДЫН КОЖОНДОРЫ

Кара-чоокыр үзеңи
Тебинбестин арга жок.
Кара майман көөркий бар
Айттырбастын арга жок.
Jeерен-чоокыр үзеңи
Тебинбестин арга жок.
Эмди майман көөркий бар
Айттырбастын арга жок.

Көксимдеги кийгеним
Көк курааннын терези.
Көөрөп мынай жүргеним
Көгөл майман кызы мен.
Аркамдагы кийгеним
Ак кураган терези.
Акка чыгып жүргеним
Акту майман балазы.

Майма суузы көбүрчек,
Сууга алдырдын, ой, көөркий.
Майман кижиге тилгерек,
Сөскө алдырдын, ой, көөркий.

Чаган агаштын кузугын
Мен жибезем, көрүк, жи.
Чаптылардын кыстарын
Мен албазам, таңма, ал.

Тонкыр мөштин кузугын
Мен жибезем, тарал, жи.
Төлөстөрдүн кыстарын
Мен албазам, таңма, ал.

Кызыл-торко бөрүгүн
Онбоон болзо, ол кайдар.
Кызыл-марал сен, майман,
Барбаан болзон, ол кайдар.

САГАЛДАРДЫН КОЖОНДОРЫ

Жаркырада киштеген
Жалгыр жеерен аттары.
Жайнада бисти шоорлогон
Киргин сагал балдары.

Коркырада киштеген
Конгыр айгыр аттары.
Комыдада комыстаган
Кожончы сагал балдары.

Көкөрүнинг ыйыгы
Көжинелү жер эмей.
Көп сагалдын уйазы
Көбизи жакшы жон эмей.

Сайлугемнинг ыйыгы
Сарана өскөн жер эмей.
Сагалдардын уйазы
Салымы жакшы журт эмей.

Сайламалу сай кечү –
Сары тайдын кечүзи.
Ай жолонгон Сайлукем –
Сагалдардын турлузы.

Күрлемелү күр кечү –
Күрен тайдын кечүзи,
Күн жолонгон Көкөрү—
Сагалдардын турлузы.

САГАЛДАРДЫН АЛКЫЖЫ

Аттардын жүгүрүгүн,
Жоргозын минген.
Ат жарыштарда
Маргаан алган.
Жадынга толо малду,
Төргө толо жөөжөлү,

Угын улалтар уулдарлу,
Улуска берер кыстарлу,
Ийнедий коо сынду кыстарлу,
Ирбистий бөкө уулдарлу
Журт туткан кин сагалдар.

ТОДОШТОРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Көзөр салып ойногон
Көк кејимим кайда не?
Көс имдежип ойногон
Тодош көөркий кайда не?

Чоокыр көлдин түбинде
Кандый балык жок дейдин?
Чодыр жүстү тодошто
Кандый санаа жок дейдин?
Кара көлдин түбинде
Кандый корым жок дейдин?
Кара чырайлу тодошто
Кандый шүүлте жок дейдин?

Тоотой суузы чакпынду,
Оны канай кечереер?
Кара тодош ойынзак,
Оны канай айдараар?
Каннын суузы чакпынду,
Жыгылбай канай кечереер?
Кара тодош кокырчы,
Оны не деп ондоороор?

Томырак бычак торт кезер,
Калак, кестир алдыгар.
Тодош кижиге торт айдар,
Калак, айттыр алдыгар.
Курч бычак жаан кезер,
Колоор кестир алдыгар.
Кара тодош кезе айдар,
Сөзине ачынып калдыгар.

Күркүреде мантаган
Күрен айгыр кулдары.
Күркүрежип ойногон
Күркет тодош балдары.
Жаркырада мантаган
Жарлу айгыр сарбаазы.
Жаркыражып ойногон

Жангыркак тодош балдары.

Күркүреде киштейтен
Күрен беенин коты эмей.
Күркүрежип ойнойтон
Күр тодоштор балдары.
Жаркырада киштейтен
Жараш беенин коты эмей.
Жаркыражып ойнойтон
Жарлу тодош балдары.

Тон агашты чокыган
Томырткада не жаман?
Тон ло кышта той эткен
Тодоштордо не жаман?
Кызыл агаш чокыган
Кучыйакта не жаман?
Карлу кышта той эткен
Кара тодошто не жаман?

Чоокыр тайдын куйругын
Чоп-чолтыйта кем кезер?
Чокту тодош бойымды
Чок база деп кем айдар?
Кара тайдын куйругын
Карыга тендеп кем кезер?
Кара тодош бойымды
Каргап, ченеп кем айдар?

Чокондой бычкак бөркимди
Кийерин бе, көөркийим?
Чокту тодош сөс айтса,
Угарын ба, көөркийим?
Түлкү бычкак бөркимди
Кийерин бе, көөркийим?
Тодош үүрен сөс айтса,
Барарын ба, көөркийим?

Көк тепсенге чыккажын
Көк лө боро тойынар.
Көк чечектү жай келер,
Кара тодош кудалаар.
Ак тепсенге чыккажын
Ак ла бором тойынар.
Ак чечектү жай келер,
Айдышканым той эдер.

Тон агашты одырып,

Изү отты саларыс.
Тодош кысла биригип,
Эптү журтты төзөөрис.
Жаш агашты одырып,
Жаан отты саларыс.
Жараш кысла биригип,
Жакшы журтты төзөөрис.

Тон агашты чокыйла,
Томыртка тойу ол жүрген.
Тодош кысты алала,
Тос кыбындый журтагам.
Кара агаш чокыйла,
Кучыйак тойу ол жүрген.
Кара тодошты алала,
Торко кыбындый журтагам.

Токым жайзан, ат өлбөс,
Агыт ийзен, той калар.
Тодош сөөктү көөркийди
Айттыр ийзем, жет келер.
Кејим жайза, ат өлбөс,
Божот ийзе, той калар.
Кара көстү көөркийди
Сакып алзам, жет келер.

Сары торко чачагым
Салкынбыла жайылзын.
Санаам салган көөркийим
Суу жанында сакызын.
Торко сары чачагым
Тош жанында жайылзын.
Тодош сөөктү көөркийим
Тош жанында сакызын.

Балтырган бажы беш айры
Беш айрыдан таныырым.
База ойногон көөркийди
Базыдынан таныырым.
Комыргай бажы кош айры,
Кош айрыдан таныырым.
Кара көстү көөркийди
Кожонгынан таныырым.

Көзөр салар тужында
Кејим жараш көрүнген.
Көзим салар тужында

Келин жараш көрүнген.
Саракай салар тужында
Кејим жараш көрүнген.
Санаам салар тужында
Сыргалжы жараш көрүнген.

Кызыл марал чечектер
Кырдан чыгып, он калды.
Кылыгы жараш көөркийим
Кожо ойнойло, жан калды.
Торко башту чечектер
Тоннон чыгып, он калды.
Кара көстү сүүгеним
Туштажала, жүр калды.

Токым-кејим жайылган
Тосток кер деп адым бар.
Торко чачак жайылган
Тодоштордо көөркий бар.
Кејим-токым жайылган
Кертек кер деп адым бар.
Кејегези жайылган
Тодоштордо најым бар.

Кангыл мөштин кузугын
Качан да болзо, чертерим.
Кара көстү көөркийге
Качан да болзо, туштаарым.

Эмил сайлу кузукты
Эмди де болзо, чертерим.
Эптү үүреем тодошко
Энир ле кирзе, туштаарым.

Арка јердин өлөнги
Алтындап салган учуктый.
Арјандагы көөркий кыс
Алтын бүрлү кайындый.
Бери јеринин өлөнги
Бештен салган торкодый.
Берјендеги жараш кыс
Беленгир деп чечектий.

Икили тартар сабарын јок,
Иркит болор угын јок.
Топшуур согор сабарын јок,
Тодош болор угын јок.
Топшуур ойноор күүним бар,

Топшуур мында жок эмтир.
Тодош көрөр күүним бар,
Тодош мында жок эмтир.

Жетен топчы так койгон
Желмер тоннын жаражын.
Жетен бала ортодо
Тодош бойлунын өнгүгүн.
Алтан топчы так койгон
Аккар тоннын жаражын.
Алтан бойлу ортодо
Тодош баланын сүрлүзүн.

Чагал кайын төзінде
Чалгым калды, кайдайын.
Сагал кызыл көөркийде
Санаам калды, кайдайын.
Кайын агаш төзінде
Кайруум калды, кайдайын.
Кара-күрөң көөркийде
Күүним калды, кайдайын.

Кара өлөлү эрјинем,
Кара тодош јеендерим.
Төрт өлөлү эрјинем,
Тодош сөөктү јеендерим.

Кара суунын туманы
Кажуга качан чыккай не?
Кара туйук кабагы
Санаамнан качан чыккай не?
Туйук суунын туманы
Тууга качан чыккай не?
Туйук кара кабагту
Көөркий мени сүүгей не?

АНЧЫНЫНГ АЛКЫШ-БЫЙАН СУРАГАНЫ

Кыймыраган мал өскөн кырлан-кобыларлу Кан-Чараста жаткан тогузон жашту Ајий өрөкөн андап барза, жаантайынгы одузына келип тўжўп, агалардын жандап койгон жаңы аайынча сарјулу, талканду чайынан от төөн, жабылак мөжине чөк эдип, алкыш-бийан сурайт:

Тал жакалу талайлар,
Таш жакалу тайгалар,
Алтын сынду Алтайым,
Амыргы үндү тууларым,
Шуурмакка туттурбагар,
Талайдан кечү беригер.
Шуурганга туттурбагар,
Тайгадан ажу беригер.

Канјагымды канду эдип,
Каптыргамды үстү эдип,
Алкы бойымды жандырыгар.
Колтыгарды ачып беригер,
Алкыш-бийан беригер.

КУРААНДЫ АЛКАГАНЫ

Койлор куцага кожулып турган өйдө, онын чеденин аластап, койлордын үстине арба чачып, алкайт:

Ак малым, көптөп өс,
Оок малым, маарап кел,
Табырап көк чыгып келзе,
Жайканып чечек өзүп келзе,
Арба аш чылап урулып кел,
Мөндүр чилеп, агарып, көптөп өс.

Малдын балазын көп тутпас, курангытый берер, куйругын ла сыймап алкаар:

Телчи, курааным, телчи,
Тура жүгүрип, текшилеп ий.
Ак чечектү жалаңды
Айландыра мантап ий.
Котоонду кой ортозында
Жаанап өзүп кал.
Ак булуттый үүрлү болуп,
Арбындалып өзүп кал.

* * *

Телчи, курааным, телчи,
Текшилеп мантай бер.
Тергееге толо үүрлү бол,
Тепши ошкош куйрукту бол,
Көп койлор ортодо жүргөн
Көбөң чаңмак куча бол.
Арбын койды баштаган
Ак чаңмак куча бол.
Айрылып жүрүп, айуга јидирбе,
Бөлинип жүрүп, бөрүге јидирбе.

БОЗУНЫ АЛКАГАНЫ

Бистин Чунак деп уйыс өлө-чоқыр бозулу болды. Энем уйын саап, уурагын кайнадала, озо баштап отко алзатты:«Чөк, жаңы чыккан бозунун күндүзи. Бала-баркам јакшы ла чыдазын, мал-ажыс көптөп өссин, албаты-јон амыр ла јатсын», — деди. Онон ууракты сабарларынын бажына алып,

бозуны мандайынан ала баш арказы төмөн сүртүп алкады:

Жүс кара уй болуп өс,
Жүс уйдын башчызы бол,
Жүс кара үйелү бол,
Жүс аркыг чегендү бол,
Каймагыг ажынып жатсын,
Курут-саржуун эжил жатсын.

* * *

Телчи, бозуум, телчи,
Төрт тебинип, туруп кел,
Күркүреде саап ичетен
Көөрчөктү уй болуп өс,
Көбүкшиде быжып ичетен
Күпте толо чегендү бол.
Күнгүреде мөөрөйтөн
Күрен жараш уй болуп өс.
Изү күнде сабанатан
Узун куйрукту уй бол.

КУЛУНДЫ АЛКАГАНЫ

Телчи, кулуным, телчи,
Текшиле, кутузым, текшиле.
Чорго мойынду кулуным,
Чой туйгакту кулуным,
Манга, кулуным, манга,
Ман бажында чыдап кал,
Мааны куйрукту кулуным,
Мандайы чолмонду кулуным.
Адарткы деп өлөңди
Амзап јизен, кулуным.
Конгырјыла өлөңди
Коштоп јизен, кулуным.
Армакчыла чалмадап,
Адымды минип аларым.
Алтайымды керий јортуп,
Андап-куштап јүрерим.

* * *

Телчи, кулуным, телчи,
Текшилеп манга, кулуным.
Јаш өлөңди јайа баспас
Јараш боро айгыр бол.

Көбөң јалду эјинем,
Көк өлөңгө андан, чыда.
Торко јалду кулуным
Түс өлөңгө андан, чыда.
Аржан суудан амзап ич,
Ак чечектен отоп ји.
Тонмок суудан амзап ич,
Түмен чечек отоп јүр.
Аргымак адыма минеле,
Айдын түнде јорторым,
Ак чырайлу көөркийге
Айдын түнде јолыгарым.

ЈАЙЛУГА КӨЧКӨНДӨ

*Ак тайгалар агас јуурканын суурган тужында, јажыл өлөң јымырайып,
јараш јыды јайыла берзе, балдар јаш өлөңгө јадала, тоолонгылайт.
Балтырган јузенгиге једип-јетпей турза, ак малды тайгаладып, јайлү дөөн
көчөрин баштагылап ийгилейт. Мында айылу-башту, тын кыйгырбай,
Алтайынан алкыш-быйанын сурап, айыл-јуртын ламал-ажын јүрүстейтен.
Артырып јаткан јуртына мынайда айдатан:*

От очогым онбой јатсын,
Таш очогым талалбай јатсын,
Талкан-күлим чачылбазын,
Тергее јуртым жемирилбезин,
Күрен јүстү күс келзе,
Күл одымды камызарым.
АК МАЛЫН (КОЙЛОРЫН) ҮРҮСТЕЙТ:

Ташка чыксаң, тандалай чечек таап ји,
Талбак кулагын сертейип,
Танылбас үүрлү мал бол.
Боро чагмак куча болуп,
Бөрүге бербей, айдап јүр.
Ак чагмак куча болуп,
Айуга табартпай, айдап јүр.

АДЫНЫНГ ТУМЧУГЫН СЫЙМАП:

Торко ошкош тумчугын гла
Толгомолду өлөң тап.
Тогузон айры киндигинген
Тогузон үүрлү мал бүтсин.

Јайлузына једип, от камызып, айылдын ичин аластаар, агашка

токылдадып айдар:

Алас, алас, оп куруй,
Айлыстың ичи аругал.
Куруй, куруй, оп куруй,
Кудайымнан алкыш бол.

* * *

От-Энем жалбыра,
Жайлуумды аруга,
Айлым ичин жылыт,
Чокторың кызу жатсын,
Очоктон казан айрылбазын,
Аш-курсак теежилелзин,
Айылчы-мөлчи көптөзин,
Бала-барка ток болзын,
Мал-ажыс тойынзын,
Алкы бойыс тоқынаак.

КИЙИС БАССА, АЛКЫШ

Ак койлорым түгинен
Сүүнип баскан кийизим,
Ак чачту жегемнин
Селеңдеп сабаган түги
Толголбо, болчоктолбо,
Жарылба, самтараба.
Жараш жалаңдый
Жалбайа базыла бер.
Камык балдар чыдайтан
Калын жылу төжөк бол.

* * *

Бу төжөктө чыдаган балдардын
Баштары балбанак,
Кулактары талпанак,
Көстөри чолмонок,
Тумчугажы чимирик,
Оосторы багырчак,
Колдоры татунак,
Кардыжы чарбанак,
Көдөжи боктунак,
Будаштары жүгүрүк болзын.

КАБАЙ КОЖОНДОР

* * *

Менин уулым жоргого минди,
Өскө балдар кажанга минди,
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым озо чапты,
Өскө балдар кийнинен чапты.
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым байгага жетти,
Өскө балдар сондоп жетти.
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым сыйды алды,
Өскө балдар шорлон калды.
Байу-байу, байу-бай.

* * *

Байу-байу, байу-бай.
Байдын ла куштын балазы,
Байлу Шонкор энези,
Байлу Мүркүт адазы.
Энезинин эркези,
Эрке ле торко балазы,
Эзен жүрүп чыдаза,
Алып баатыр эр болор.
Тойлоп барган энези
Төш-куйруктар экелер.
Төш-куйрукла ажанзан,
Түрген өзүп чыдаарын.
Андап барган адазы
Аң жилигин экелер.
Аң жилигиле ажанзан,
Аңчы керсү эр болор.

*Бала базарга турза, учук кадала, баланы тужайла, учукты кезип,
айдар. Бу өйдө жаан балдар жарыжат, озо келгени тужуны кезет.*

Ийним, түрген бас,
Түрген жүгүр.
Талтандада жүгүрүп,
Такаа балазын акала,
Казалада жүгүрүп,
Кас балазын акала,
Койпондодо жүгүрүп,
Кой балазын акала,
Ўрбендеде жүгүрүп,

Уй балазын акала,
Айрандада жүгүрүп,
Мал балазын акала!
Жүгүрик бол!
Чыйрак бол!
Чекчил бол!

Талканды соголо эссе, эзинди кычырып, айдат:

Салкын коо, салкын коо,
Кийис айылды киркиреде сок,
Агаш айылды калырада сок,
Саанакты учуреер,
Чаракты арутап бер.
Омок салкын,
Ойлоп кел.
Куйунду салкын,
Күлүрөп кел.
Салкын коо!
Салкын коо!
Эбир-тибир учуп кел,
Элбиреде учуп кел,
Саанакты учуреер,
Чаракты арутап бер!

Салкынды кычырганы:

Күйкүр бөркимди берейин,
Куйун, салкын, кел.
Самтар бөрким берейин,
Салкын, куйун, кел, кел!

Салкын самтар, ыртык немени сүйүтөн эмтир.

*Көскө чөп кирзе, куш тиркиреде учуп турган чылап, бойуннын тилингле
быркырап, мынайда айдынар керек:*

Көк кучыйак, көр бер,
Көчө, арба берейин.
Ак кучыйак, алып бер,
Арба, көчө берейин.
Ак канады тиркиреп,
Ак кучыйак, учуп кел,
Ак чөпти алып бер.
Көк канады тиркиреп,

Көк кучыйак, учуп кел,
Көк чөпти алып бер.

*Бел, бут сыстаган жерге уйуктаар алдында уулчагаштын чүжүн
шиндирген жылу бөсти салып изүйлейт. Онон, сарсулу жерди изүйлөп божойло,
колдорун жерге токылдадып, айдат:*

Таай эжемнин
Сын-арказынан
Сарсу-сап
Кеде бер.
Чечек семис,
Чечекке тарка.
Тыт семис,
Тытка тарка.
Туу семис,
Тууга тарка.
Таай-эжем
Жүгүрзин!
Жиидиркезин!
Жазылзын!
Үйе-сөөгин сыстатпа,
Онтотпо.

*Баш оорыза, уул баланын чүжүн ичип, бөскө шиндиреле, башка салып,
колы томду кижси сыймап, айдат (онон соокко өтпөй кичеенер керек):*

Баштын жаман оорuzu,
Баштык талкан берейин,
Болчок башту букага көч!
Кызыл тамаш берейин,
Кызыл көстү чайга көч!
Сары саанак берейин,
Сартак сагалду
Эчкиге көч!
Сары канат берейин,
Сары көстү үкүгө көч!
Жараш жала берейин,
Жалаазы жок турнага көч!

Буды-колы уйуктап калза, кыймыктанып, ары-бери базып, айдат:

Тур, будым, тур!
Ойгон, будым, ойгон!
Алган эжин жана берт,
Айлы-журтын көчө берт.
Азыраган балан ыйлап калт,
Аскан ажын сооп калт.
Тур, будым, тур!
Ойгон, будым, ойгон!

Ийне жылыя берзе, жерди аыктап, мынайда айдат:

Кок ийне, коктөбө,
Кок ийне, жерге кирбе.
Кок ийненин ичи кооп,
Жаандай бер.
Ак ийне, ажынба,
Ары жерге кирбе,
Ак ийненин ичи кооп.

ТЫРМАК

Тырмакты тиштебес. Ай жаңыда тырмакты кезеле, чачылтпай, жаңыс жерге жууйла, жерге көмүп айдар:

Сен мени көрмөскө айтпа,
Мен сени уйга айтпайын,
Сен чап-чанкыр таш боло бер,
Мен чагал-буурыл эмеен боло берейин.

Тырмактарды жуунатпай, жер сайын таштап ийзе, оны уй ыраактан ла сезип, тилиле жууп, жип алат. Тырмак уйдын ичинен чыгып, таш болуп албай, шыралап жүрөт. Ол шалырт кижиге өчиркеп, оны көрмөскө айдып берет. Сойгон уйдын кардын арчып турзагар, кыптунун ортозында тырмак ошкош кату неме бар. Ол кижинин тырмагы деп, жаан улус айдыжатан.

Кижини чачын тараза, түйшкөн кылдарын болчоктоп, жууп, мылчада өртөп койор. Кижини божозо, өртөлбөгөн, чачылып калган кылдарды сүнези жууп жүрөт. Ол тушта бир кыл сүнеге бүдүн жадыктык көрүнөр. Жууп албай, канча жылдарга шыралап, комыдап жүрөт деп, жаан улус айдыжатан.

АЛТЫН КҮҮК АЙТКАН

Бир катап эки жылдыс согулышкан, чедиргени чачылган, тегери түйбү ачылган. Тегери топчылу неме эмтир, тегеринин жүги ачылган, ары жанында агаш-таш көрүнө берген. Оны көргөн иштеп жаткан улус ончозы көнгөрө жыгылган. Кижини үркүзе, коркышту жаман неме. Оны не де токтодоп болбос. Ат бажынча алтын күйүк куу бокко отуруп айткан:

Адалу-уулду,
Агалу-ийиндү көрүшпес болор.
Ээлип калган бүрлү агаш бүдөр,
Өзөгү онын чирик болор.
Жоон кызыл тыттарды
Чаап турза, «кон» эдер.
Чирийле, тазылынан жыгылар.
Болчок-болчок улус бүдөр,
Ончозы үзе оору болор.
Жыл түгенбес амтанду курсакту

Болороор, айрылбас амтанду
Курсагаар тамзык эмес,
Ток эмес болор.
Кардаар чарбайганча жириер,
Тойорун-канарын ондобозоор.
Жазылбас оорулу болороор,
Жаш балдараар оору болор.
Курутты ачу деереер.
Талкан баткама тийди деереер.
Эдерге, белетеерге күч болор.
Айагаар килең болор,
Түби жалтырап жадар.
Жажы жеткен улус көрмөс болор.
Кара жолдын жанында
Кара-чоокыр төңөш турар.
Кайыш курлу кара албаты
Кайа көрүшпес кал тенек болор.
Эзен-амыр сурашпас,
Эрмек-куучын айдышпас,
Карындаш-төрөгөн танышпас.
Жер оозынан тайкылар.
Оноң ары чак болор, чайык чыгар.
Бистен өскө албаты өзөр,
Канатту улус болор.
Албаты-жон көптөөр,
Ак санаалу бала болуп чыгар,
Жакшы укту мал өзөр,
Жараш-жараш агаш-таш бүдөр.

АЛТАН ТАБЫШКАК ОРТОДОНГ ТАЛДАП АЛГАН КОЖОНГЫМ

* * *

Күннин ару чогына
Күмүштөлип солонгыланган,
Айдын ару чогына
Алтындалып солонгылалган Алтайым.
Тегериге учалган кайада
Тегерик мүүстү текелү,
Акка сапталган сүүриде
Айры мүүстү кочкорлу Алтайым.

* * *

Жаскы суунын кирүзиле,
Жаскы өрттөр чыдыртыла,

Баштапкы күкүрттин жызыртыла,
Жалкыннын чийе тартылганыла,
Кеен солонгынын жүзүниле,
Көктаманнын көгөргөн көстөриле,
Талан-келеннин толбуларыла,
Жанган ангырдын кыйгызыла,
Туулган омок кожонгым –
Көксимнен сызылган жаркыным.

КАЙ

Куулгазынду кайды угуп,
Мокооргон көстөрүм курчыды.
Түлейген кулактарым ачылды,
Жылыган үним жымжады.
Онгон чырайым өңжиди,
Сүрдеген сыным жеңилди.
Уурлаган буттарым чыйрады,
Жылыган су-кадыгым орныкты.

ЎЛГЕР

Карс, карс, карс токым,
Токым алды токты майлык.
Майлык түби тайтык өгүс,
Өгүс түги эрбин кайыш,
Кайыш түби кара бычак.
Бычак түби быжыл тоо,
Тоо түби төрт бараан.
Ады биди бее саар,
Саардын сан өдөр.
Өдөрдүн өкпө чилти,
Чилтинин чилин жака.
Жаканын жарым бичик,
Бичиктин тек кулугур.
Кулугурдын курмак чокчы,
Чокчыктын чокты белек.
Белектен бел агаш,
Агаштын айлык кутук,
Кутуктын куба келин,
Келин алды кер тайга,
Тайга түби тайтык өгүс.
Өгүс түби өрбин кайыш,
Кайыш түби кара бычак,
Бычак түби бычыл тоо,
Тоо түби төрт бараан.

КОКЫР*

Кокыры жок кандый куучын,

Койдонбозо, кандый келин.
Өрө турбас өгөөн бар ба?
Күндүлөп бербес аш бар ба?
Алтын, мөнгүн жүстүгин
Беретем деп айткан эди.
Кара көзине караарга
Эңирде келейин деп айткан эдим.
Будукчы, будукчы дейле,
Белегинди будыба.
Билеечи, билеечи дейле,
Тилинди бош салба.
Жарбышка барар тужында
Жараш жеңеш ол болгон.
Максимга барар ол тужында
Мактулу жеңем ол болгон.

БАШКА-БАШКА КОЖОНДОР

Кара көлдө кас ойнойт,
Канады алдында суу ойнойт.
Кабырылып келип жон ойнойт.
Калайлу шоор колдо ойнойт.
Кумакту көлдө куу ойнойт,
Канады алдында суу ойнойт.
Кумурылып келип жон ойнойт,
Күмүш шоор колдо ойнойт.

Кызыл чөөчөй кылбырап,
Кымыс ичпеен дейдин бе?
Кыйа салган танмалу
Эмдик минбеен дейдин бе?

Кара тайдын туйгагы
Канай кайпай калды не?
Кайран бойым ол чачым
Канай кажай калды не?
Эржиненин туйгагы
Элеп качан калды не?
Эмди бойым ол чачым
Канай кажай калды не?

Кызыл-боро эржине
Кырлык бажы тайгада.
Кымыс ичкен айагым
Кызыл аяк болбайсын.
Чабдар түктү эржине

Чарас бажы тайгада.
Чай ичетен аягым
Шаајын аяк болбайсын.

Эрјинени көөркийди
Эргитпей канай минетен.
Эне-Чарас Алтайда
Эзирбей канай жүретен.
Ак-бороны көөркийди
Аргыспай канай минетен.
Ада-Чарас ичинде
Амзабай канай жажайын.

Аргымактын өтөгин
Эмди кемин таныйтан.
Аргымайдын јеени деп,
Мени кемин таныйтан.

Адыс жаңыс чакыда,
Кожо атанаак, үүрелер.
Айлыс жаңыс Чараста,
Кожо јанаак, үүрелер.
Јеерен жаңыс чакыда,
Јелелик кожо, үүрелер.
Јерис жаңыс Чараста,
Кожо јыргаак, үүрелер.

Карасуунын јаландары
Кара корым таштарлу.
Карасуунын койчылары
Калын түктү койлорлу.
И морошка, и картошка
Күйгек јылда чыкпаган.
Орус-алтай баланы
Сөстөөримде болбогон.

Кылыгын јакшы болгожын,
Кызыл чөөчөй колында.
Кылыгын јаман болгожын,
Кырлу камчы јардында.
Јаңын јакшы болгожын,
Јараш чөөчөй колында.
Јаңын јаман болгожын,
Јалбак камчы јардында.

Кускун-кускун кузундап,
Куш теберим дебегин,
Куш мойнын узундап,
Мени айдарым дебегин.

Карган-карган кайтылдап,
Кас теберим дебегин.
Кас мойнын узундап,
Мени айдарым дебегин.

Кожондожып ойнооктор,
Комыдажып не турар.
Чуркуражып ойнооктор,
Чүмеркежип не турар.

Өксүр јерге ат јобоор,
Өктөмине эр јобоор.
Кају јерге ат јобоор,
Калјузына эр јобоор.

Кара чачым кажайбаан,
Эм де узак кускун кара,
Кайран бойым карыбаам,
Эм де узак канчын јиит.

Кызыл түлкү јакалу
Тон кийбеген дейдин бе?
Кызыл марал чырайлу
Јаш жүрбеген дейдин бе?
Кара түлкү јакалу
Тон кийбеген дейдин бе?
Кара кускун ол чачту
Јаш жүрбеген дейдин бе?

Јойгон агаш урынан
Јонуп эткен чөөчөйим,
Јоон беенин сүдинен
Ачыдып алган кымызым.
Јаш агаштын урынан
Јаңдап эткен чөөчөйим.
Јорго беенин сүдинен
Јолдоп эткен ол ажым.

Тандакталып тан атты,
Таакылу күрен киштеди.
Күрееленип күн келди,
Күзүнгилү күрен киштеди.

Алтан жүзүн чечектин
Суузынан эткен ол ажым.
Алтан жүзүн табышактан
Талдап алган кожомым.
Јетен жүзүн чечектин
Чыгынан эткен ол ажым.

Жетен жүзүн табышкактан
Талдап алган кожоным.

Сыргалжыннын бажын шуулаткан
Су салкында не болзын.
Шулмус-тенек билдиртпеен
Мен бойымда не болзын.
Кулузын бажын куулаткан
Куу салкында не болзын,
Куучын-куйум билдиртпеен
Бис бойыста не болзын.

Арка төмөн желерге,
Арказы бийик ат жакшы.
Албатыда жүрерге
Айдынар, шүүнер эр жакшы.
Көнгөрө дөөн желерге,
Көкси бийик ат жакшы,
Көп улуста жүрерге,
Көкси терең эр жакшы.

Жабаганын куйругы
Жайылып жүрер туш келди.
Жаман жүрген бойыстын
Жайым ойноор туш келди.
Кулун-жабага куйругы
Койулар ойи жет келди.
Кунук жүрген бойымнын
Кудурып жүрер ой келди.

Элем-селем, турналар,
Эзен једип барыгар,
Эзенде ойто келигер,
Эјигей-быштак белетеп койойын.

Жаңмыр жааза, тамчылу.
Јаандар келзе, камчылу.
Мөндүр жааза, тамчылу.
Бөлөлөр келзе, камчылу.

Жаңмыр жааза, жаагай ла.
Јакам өтсө, өткөй лө.
Јаандар келзе, келгей ле.
Јакарузын уккай ла.

Мөндүр жааза, жаагай ла.
Бөрким өтсө, өткөй лө.
Бөлөлөр келзе, келгей ле.
Бөлүктү сөзин уккай ла.

Элик балазы жүгүрүк,
Јүгүрүгин кем билер.
Эжик ачпас таңманын
Эм кылыгын кем билер.

Ан балазы жүгүрүк,
Јүгүрүгин кем билер,
Айылга кирбес таңманын
Ар-кылыгын кем билер.

У кого какая шапка,
У меня түлкү бөрүк,
У кого какой миленок,
У меня алтай кижн.
Если сен мени не любишь,
Чарас сууга подойду.
Если сен мени не хочешь,
Балык болуп поплыву.

Голубая табуретка
Козинектин алдында,
Черноброва каракос
Бис экүнин ортодо.

Арба-сула талканын
Ажыр јиген тамагым.
Аштап жүргем тужымда
Тыным алган, Алтайым.

Тонду, чийлү картопты
Кылт этирген тамагым.
Тонуп жүрген тужымда
Тыным алган Алтайым.

Курут јизем — курсагым,
Кудурып жүрзем — јыргалым,
Талкан јизем — курсагым,
Каткырып жүрзем — јыргалым.

Өлөң чай, өлөң чай,
Өткүре кайнап калбазын.
Өскө јердин улузы
Шоодып айдып барбазын.

Сойлон чай, сойлон чай,
Сооло кайнап калбазын,
Солун јердин улузы
Шоодып айдып барбазын.

Эремис бажы кар јаады –
Кыш түшкени бу туру.
Быјыраш чачым буурайды –
Карыганым бу туру.

Карачы баштай кар јаады –
Кыш түшкени бу туру.

Күргүл чачым буурайды –
Карыганым бу туру.

АЙЛАНБАСТЫҢ ЭНЧИЗИ

ӨЛӨҢ-ЧӨП

АР-БҮТКЕН ААЙЛУ-БАШТУ БОЛГОНЫ

Өзөрдин тынын билетен Быркан өрөкөн жерди бүдүрүп алала, жараш болзын деп, жүзүн-жүүр агаштар, жыраалар, өлөңдөр, чечектер жайап ийди. Жайаачы теңери өрө уча береле, кезек ойдин бажында жерге ойто учуп түшти. Бастыра өзүмдердин карыганы жыгылып, жалбрактар, бүрлер жерге түжүп калынжырайла, алдынан өрө күйүп, Алтайдын үсти ыш болуп, жүрүм кунураарга жеттир.

— Өзүмдерди астада жизин, — деп, Быркан өлөң жиичи аңдарды, тындуларды жайап ийди.

Эликтер, койондор, аңдар, уйлар, аттар, койлор отоп, Алтай үстиле баскылай берди. Курт-конгыстар күүлежип уча берди.

Кезик ойдин бажында Быркан ойто келзе, өзүм жиичилер бастыра өзүмдерди жоголторго жеттир. Олорды аstatсын деп жайаачы барынтычыларды* жайап ийди. Курт-конгысты аstatсын деп куштарды жайады.

Бырканнын эрке балазы Кижинин жибес немези жок болгон. Оны айадып: «Курсак-тамагыңды таап, эдип жи», — деп жайады. Эмди кижинин өзүмдердин, өлөң жиичилердин ле барынтычылардын бажында жүрет. Онон ло бери ар-бүткен аайлу-башту, тең болгон дежет.

ЧЕЧЕКТЕР, ӨЛӨҢДӨР, АГАШТАР...

Сары-күрен өңдү кандык бар. Ол кандык болчок, кату сангыт ошкош. Ого туштаган кижинин оны айдын ак толунында толононын тебенезиле казалда, тебененин бажына кадап алып, темир калбакка салала, чоктын үстине кайылар. Сары-күрен өңдү кандык кайылала, суйуп жада берер. Ол тушта

оны кылбыштын кадып калган күрен жалбрагына урала, ичер керек. Кижинин улуска көрүнбес болуп жоголо берер. Ол бойы бастыра улусты көрүп турар, а оны кем де көрбөс. Ай жаңгырып келзе, кижинин ойто көрүне берер.

Кара жодо – ол жадалу өлөң. Ого туштаган кижинин оны тударга сүрүжер керек. Өлөңнин барыжы жыланнын барыжына түңгей. Оны болгон ло кижинин сүрүжип, жаба једип албас. Жаба једип алза, өлөң онтоп ийеле, токтой түжер. Кара јодоны күрек бажы кире бычакла айландыра казар. Колго ак меелей кийип алар. Айландыра казып, јымжадып алала, кара јодоны жылкынын ба, ийттин бе куйругына жаба буулайла, кодоро тартар. Кодоро тартып алала, өлөңди тудунып, түрген ле јайлаар керек. Јаан удабай ла ол јерге жалкын түжер. Кара јодоны колло тудуп ийзе, ол кижинин үч күннен өтпөй жадып жалкын жыга согуп койор.

Кара јодоны ак бөскө оройло, көлөткө, серүүн јерде кургадып койор керек. Күйгек жылда эң бийик кырдын Содон кайазына чыгала, оны тизеге јетире көдүрзе, быдырап, јерди чоокырлап, жаңмыр јаар. Киндикке јетире көдүрзе, жыду јааш канча күнге улай јаар. Баштан бийик көдүрзе, көнөктөң ургандый агын жаңмыр јаар. Онон бийик чачарга јарабас, Алтайда чайык чыгар.

Тарма чечек – түште ол ак өңдү болот, түнде кызыл өңдү болот. Чечеги беш айры. Оны изү айдын түнинде, айдын ак толуны кирген тушта, кызыл бөстөң меелей көктөп алала, Эштей деп кижинин үскен. Онон ол кижинин кызыл чечекти алтын жүстүк өткүрө күнчыгыштан күнбадыштөөн өткүрүп ийген. Коркышту тын жызырт угулып, јаан ийде Эштейди аңтара чаап ийген. Ол бир ле өңдонып келзе, айлында орында күлүдип койгон јаткан. Төртөң күн өдүп калган эмтир. Ол эдиреп, жүүлип калган келерде, үйи мыны тышкары чыгарбай, мүүстү-оосту немени јажырып, отко күйдүрбей, сууга калытпай чеберлеген эмтир.

— Бу мениле не болгон, кайттым? — деп куучынданып ла ийерде, үйи орыннын будында отурган ла јеринде уйуктай берген.

Бу өйдө тышкартынан арсак алтын тиштү кижинин кирип келген.

— Мен алтыннын, акчанын арсак алтын тиштерлү көрмөзи эдим. Сен тарма чечекти үзеле, менин најым болуп калдын. Эмди сенин туткан ла кылбыжын алтын боло берер. Је алган немелер учун алтын акчаны којойымга берип јатсан, којойымнын көстөри дөөн качан да көрбө. Жылына эки ле катап айдын үзүлөр эскизинде кылбышты алтын акча эт, онон өскө түбек болор. Бистин куучынды улуска айтпа. Айтсан, тарма ийдезин жылытар, — деп, арсак тиштү көрмөс айтты. Ол түште кижинин ле чилеп базып жүрер эмтир.

Онон ло бери Эштей байыган. Је ол байыган сайын, ачыназы там јаанады.

— Ненин учун мен ийдемди жылына эки ле катап тuzаланар учурлу. Күнүн ле тuzаланган болзом, кандый бай болор эдим...—деген санаа ого амыр бербей барды.

Ол узак эренгистелип турала, бир жылда кылбышты үчинчи катап акча эдип көрди. Кылбыш алтын акча болуп, Эштейдин буттарынын алдына келип түшти. Эштей сүүнип, акчаны тере берди. Је онын туткан ла немези алтын боло берет. Агаштар, таштар, өлөңдөр алтын боло берет. Ол сүүнеле, бүткүл кырдын таштарын алтын эдип койды. Учунда арып, айлына јанды. Эжикти ачарга тудуп ла ийерде, эжиги алтын боло берди, аяк-калбагы алтын боло берди. Ичкен курсагы, кийген кийими алтын болуп кубулат. Ол ажанып болбой аштады. Алтын жуурканга бастырды. Учунда барып, сууга калып өлди. Эштейдин сууга кирген јери алтын межик боло берген. Эмди ол суунын түбинде јаркындалып, мызылдап јадат.

Сарбаа куйрук деп өлөң тегин јерде өспөс, ол аржан суулардын јарадында өзөт. Чек ле кулуннын куйругы ошкош. Амтаны кычкылзымак, өдү. Јулугы ак өңдү, тамчылап агып јадар. Оны ичкен-јиген кижинин сарбаа болуп мантай берер, ойто кижинин болуп качан да кубулбас...

Темир кески деп өлөң бар. Бир катап Чоло деп кижинин ажы мөндүрдий көп бүткөн. Чоло сүүнип, кыңырагыла ашты кезе берген. Же онын кыңырагы темир кескиге учурап, омырыла берет. Чолонун кыразында көп чөп өлөң өскөн. Олордун кажызы темир кески болгонун Чоло чат таап болбой салала, томыртканын уйазын бедреп барган. Томыртка агаштын көңдөйинде уйа эдип алтыр. Ары-бери учуп, балдарына курт-конгыс тажып турарда, Чоло онын уйазын таап алды. Томыртка жем экелерге база ла катап уча берди. Чоло агаш өрө чыгала, уйаны балкашла, болуштоп чылап шыбап, бөктөп койды. Балдары тумаланбазын деп, чычалкайдын тырмагынча уйт артыргызып койды. Бойы түжүп, агаштын кийнине жажынып, кетеже берди. Томыртка учуп келеле, уйазын кайкап көрүп, балдарына экелген жемди ажырып ийеле, уча берди. Ол ойто учуп келип, темир кески деп өлөңди тиштенип экелеле, уйазыдөн таштап ийерде, балкаш шыбанты туш башка чачыла берди. Шыбантынын оодыктарыла кожо темир кески жерге келип түшти. Онон ло Чоло деп кизи темир кескини таныыр боло берген. Көрүктөп, жөөжө эткенде, сүре ле темир кескини тузаланатан. Темир бодоп сынбас, ол темир кескиге учурап турган. Темир кескинин бир ады темир кылгак.

Балтузын деп өлөң бар. Оны тартса, үзүлбес, чагана чылап чичкерип чөйлип, узап жадар. Ойто божодып ийзе, тыдынып, толголып барала, ойто ло кебине кире берет. Ол өлөңди сарынын уйазынан тапкан кизи жаан бай болор деп, албаты ортодо куучын жүрөтөн.

Бир катап жаңы ла айыл-журт төзөгөн Кураан деп жиит уул койлоп жүрөле, кайа-таштын кыбынан өскөн бөкөн тытта сарынын уйазын көрүп ийген. Сары теңериде кайып жүргөн. Оны өлтүрүп ийзе, өлөң ырыс экелбес. Сүмеленип, сарыны мекелеп, чөйилгек өлөңди алар керек. Коштой койу мөштөрдун ортозына Койчы кирип, жажынып алды. Сары теңериде жайым кайып жүрөле, жемит көрүнбесте, ырада уча берди. Бу ойди тузаланып, чыйрак койчы кангыл кызыл тытты өрө капшуун кармадана берди. Балтузын мун сарылардын уйазынын бирүзінде ле жадат. Же ырыс Курааннын колына бойы кирди. Онын баштапкы ла тапкан уйазында сары-чоокыр чөйилгек балтузын уйаны айландыра чөйилген жатты. Кураан сүүнгенине өлөңди капшай ла тутты. Же бу ла өйдө кейде канаттардын шуулты угулып, сарылардын ачу кыйгызы жаңыланды.

Кураан ажыктанарга жеткелекте эркек сары онын көстөрине тееп ийди. Ачу-корон сыска чыдашпай, Кураан тыттан келип түшти. Же бүрлердин күзүримине учурап, Кураан жаан алдырышпады. Жаңыс ла бели «чым» эдип калды. Ады тизелене жадып берерде, Кураан энмектеп, өрө кармаданып, ээрге артылып алды. Ады оны уйге чебер жетирип келди.

— Бир ле болгон немени канайдар? — деп, үйи өбөгөнунин көстөрүнун чогыла төлөлгөн өлөңди ак арчуулга оройло, кайырчактын түбине салып койгон.

Чындап та толгош белдү, сыңар көстү Курааннын бала-барказы да, мал-ажы да сүрекей көптөп, байый берген. Же Совет жаңы келерде, оны кулактап, Нарын деп жер жаар ийип ийген. Ол ондо аштап, жиир курсак жок, өлөң отоп-жип божогон дежет.

Чыкайак. Бу чечекти улус бойдон уулга жектеткен сыргалжынын өлөңи деп айдат.

Бир катап Алтын деп кысты Айдар деп уул «аларым» деп сөстөгөн. Же жаан удабай «Санаамды өскө бойлуга салдым, сенен күүним сооп калды», — деп айткан. Алтын нени де айтпай, онон туура база берген. Же кей-кебизин ле төгүнчи Айдардан Алтыннын күүни собогон. Алтыннын унчукпас боло бергенин, эренези агып, чырайы шуурайа бергенин карган энези көрүп, сезинип ийеле, озогы кеп куучынды барказына куучындады:

— Төгүнчинен күүнунин соозын деп турган болзон, менин айтканымча ла эт, — деп айтты.

Күн ажарга жантайа берген. Ургун жааш токтоп бараткан. Күнчыгышта жети он солонгы жараштыра туруп ийген. Алтын чыкайак деп чечекти үзүп, буурыл тайына жидирген. Буурыл тай сууны жакшызынып ичет. Онын ару эриндеринен суу тамчылайт. Адынын оозынан тамчылаган сууны алаканынын сыртыла кыс тозуп ичет, жүзин жунат, бастыра бойы чачынат.

— Ажып бараткан жаркынду бойлу, Күн Быркан, каруузы жок сүүжимди апар, — деп, Алтын күнге мургийт.

— Жети ондү бойлу, кеен Солонгы, каруузы жок сүүжимди апар. Айдарды ундыйын — деп, Алтын күнге мургийт.

Эртенгизинде ойгонып келзе, сыны чик жок жеңилип, санаазы кенгип калтыр.

Жалкын чийди деп өлөң бар. Кажы ла кижиге учурашпас өлөң ол. Озодо ол өлөңди сок жаңыс Байрам деп туйук бай билетен болгон. Жалкын чийди эмди жердин үстинде билер кизи та бар, та жок. Ол өлөңди табала, ак меелейлү үзеле, үч жылга улай күн көрбөс жерге салып койор керек. Онон оны алала, кулунду бееге жидирер. Удабай ла беенин оозынан суу агар. Ол сууны тозоло, көстөрүн ойо көктөнгөн элентизи жедип калган оймокко урар. Оймоктын ойык көстөрүнөн сызылган сууны кизи ичсе, ол жердин үстинде бастыра өлөң-чөптин тилин билип, олорло куучындажар боло берет.

Килин таш деп агаш бар. Ай жаңыда базып жүрер агаш. Килин таш түниле жүс-жүс бежен кулаш жерди өдө берет. Жолында суу учураза, ол ондо ло токтоп, бир жылга тымып калат. Бир жыл өдө берзе, ол сууны кечип, онон ары барат. Килин таш сүрекей барбак, ийне бүрлү агаш. Ол базып жүрзе, ого учураган кизи ого бажырып, ойто жана берет керек. Онын жолун кечпес. Килин ташка адару, чымалы, албаа, тооргы, койон, агуна, турна жапшыгылап калган жүрер. Куштар уйа тарткан, аңдар ичеген эткен турар. Ого учураган кижинин кини жооноп, журты уйаланып, корболонып өзөр.

ЭМ ӨЛӨҢДИ ТАПКАНЫ

Жайгыда болзо көк чечекле бүркенген, көк ынаарга туттурган Алтайда бу керек болгон эмтир. Озодо Карагула деп атту кизи Себинин боочызында кузуктап жүргөн. Ижи түгенип, жанар ла деген күн ол мөштөң жыгылып, будын сындырып алган. Ооруга чыдашпай, кыймыктанар да арга жок жаткан. Бу тушта онын жаңына чычкан жорголоп келеле, балутыган, иринтиген жерлерин кемире берген.

— Бойун мен ошкош болзон, кандый болор эмеш, — деп, Карагула ачынып, чычканды тудуп алала, бир будын сындырып ийди.

Чычкан калактады, сыктады, белкенчегин сүүредип алып, аржан сууга жылып барып, ичти. Көстин көскө лө онын сүүредилген белкенчеги көдүриле берди. Онон ары чычкан базып барды, сабын орой өскөн туйук жалбрактарлу куу-жажыл ондү, ошкы көлөткөлү өлөңди таап алып, оны кемирип жийле,

турганча да болбоды, алдындагызынан алты артык болуп мантай берди.

Мыны кайкап көргөн Карагула аржан сууга жылып келди, эриндерин тийдирип, амзап ичти, балуларын јунуп ийди. Чындап та, балулары јазылып, сызы селирей берди. Сүүнген бойы ол чычканнын кемирген өлөнгинен үзүп јиди, сынык-бычыгына јапшырды. Сынык-бычыгы биригип, Карагула озогызынан он артык өрө туруп, база берди. Јаан удабай ол арутаган кузугын коштоп, айлы-јуртына јанып ийди.

Онон ло бери «чычканнын өлөни» дейтен эмдү өлөңдөрдү улус танып, сынык-бычыкта тузаланар болуп калган. Оору-јоболдо ангылу аржан суула эмденер болуп калган.

СОЛОНҒЫНЫҢ ТАБЫЛГАНЫ

Куба чөлинин түбинде, куркулдап кускун учкан Алтайда озодо эки көбөк карындаш бир катап Јунмалу дейтен јер јаар кузуктап баргылаган. Кузук јуунадылган, оодылган, кургадылган, каптарга урулган, је агазы: «Калганчы мөшкө чыгып ийейин» — деген. Кангыл мөштин ас-мас кургак будактары сынып, ол јерге жылбырап кел түжеле, будын сындырып алган.

— Кий! Кайткан немедер! Кузук артыгында белетелгенине, ачыркабайтан немени — деп, ийнизи агазынын будын тос сойып, шакшактаган. Ол улаарып койгон аттарына барала, бурылып келер болзо, артыргыскан јеринде агазы јок. Алан кайкаган ийнизи ары-бери жүгүргөн. Ис кессе — не де билдирбес. Канайдар да арга јок, јети күнге улай агазын бедреп, нени де, кемди де таппаган.

— Агам эзен, кайда да јанымда, је мен оны бу јуук өйлөрдө таппазым. Кийнинде, бир өйдө түңгей ле ого јолыгарым — деп, ийнизи бедреп, чаксырап та турза, сезип турган.

Бедреп чөкөйлө, ийнизи таарларын артынып, аттарын јединеле јанып ийген. Не болгонын эне-адазына, эл-төрөөнине куучындап берген.

— Бойдон кижиди эш-бараан таап алган, јети-сегис ле јылдан тил једип келер — деп, эне-адазы карыкпай, керек десе керектебей де тоқыналу айдышкан.

Онон ло бери ол Јунмалу јаар анчылардын, кузукчылардын изи соогон. Олордын јолын таш эмезе кар-көчкө туй согор. Јаан јанмырдын экинди суузы бууй согор, ол эмезе агаш жызырап, козырап јолын кечире жыгылатан. Туркаары Јунмалу деп јер јаар кем де барбай барган.

Туй ла сегис жыл өткөн кийнинде, бир катап күүк айдын сегис јангызында, ийнизи эмди ле Јунмалу јаар барза, агазына јолыгарын эртен тура ойгонып келеле, сезип ийди. Ол түргөн-түкей адын ээртеп, јаан удабай Јунмалуга једип келди. Одуланган тонмок суунын јарадында ак кемирчектий кийис айыл турган. Чакыга адын буулап, кирип келер болзо, эр јанында агазы ээр-үйгөн јазап, эпши јанында тагдак чырайлу келин эјигей кайнадып отурдылар. Айылдын ичинде ортозы бир кардан кыстар отургылады. Јангы базып жүргени де бар. Эки карындаш куучындашты, не болгонын угушты, сүүнгендерине көстөринин јаштары тамчылашты.

«Агамды јаскан, аргадаган јенем» — деп, ийнизи јенезине бажырды. «Бала-барка азыраган јенем» — деп каруузыды.

Орой энирге јетире казан-айак аскылап-ичкилеп, куучындары түгенбес болды. Учында јолдон, сүүнгенинен арыган ийнизи амырап јада берди. Ол түн ортозында уйкузы, амыры једип, ойгонып келди. Уйуктаар деп көстөрин јумар болзо, ол јаар та кемдер де көрүп тургандый. Ондый сезим агалу-ийнилүде сегис жыл кайра кузуктагылап жүргүлөөрде болгонын эзетти. Ийнизи кайкап, турундарды ичкерледип ийди. От јалбырай берерде, көрөр

болзо, јенези ле ачы-сыйындары эки көстөриле уйуктап јадар эмтир. Је олордын мандайларында эки кабак үстинде үчинчи көстөри ачык, јалакай көрүп јадар эмтир.

Бу көстөрдүн алдына ак көбөк өзөгин јыланаштый сести. Јаш ла тужынан ала кара албатыга да, ан-кушка да, өзүмге де эткен јаманы, кинчек-јарамазы — ончозы ойгонып, өзөгинин түбинен көдүрилип чыкты. Эткен керектеринен уйалып, кыйналып, ийнизи чыдажып албай, тышкары чыкты. Бу кыйнадышла кожо ого ичи оорыш база коштоно берди. Ол боочы ажыра жүгүрип барды. Тан јангы ла бозорып келеткен, не де аайы јок кузуш ла чычкакташ башталды.

— Ак јаркынду Ай-Бырканым, изип чыккан Күн-Бырканым, ак чечектү Алтай-Кудайым, ак јалбышту от јаларым, јаманымды таштагар, эмди јаман кылынбайын! — деп, јерге тизелене түжүп, төбөзін сыймай тудунып, јангы туулып келеткен тагдакка баштанып, канча ла катап айдынат. Күн чыгып келерде, ийнизи агазынын айлына арыган-чылаган, је санаазы јенгилип калган араайынан кирип келди. Јенези оны көрөлө, каткырып ийди. «Кел, бери тур!» — деп, арчынла аластап ийди. «Сынын јенгилип, санаан арутала берди бе?» — деп сурады.

— Эйе, санаам аруталып, јакшы боло бердим, аластап бергенеерге баш болзын, јенге — деп, ийни быян айтты.

— Јенеш тегин кижиди эмес турбай.

Ийнизи тышкары турганча, ачы-сыйындары ойногылап, јединижип-јүктенижип алгылаган, койу чалыннын үстиле айылдан ыраак эмес көл јаар чубашкылады.

— Балдар јаар канай кезе көрөр — деп, абазы кайа кылчас этсе, кызычактар көлгө кийдире баскылай берди. Је олор көлгө чөңбөй, толкулардын үстиле жүгүрижип тургулады. Кол-колынан тудужып, күреелей ойногылап, онон куулар кебин алынып, күнге јалтыраган көлдө ээче-деече јүскүлей берет. База бир көрзө, јардындагы арчуулдарын тегери өрө чачкылап ийерде, јанмырлу тегериде арчуулдар узундап, јангы чыккан күнге жүзүн өңдөлип, тура бергилейт. Үстинде койу кызыл, оошкы, онон сары, јажыл, чанкыр, көк, кубакай ойто кызыл, сары өңдөр солынып, тегерийте тура бергилейт.

— Менин акам кандый сан башка кижиди алган, ачы-сыйындарым кандый сан башка балдар. Кижиден башка. Бу ончозы тегеринин куулгазын балдары туру ине — деп, олорды кайкап турган ийнизи шүүлте этти.

Эниргери ийнизи јанып келеле, нени көргөнин-укканын ончозын төкпөй-чачпай, эл-төрөөнине, албаты-јонго куучындап берди. Онон ло бери кара албаты ак сүдин белетеп, арчын агаштан тудунып, түбекке түшкенде, ол эмезе оору-јоболго бастырганда, Јунмалу деп јердөн барып, јаан аказынын абакайынан алкыш-быян сурайтан. Јарлыкчы келин ончозына ла болужатан. Јарлык келиннин кыстары бой-бойларыла ла жүрүп, туш эр улусты чек көргүлөөртен. Сүт көлине кирип, куулар болуп јүскүлей беретен, тегеридөн солонгы арчуулыла жүгүрижип чыга бергилейтен.

Бу көрүмди көргөн улус бастыра жүрүмине кайкап артатан. Је ол көрүм ас ла улуска көрүнгөн. Јылдар өдүп, кыстар бойго јеткен. Јиит уулдар бойлуларды көрөргө келзе, олор көлдүн койу туманына кире бергилеер. Јииттер олордын кийнинен ары болзо, олорды көскө көрүнбес буудак кайра мергедеп ийер. Айас та күнде көлдүн күнчыгыш јанында айыл ордынча јерде койу туман борлоп јадатан. Је бу өйгө јетире ол јаар кем де кирип болбогон.

Жииттердин эне-адазы белетенип алала, кудалап келер болзо, бойлулардын ада-энези айдар: “Бистин кыстарысты өрө турган Быркан өрөкөн кижиге барбас, журт тутпас эдип جایаган. Олор албаты-јонго алкыш быйанын јетирер јарлык болуп јайалган”.

Је бойлуларды јангыс та катап көргөн жииттер олордын сүрлү јаражына алдырып, олорды ундыыр аргазы јок, уйку јок, түни-түжи санааркап баскылай бергилеген.

— Бойлулардын јарлык энезин ак көбөк кижиге алды не. А бис кайтканыс, јарлык кыстарла јурт тутпас? Сөскө кирбей турган бойлуларды тудуп алып, албанла апарып, јурт тудактар деп, кезек жииттер шүүжеле, бир күн айдын сегис јангызында бойлуларды тудуп аларга келгилеген. Једип келер болзо, јурт турган јерде не де јок. Айыл турган јердин эпши јанында эки карган тыт турган, олордын јаныла кара суучактар агыштыр.

Жииттер кайкаганына ла коркыганына јангыс јерге тургулап калган. Олор јангыс ла таң јарып келерде ондонгылаган. Жииттер бойлуларга ла олордын энезине экелген арчуулдарын тыттардын будактарына ла коштой јырааларга буулагылап ийген. Бойлуларга экелген сыйларын: јиңилерин, үркенелерин, топчы-таналарын суучактарга салгылап, бажыргылап, олордын јаманын таштазын деп сурагылаган. Онон тымыш, јобожып калган жииттер айылдарына јангылап келеле, албаты-јонго бир де катап јаманын јетирбеген, төп улус болгылап калган.

Онон ло бери бүркүк болуп, јанмыр өткүре күн чалып ла турза, тенгериде јарлык бойлулардын арчуулы-солонгы тура берет. Онон ло бери алтай кижиге аржан, тонмок суулар јарадына кыйра буулаар боло берген.

Онон ло бери Јунмалу деп јердеги аржан сууларга улус эмденип, сукадыгын орныктырып, алкыш-быйан алып јангылайтан. Кыс баланын седенге дејип, ол аржандарга улус јиңги, топчы салгылайт.

КУШТАР

ТАКАА ЛА КҮРТҮК

Туманга бүркеткен туулары түмен малыстын одоры болгон Алтайда јебренде сегис кучак јоон кызыл тыттын будагында эжелү- сыйынду эки куш журтагылаган. Бир катап тал-түште Такаа көк башту баргаанын өзөгінде курт-конгысла јемзенип тойоло, тобракка казынып, јунунып, арутанып алала, коштойындагы кара суудан ичип аларга јүре берген. Күртүк эјеzi дезе јолдын јанында јаткан јыгыннын кийнине јадып, учы-куйузы јок көк тенгерини ајыктап јадала, туујырай берген. Оны аттардын туйгактарынын тибирти ойгозып ийди. Чочый берген Күртүк јыгыннын кийнинен араай шыгалап көрзө, эки бутту эки коокымай таң аттарлу келгилеп јатты. Ийттери көрүнбесте, Күртүк јыгынга јапшыра јада берди. Аттарлу улус күлүреде куучындажып өтти:

— Мында ол сегис кучак тыттын кол будагында эжелү-сыйынду эки куш: Күртүк ле Такаа түнегилеп јат. Айла түнде уйуктагылай берзе, олорды тудуп алаак, — деп, карган коокымай айдат.

— А олорды тудуп алала кайдарыс! — деп, кичинек коокымай сурады.

— Ол эки куш сүреен тузалу эмей. Апагаш тату эдиле тамзыктанарыс, ап-апагаш јымырткаларыла балдарысты азыраарыс, — деп, карган коокымай үредет.

Мыны уккан Күртүктин јалаазы коркыганына соок терле бүркелди. Эки бутту коокымайлар ырай ла берерде, ол Такааны бедреп, калактап учты, укканын-көргөнин төкпөй-чачпай айдып берди.

— Журтысты чачаак, өскө јерге көчөөк, тынысты алып качаак, — деп, Күртүк ыйламырап, күлүреді.

— Бу эјем өрөкөн укты ба, укпады ба тургуза ла сандырай берер. Эки бутту нојоо коокымайлардан не коркор? Кулак бар да, угуп та ийбей, куркун бар да, уча да бербей, — деп, Такаа билеркеди.

— Качып јүреерек, сыйным, тенексиребе. Эки бутту коокымай, нојоо до болзо, сүмелу, өдүрим, эпчил, — деген эјезинин мекезине Такаа кирбеди.

— Баратан болзон, бойын бар, качатан болзон, бойын кач, мен ле јеезелү журтымнан јүрбезим, — деп, Такаа кайра тебинди.

Сыйнын мекелеп-мекелеп, учында торт чөкөйлө, Күртүк өскө јер јаар уча берди.

— Кулагым уккур болзын, — деп, Такаа кулагын арчыды. — Куркуным учкур болзын, — деп, куркунын талбынды.

Такаа сегис кучак тыттын кол будагына отурып, канаттарыла талбынды.

Је кызыл күн ажа берерде, Такаа бажын куркунынын алдына сугуп алып, уйуктай берди. Јака јылдыс чыгып келерде, чүмдү јылдыс койыла берерде, эки коокымай кайра јангылап, аттарын јолдын јанында тургузып койоло, таарын тудунгылап, сегис кучак јоон кызыл тытка карачкыда өңөлөп келип, Такаанын куркунын куйругына јаба туткулап алды. Такаа бараксан кыйгырды, арга јокто эјезин адап ыйлады, је карануйда ого кем де болужып келбеди.

Онон ло бери Такаа коокымайдын айлынын кужы болуп калган. А Күртүк эмдиге ле арка-туунын кужы болуп, Алтайдын сынында јемзенип, күлүреде учуп јүрет.

ЈАЙЗАНГА КӨМЗӨЛӨТКӨН КҮҮК

Күски күн күндеп турала, күп этсе, күлүк келин туруп чыгар, јаскы күн јаап турала, јалт этсе, јалку келин јалпайа јыгылар Алтайда бу керек болгон эмтир.

Озодо Күүк деп атту јокту өскүс бойлу журтаган. Эл Башчыга эш болотон маргаанда јенүни Күүк јаражыла, седенгиле, омогыла алып соккон.

Аксагалдар, темичилер, шүленгилер, түжүметтер* јуулыжала, Эл Башчыга конгыт той эдер деп јөп чыгарган.

Је тойдын алдында Кудайдын байрамы күнде билбезинен улам Күүк чачын јунуп, тарап, өргөн. «Бала-барка азыраба, јурт тутпа», — деп, өөркөгөн Кудай бойлуны каргаган.

Угы-төзин улалтарга, кийинде адазынын ордына отургызарга Эл Башчыга уул бала керек.

— Канайдар, көөркий, мен балдар чыгаратан өскө кижиге аладым. Сен менин эн кару, өлө ойножым болорын, — деп, Эл Башчы Күүкке айткан. Оны уккан Күүк тарынганына, өөркөгөнине јангыс јерге айланыжып, кичинереле, куш болуп, уча берген.

Эл Башчынын эжикчи кулы Шалтрак деп жиит Күүкке санаазын салып, алдынан ла бери Күүктен көс албай жүрген. Ол учуп отурган Күүкти сооро тутты. Колында бойлунын сынгар өдүги артып калды. Мыны көргөн Эл Башчы ла эжикчи жиит ачынгандарына, казырлангандарына бой-бойларына үлдүлү калыгылап барала, чабыжа берген. Жеткер жең алдында дегени чилеп, Эл Башчыны эжикчи кул үлдүзиле өткүрө сайып, божодып ийген.

Бу ла тушта агаштардын ортозынан ак-буурыл чачту, ак кийимдү, айландыра ак жаркын айланган карганак чыгып келген. Оны көргөн албаты сол будына чөгөдөй түжүп, бажыргылай берди:

Шаркыраган сууларым,
Шылыраган өлөндөрүм,
Шымырашкан агаштарым,
Баш болзын!
Ал корымды такыган,
Агаш-тажын бүркенген,
Ак мөңкүзүн жастанган,
Ак сагалын сыйманган,
Арчын чачын таранган
Алтай ээзи — Ак жайзан,
Алкыш — быйан беригер!
Баш болзын!

— Кайыш курлу, кара чачту кайран алтай кулун албатым! “Ага жайзан деп азыйда Алтайдын Ээзин байлаганыгар. Бүгүнгү күннен ары бистин адыбыс “Алтайдын Ээзи” деп адалар. “Жайзан” деп бийик атла Эл Башчыны адаарыгар. Жайзан деп жамы ары жанынан кудайдан бычылу берилген. Адазы божозо, ордына уулы жайзан болуп отурар. Укталып, төстөлип барадар. Жаказы жок тон болбойтон, жамылузы жок эл болбойтон. Жайзанды шоотпос, электебес, адын адабас, ого удурлашпас, “акым“, “абаайым“ деп байлаар. Жайзан болотон Эл Башчыга кол көдүргөн жокту уул куш болуп кубул. Уйанга Күүк деп куш жымыртка салзын, онын азатпайын терлеп-бурлап, арып-чылап азырап жүр, — деп айдала, ак-буурыл карган ойто ло агаш ортозына кире берген. Онон ло бери ол чук албатызына качан да көрүнбеген.

Ол ло өйдөн бери алтай албаты жайзанын бийик тоор, кол көдүрбес, удурлашпас, байлаар, көдүрер, көдөчилеер болуп калган.

Күүк деп куш жас ла келзе, жайзанын сыргалызы болгон күндерди эзедип, сүүнип, жаш агаштардын бүрлерин жайкандыра, эмил агаштардын бүрлерин ээлте күүктеп жүрет. Кудайдын байрамы күннен ары жастырганына санааркап, кожондобой барат. Күүк жымыртказын Шалтрак деп куштын уйазына салып койот. Күүк азатпай жаанайла, Шалтрактын бойынын азатпайларын уйадан жердөн ийде салып ийет. Шалтрак Күүктын азатпайларын азырайт.

ЖОЛО ДЕП АДАГАН

Кеен, кеен базытту, кеден сары өдүктү эликтер отогон Алтайда озодо жоло деп куш болтыр. Боро өңдү, тас мойнду жаан куш болтыр. Бир сарбаанын

эдин жип койотон. Бир катап жокту кижинин жангыс болчок сарбаазы саста кебелип каларда, жоло оны үзе жип койгон. Жокту кижини жедип келерде, жоло көдүрилип учуп албаган. Жокту кижини ачынала, жолоны жыга адып койгон. Онон ло бери Алтайда жоло деп куш жок болуп калды. Жолонын жүргөн жеринде улус эмденетен аржан суу болгон. Жокту кижини бу сууга эмденерге келзе, суу соолып калтыр.

— Жоло деп кушты не аттым не? — деп санааркап, ачурканып жүреле, жокту кижини оорып божогон.

Жоло деп куштын жемзеп жүргөн жерин Жоло деп адагандар.

ТОМЫРТКА

Жодро бүри чечектеерде, жараш жыды жайылган Алтайда Токына байдын айлында кой кабырар жалчы болуп Томыртка деп атту өскүс уул жүргөн. Жылангаш буттары кайзырыктыйла, кезилип калган, жыртык кийимнен эренези кажайып, көрүнүп жүрөтөн.

— Сонзын уулымнын жаан тойын эдерге турум. Эртең семизине куйругу жарылала, куртап калган ириктерди сойорыс. Чалын кургай берзе, койлор айылдын жанында болзын, — деп, бай Томырткага жакарды.

Же түниле соокко тонуп, уйуктап болбой жадала, эртең тура жалчы уйуктап калтыр. Жангыс ла күн чарчап келерде, ойгонды. Күски койлор жажанды бедреп, эки тууны ажа бертир. Жакыган өйдө айылдын жанында кой жок болуп калган. Ачынган бай жойу Томыртканы жаба жедип, өрмө камчыла согордо, уулдын буды сына берген.

— «Тойго келзин деп мен улус элчилеп жүрдим», — деп, өскүс арга жокто кыйгырды.

Же өскүстин кыйгызын угар да, ого болужар да кижини бу ак-жарыкта чыкпады. Уул чыкту, соок жерде сыктап жадала, куш болуп, уча берди.

— Торко тоныгарды кийигер, Токына байдын уулынын тойына келзин дейт, — деп, Томыртка агашты токылдадып ийерде, чобранын алдынан апагаш курттар баштарын чыгарып ийди. Томыртка оларды амзап көрзө, татузы алама-шикирден де артык эмтир.

Томыртка эмди Алтайын керий учуп, тон агашты чокып, курсагын азыранып жүрет. Же өскүс жүрүмин эзедип, кезикте ачу-ачу кыйгырып салат.

ТЕЙЛЕГЕН ЛЕ ТАЛАН-КЕЛЕН

Энгирде чыгар жылдысту Кан-Алтайда, таң алдында чыгар жылдысту Эне-Алтайда озодо куштардын кааны Мүркүт ончо калыгына үн үлеген. Кажы ла куш бойына жараган үнди алып, Алтайды торгылта кожондогылай берген. Жангыс ла Тейлеген ле Талан-Келен күн өксөгөнчө уйуктап калала, жууннын учында келгиледи.

— Үн слерге жедишпей калды, уйкучылар. Эртеңги түшти берип жадым. Ненин табыжы жараар, ого өткөнигер. Кандый бир кожонго үренип алар болороор бо? — деп, Мүркүт-каан айтты.

Жангыс катап берилген күнде уйуктап калбаска, Талан-Келен эрте түнеди. Сары таңла ойгонып келди. Байлардын жалчылары уй саап, жүгүрижет. Сүт сабатка “ты-ыр, ты-ыр” эдип агат. Бу табышты Талан-Келен үренип алды. Ийттер үргүлейт, балдар ыйлажат. Олорды да Талан-Келен өткөнүп ийерде, сүреен жараш кожон боло берди. Күдүчи адын жайдакка минип, койлорун айдап, чөйө сыгырат. Талан-Келен ого өткөнүп, чөйө сыгырып ийди. Эмди ого жангыс ла ат таап алар керек.

Жаланда жаактары борбондоп, өркө отоп жүрди. Талан-Келен учуп келип, онын үстине отуруп алды.

— Чак! Чак! — деп кыйгырып, чочыган өркө ичегенине кире конды.

Ичегеннин оозына согулып, Талан-Келен артып калды. Же өркөгө отуруп, мантадары ого жарай берген. Талан-Келен элик балтырганга чыгып алала, “чык! чык! чык!” — деп, өркөнүн үниле чыкылдай берди.

— Үүрелерим келди, мени кычырып туру, — деп, өркө чыгып келди.

Ичегеннен ырай ла берерде, Талан-Келен ого отуруп алды.

Тейлеген түниле соотоп жүреле, база ла уйуктап калды. Ол ойгоно чарчап келзе, күн талтүш болуп калтыр. Изүде ончо неме көлөткө сайын жажынып, үргүлей берген. Айландыра ын-шын. Жангыс ла бир кулун энезинен астыгып калган, ары-бери мантап, киштеп турды.

— Кулуннын киштежинин жаражын. Карын, бу табышты үренип аларым.

Онон өскө жажына үскер артар эдим, — деп, Тейлеген сүүнди.

Онон ло бери өркө атту шыранкай Талан-Келеннин кожонгы жүзүн башка толбулу. Тейлеген: “Кандый жараш менин кожонгым,” — деп, сүүнип, кулун чылап киштеп, теңериде бийик кайыйт.

«АК-КУУ-У!»

Элезииндү салкыны элес эткен Алтайда азыйда коштой жаткан эки айылдаш жангыс күнде, жангыс саатта, жангыс маатта кабайлу боло бергилеген. Бирүзи керек жок балалу, экинчизи керектү балалу.

— Балдарыстын киндиги бирге кезилди, кирбиги бирге ачылды, айдарда, олорды кудалаштырып койоок. Кудайдын алдына очогы бир болуп, оды жангыс жерде күйгей, кийинде жүк ле тойлорун эдип койорыс — деп, эки айылдаш жөптөшти. Кысты Ак деп адагылаган, уулга Куу деп ат бергилеген.

Балдар чыдап, он алты жашка жеткилеген. Бойлу толононын чечегиндий жарана берген, а жиит сындак ла жарындак болгон. Эки бала жаштан ала кожо ойноп, игистердий айрылышпай чыдагылаган.

Үези жакшы болгон, же жүк ле жииттер иш эдерин сүүбейтен. Экү түжине ле көөлмөк суунун жарадынан ырагылабайтан. Олор эртен тура чалын кургагалакта ла көөлмөккө жеткилейтен. Көлмөктөн бойлу бойын карап: “Мен кандый жараш” — деп, сүүнип отуратан. Кыс чачын жазып, сарсула јунатан, ылгый сарјула сүркүштеп, күн тал-түш болгончо, тарайтан. Колдорун, жүзин катпазын деп, жангы каймакка сүркүштейтен. Мөлтүрүш болзын деп, көстөрине энезинин эмчегинин сүдин саадырып алатан. “Кажы кийимим меге жарайт” — деп, коштой жыраалардын ары јанына улам ла солынып, јанындагы кайанын жалтыруш саңыдынан көрүнөтен. Онон ойто ло бойына ак торкодон кеп көктөп отура беретен. Колтузы онон көс алып болбой сыргалжызына ончо кийимди көктөөргө болужатан.

— Мен сени сүрекей сүүйдим! Сенен өскө кемди де, качан да сүүп болбозым. Сен кандый жараш! Јердин үстинде сенен жараш бойлу жок — деп, колтузы,

көрнөө ошкош көстөрин Актан туура алып болбой, изү шымыранатан. Акта кожо чыккан акалары, эжелери, јенелери, јестелери бар болгон.

— Ак, келип беелер саа! Кымыс эдерис! — деп, энези кыйгырар.

— Колдорым оорыйт, болуп албазым — деп, Ак каруу берер.

— Куу, одындап барып кел! — деп, колтунын энези кыйгырар.

— Белим сыстайт, атка отуруп албазым — деп, колту каруу берер.

— Эки јалку бириксе, былар балдарын азырап болбос, айылдар керидип бастырып ийер. Јуртын тудуп болбос, јаан удабай эки башка база берер. Акыр, бу экүни бириктириш жок — деп, эки јандай эне-ада жөптөшти. Је эки жиит олордын јөбине кирбеди.

— Бис бой-бойларыс јокко јердин үстинде жүрүп болбой, өлүп каларыс — деп айдышты.

Јараш бойлу Акка өскө жииттер көстөрин салгылап, оны канча ла катап уурдай берерге ченешкилеген. Тон болбосто Куунан албанла блаап аларга, олордын јолын тозуп, Куула кожо канча ла катап согушкылаган. Кууны да бойлулар јарадып, онын алды-кийнин кечип, ајарузына кирерге албадангылайтан. је Ак ла Куу жангыс ла бой-бойларына тартылыжатан. Улустын ортозында жүрерге олорго там ла күч болуп бараткан.

Бир катап Акты уулына кудалап, кыр ажыра јаткан бий кизи келген. Актын эне-адазы олорды јакшызынып уткыган. Куунын эне-адазы сүүнгилеп калган, куданын аракызынан база ичијип тургулаган. Ак ла Куу айылда не болуп турганын ыраагынан, көөлмөктин јанынан, сандырап калган ајыктагылап турган. Актын эжелери каткырыжып, сыйнын өскө јуртка тееркегилеп турган. Акалары Актын минип баратан адын алтындаган ээр-үйгенле јарандырып эртегилеген. Бийдин кызыл торко тонду уулы нөкөрлөриле, карындаштарыла кожо олорды јуулап келгендий, көп-калју көрүнгилеген, аттары чакыга бадышпай, чеден-кажаанга буулап тургулаган. Јиит бий качызыла булгайры өдүгинин кончына согуп, Актан ла Куудан күнүркештү бүркүлип калган көстөрин албай турган.

Учында бойлунын жүзи кызарып калган энези айылдан чыгып келди.

— Ак, кел бери. Чын јуртындөөн јанар ойин једип келди! — деп кыйгырды. Ак колтунын кийнине јажынды. Бий уул нөкөриле кожо олор јаар араайынан баскылап ийди. Оны көргөн Ак ачу кыйгырып, куш болуп кубулып, көлмөккө жүзе берди.

— Сен јокко мен жүрүп болбозым! — деп, Куу кыйгырала, база куш болуп кубулала, көлмөккө жүзе берди.

— Кел, уулыс, көксистин каны, көзистин оды! Сок жангыс уулыс, нени ле айтсан бүдүрерис — деп, Куунын эне-адазы ыйлашкан.

— Кел, кызыс, јаранып ла алала, отур! Нени де айтпазыс — деп, бойлунын эне-адазы кыйгырышкан.

— Кел, кару сыйныбыс, бис сего кыдат ак торколордон эн јараш кептер шидеерис — деп, јенелери ле эжелери ыйлашкан.

— Кел, эрке сыйныбыс! Бис сего јараш сыргалар, јиңилер, жүстүктер сулап берерис — деп, акалары, јестелери кычырган.

— Јок, бис экүге улус түнгей ле амыр бербес. Сууда бис экү јайым, кем де бистин жүрүмиске киришпес. Слерди бис мынан да көрүп жүрерис — деп, эки куу айдышкан. Онон ло бери Алтайыста ак куулар деп јараш куштар табылган. Олор эмдиге ле бирүзи экинчизи јокко жүрүп болбойт. Олор куучындаарын да ундып койгылаган, жангыс ла бойларынын аттарын ундыбаган. Јүзүп-јүзүп, кезикте “Ак-ку-у-у-у!” деп кыйгырыжып салгылайтан.

— Сыйныбыс ла күйүбис! Бис кал-тенек болгоныстан улам, олор бистен кеде берген — деп, улус олорло беришпей, олорды байлап, ыраагынан ла

көрүп жүргүлөйт.

ҮЛТҮРЕДЕ САБАТКАН ҮКҮ

Күмүш жаркынду таң чолмоны күн чыкканча өчпөйтөн Алтайыста бу керек болгон эмтир.

Je алдында күни жоктын каандыгында Эрлик-Бийдин өргөөсүндө Үкү деп айбычы жүргөн. Эрлик-абанын ийген жолдон жана болбос эн иженчилү, капшуун ла чыйрак айбычызы, Үкү, тыш бүдүми жараш шилти болгон. Шилтилер ортодо тоомжылу, седеп ле сөс уккур. Үкү Эрлик-абанын эрке-торко өлө кызына, Кара-Таажыга, жарап турган. Угы-төзи бийик шилтини Эрлик-бий бойынын жанына жаба тартып, кару күйү эдип аларга урматтанып турган. Бийик жамы берерге калганчы катап ченелте эдип, Эрлик-аба ого каруулу жакылта берген. Баштапкы жакылта: тургуза өйдө айлу-күндү Алтайда кара албатынын өлгөнү көп эмтир бе, тирүзи көп эмтир бе — тоолоп келзин. Экинчи жакылта: ак чечектү Алтайда өскөн агаш көп пө, жыгын көп пө? Үчинчизинде: чанкыр көлдөрлү Алтайда суунын тажы көп эмтир бе, балыгы көп эмтир бе? Тоолоп, түндөштирип келзин. Бу жакылтаны кичеemelдү ле шыранкай бүдүргөн кийинде, Үкүге өргөөдө «баштапкы жамылу шилемир» деп күндүлү ат берип, эрке-торко кызымнын, Кара-Таажынын, колтузы деп жар эдерим деди.

Ак-жарыкка божодор алдында жакылтаны жеңүлү ле жеңил бүдүрзин деп, Эрлик-абанын тармачылары Үкүни кижиге эдип кубултып ийди. Жажын-чакка бозом жер алдынан чыгып, жиит эрдин кеберин алынган Үкү Алтайдын солонгы өнгине, жүзүн агаш-чечектин кеенине, куш-конгыстын кожонгына, өлөн-чечектин жыдына кайкаганына отура түшти. Ондонып алала көрөр болзо, алтай өгөөндөр жайыла аттан түшпей, айры колына иш этпей айылдар керигилейт. Эткени жангыс аракыдаш, тартканы жангыс ачу таңкы болды. База бир эткени, адар таң атканча, ойто күн ашканча, көзөрлөш болды. Мындый жүрүм Үкүге сүреен жарады. Онын эткени жангыс ла аракыдаш ла көзөрлөш болды. Экинчи эткени келиндеш болды, седеп кийимдү, коо сынду, кырлак тучмукту, кара кабакту, жаан көстөрлү Үкү келиндерге сүреен жарап турган.

— Сенин боронот көстөрүңдү көрбөзөм, уйуктап болбойдум — деп, Үкү бир келинди сөстөйт.

— Сенин жылдыстый көстөрүңдү курч чокторы өзөгүмдү өткүрө сайды — деп, экинчизин куйудат.

Бир ле ондонзо, кей-салкын жүрүмле кожо Эрлик-бийдин берген үч жылы түгене бертир. Үкүниң сурап балдары кобы сайын ыйлагылайт, таштанчы балдары өзөк сайын багырыжат. Мекелеткен келиндер калактажып, Үкүниң эдек-жеңине кадалгылайт. Ады-тоныла, ээр-токумыла, кийген кебиле, тудунган-кабынган чот-бичигиле — ончозын көзөргө ойнодып ийген Үкү куу-жыланга бойы Эрлик-абанын эжигинде жадыры. Жүдегенине бажы жарыларга жетти, ыксып, күүни булгалып, кузуп жатты. Эжиктин жанында Кара-Таажы кайкап ла алаатып калган турды.

— Сен Үкү бе? Бу сен кайткан? Сен ле не болгон? — деп сурап турды. Үкүнең жаарзып турган аракынын, таңкынын, тердин жыдына чыдашпай, санаазы энделип жыгыла берди. Үрелери ле желелери Кара-Таажынын жүзине суу быркырып, алтын-токустын чүмдү куйругыла ару кей жангып, оны тенделешип, өскө кып жаар апардылар.

— Кайран колтуум, үч ле жылга кандый түргөн үрелген, айрылганым бу эмтир — деп, Кара-Таажы ондонып келеле, ыйлады.

Эжикчилер, туткачылар Үкүни Эрлик-абанын ширезинин алдына эжелгиледи. Эрлик-абанын алдында үч жыл кайра барган кеен Үкүниң бараксан көлөткөзи турды.

— Je жакылтам бүтти бе? Тургуза өйдө жердин үстинде өлгөн улус көп эмтир бе, тирүзи көп эмтир бе? — деп, Эрлик-аба жызырт этти.

— Өлгөн улус көп эмтир — деп, Үкү айтты.

— Jок болбой. Мен тирү улус көп болзын деп Бырканла жөптөштим не — деп, Эрлик-аба кайкады.

А мен карган улусты өлгөндөрдүн тоозына кожуп тоологом — деп, Үкү төгүндөди.

— Алтайда өскөн агаш көп эмтир бе, жыгын көп эмтир бе? — деп, экинчизинде Эрлик-аба сурады.

— Жыгын көп эмтир — деп, Үкү көстөрүн де чинбеди.

— Бырканла кожо бис өскөн агаш көп болзын деп жайадыс не — деп, Эрлик-аба күзүрт этти.

— А мен бөкөн, карган агаштарды жыгындарга кожуп тоологом — деп, Үкү бажын там бөкөйтүп, шымыранды.

— Сууларда балык көп эмтир бе, айса таш көп эмтир бе? — деп, Эрлик-Аба чөкөп сурады.

— Сууларда балык көп эмтир — деп, Үкү аракызы жаарзып ыксыды.

— Jок болбой, бис Бырканла кожо суунын тажын көп эдип жайаганым — деп, Эрлик-бий айтты. Эрлик-бийдин төс тармачызы алакадарын тажынып ийерде, өргөөнүн келтей кажаазы жоголып, жажына карачкы жерде Алтайдын үзүтү тура берди. Үкүниң ак-жарыкта жүрүмү көрүнө берди.

— Эткен бүдүмүгө турбаган, өргөөдө эн кичеенкей айбычы деп бийик атты жерге түжүргөн Үкүни жүс катап чыбыктайла, өргөөдөн уяттап сүрзин — деп, Эрлик-аба жакарды. Үлтүреде чыбыктадып алган Үкү бир ле ондонып келзе, ойто Алтайда жатты. Салбырап, үлтүрөп калган Үкүни келиндер көрөлө, алан кайкажып тура калгылады — сурап, таштанчы балдары адазын таныбай, үжүркеп качкылады. Уйалганына чыдабай, Үкү куш болуп уча берди. Эмдиге ле Үкү, тоны-жуңы үрпейип калган, Алтайда учуп жүрөт. Ол түште улуска көрүнөринен уйалып, жангыс ла түнде учат.

Оноң бери Үкүниң жуңы үрпек, үлтүрөк болуп калган.

ЖЫЛДЫСТАР ҮЙЛААККА ҮРЕНГЕН

Алдында сары үкү — жиит бойлу, боро үкү жиит уул болгон. Олор экүниң журтынын ортозында жаан кыр турган. Эки жиит Сангыскан байдын уулынын тойында бой-бойлорун туйка көрүжип, экилези бой-бойлоруна жаражып, санаазын салгылап ийген.

Санаалары жежерери жежерен, же олардын кемзинчектери өйинен өткүрө улус болгон. Түжиле бой-бойлоруна сөстөжү кожон чүмдегилейтен. Эңир кирип ле келзе, экилези кырды өрө жеңил базып, кожондожып ийер. Je жууктажарга тидинип албай, сыргалжызы кайыннын кийинен араайын карап, кычырулу кожондоор, экинчизи тайанын кийинен кычырулу кожондоор.

Бой-бойларына карузышкан күүндерин жараш сөстөрлө кожондогылаарда, жанында турган агаштар да бой-бойларына энгле беретен, жыраалар чырбагалдарыла жууктажа беретен, чечектер бой-бойларына оролыжып, сүүнчилү туратан. Тенгериде жылдыстар сүмелү имдегилеп: «Же болор, өзөгөөрдө не барын кожонло үзе айдып койдыгар, эмди туштажып јединжеле, жангыс айылдөөн жүре беригер, јурт тудыгар» — деп, шымыраныжатан. Тенгериде жаражай Ай: «Мен жажына жангыскан» — деп, бийикте эригетен. Же карын, јииттер биригетен эмтир деп ол сүүнип, он беш катап болчойгон, толгон, јок, бирикпейтен эмтир деп, он беш катап кунугып јемтийген.

Күрен ташты чагала,
Күркүреде от салаак.
Күүним јеткен көөркийим,
Карыганча јуртайлык.
Ак ла ташты чагала,
Ак јалбышту от салаак.
Ару күүндү көөркийим,
Амтыйганча јуртайлык —

деп, калганчы сөстөрдү кожондоп ло ийгенде, таң јарый беретен.

Эки јиит жангы ла ондонгылап, «Ујатузын! Ујатузын!» деп кыйгыржып, јүстерин јендериле бөктөнгилеп, эки башка јүгүрижетен. Олорды көрүп, тенгеридеги жаражай Ай уур үшкүретен. Тоозы јок жылдыстар чөкөгөнине, јииттерге болужып албазына ачынгылап, көстөринин јажын төгүп ијетен. Онојдо бу кемзиниш үч жылга улай улалган.

Учында Колту ла Сыргалјы кемзинчегин ажыра алтап болбой, боро ло сары үкүлер болуп учкулай берген. Олор бой-бойларына туштаарынан кемзинијип, эмдиге ле јетире түште учкулабайт. Санааркагандарынан жараш үндерин јылыјтып койгон.

— Ух! Ух! Јуртабаган јуртым! Одырылбаган одым! Сүүбеген сүүжим! Јыргабаган јыргалым! Јүрбеген јүрүмим! — деп, уур онтогылап јүргүлейт.

Олорды көрүп, санааркаган жылдыстар көстөринин јажын үч жылга улай төгөлө, ыйлаак болуп үренијип, көндүге бергилеген. Эмди күнүн ле олордын көстөринин јаштары јерге түжүп, јалбрактарда, өлөңдө јайгыда күмүш чалын болуп суркурайт, кышкыда јаланда мөңүн кыру болуп јалтырайт. Онон ло бери жаражай Ай јылына он беш катап толор, он беш катап јемтийер болуп калган.

ӨТӨК-СҮРЕЕДЕ КАЗЫНАТ

Бир катап кара мөштөри чөйө шуулашкан Алтайыска ичкери јерден Каргаан деп атту јап-јараш келинек ырбап келген. Келиннин јенгил-айагы да сүреен, колынын коктузы да тын болгон.

Курсак-тамакты тотоолоп аскан, өөн-јурунды бириктирип, јылу кепти шидеген јүрер. “Мен алатам, јок, мен алатам” — дејип, келинди бойдон јииттер блаашкан. Келин уулдардын эн артыгын талдап барган. Эки јиит биригип, амадаганын алып, умзанганын ууртап, јуртагылай бергилеген.

Ўзези јакшы, је жаражайда бир эби јок кылык бар болгон. Ондый иштеңкеј, тедү бойынча, кыдырмагына чыдашпай, јаан удабай алган эжиле күнүн ле соғужар, керижер боло берген.

Эш-нөкөрин бойынын үүрелерине күнүркеп, олорло көрүшпей барган, бастыра айылдаштарын ончозын коптогон, шооткон, айткылаган. Улусла керишпезе, курсак та ичер күүни келбес. Айылдаштарыла керијип алза, көстөри карын да курчып, колы-буттары чыйрап, су-кадыгы орныга беретен. Јүгүрип туруп айлында иштенетен, јүгүрип туруп коп истейтен, улусла керижетен.

Каргааннын абыдузына алдырып, амыр ла јаткан келиндер коптожып, јамандажып, “карк” дејип, коштоныжып, јүгүријип турала, ойто санаа алынып, токтогылап калат.

“Узун тил башка оролор” дегени чилеп, келиннин јуртаган јурты јурт та болбоды, айрылыжып азуланышты. Јиит кижии жангыскан јүрүп албай, ойто ло кижиге барат, јаан удабай айрылат ла. Јаткан јуртка көрдүрбей, аймак ичин керип көчти. Ондый да болзо, токтодынар кирези јок болды. “Мынызы — ылтармыш, онызы — оромыш, тукузы өрө чыкпас, кедертиндегизи — суранчак” — деп ле онон до өскө кирлү коптор, шоодылгандар онын оозынан јылан-бака чылап чөйилет, төгүлет.

— Јиит тушта иштеңенис те, күйүнишкен-күнүркешкен де тужыс бар, је ойто кайра көрүјип, бой-бойларыска болушканыс. Јиирин јип койгоныс, эмди тойгон-канган, токынаган — дејип, ого кураа эмеендер өскө дө улустын, бойларынын да балдарына тен-тай карузыгылайт.

Јангыс ла Каргаан эмеген, эки саамайы буурайганча, ээк чырыжы калпыйганча, кара албатыла урушты, канча катап јаргылашты.

— Куш болуп кубулгын, улустын сүрее-сүмүжин, өтөк-сатагын казып, секле азыранып јүр — деп, мыны ончозын көрүп-угуп турала, Быркан Каргаанды түкүрди.

Онон ло бери каргаан айылдар керип, чөп челдеп, өтөк-сүрее казып, азыранып јүрет.

ТЫНДУЛАР

ТӨӨ ЛӨ ТӨЛӨС

Јаражай јас келерде, кеен јодранын јыды јайылган, оошкы будакка отурып, оймокчы кожондогон Алтайда бу керек болгон эмтир. Ол ыраак-ыраак өйлөрдө јердин үстиле суус учуп јүрген. Канча жылдарга улай бодоп ло учуп јүрери онын күүнине туку ла качан тийип калган.

— Меге эрене бер, — деп, ол бир күн тенгериге чыгып, Бырканнан сурады.

— Бүгүн менде бош јок, кийнинде кел, — деп, Баркан айтты.

— Меге эрене бер, — деп, суус Эрлик-Бийден сурады.

— Бүгүн менде бош јок, кийнинде кел, — деп, ого Эрлик-Бий айтты.

Суус ойто ло эригип учуп јүргенче, карын, ого Быркан-Кудай туштады.

— Сен атка түңей бол. Кејим-токымду, ээрин бойында болзын. Тас карынду, казылу, карталу бол, — деп, Быркан суусты эки өркөштү эдип јайады. Мойнын аттын мойны ошкөш этти.

— Мен сеге эрене бередим. Ујга түңей бол, — деп, Эрлик-Бий айдып,

сууска кыштулу, карын жуу, кыйма берди. Жараш мойнынын коркогын алды жаар эдип ийди. Кылыгы жымжак, бойы учун туружып болбос суус Эрлик-Бийге “жок” деп айдып болбоды.

Эмди суус жаңыс уунда карталу, кыймалу, тас карынду ла кыштулу, карын жуулу, казылу боло берди. Жуулу өркөштөри ортозында калын жуузы жалбак, сойоло, бүктеп ийзе, кежим чилеп жада берер. Кыштулу суус уй чылап кепшенип жадар боло берди. Эмди суус бери атка түнгей эмес, ары уйга түнгей эмес болуп калды. Ол эренеге оролып та калган болзо, ондо ат та жок, өзөк тө жок, бойы учун туружар кылык та жок, бойын чеберлеер сүмө де ондо жок. Онын учун Быркан суусты улустын ортозы жаар ийген.

— Баштапкы туштаган кижини сени не деп адаар, ондый ла атту жүрерин, — деп, Быркан айтты. — Ол кижинин кылыгын ал.

Озо ло баштап ого төлөс туштаган. Эки тындунын эренезин кийип алган суустын жаанын кайкайла, ол «төө» деп кыйгырган. Онон ло бери суустын ады төө болуп калды. Төө төлөс кижини ошкош чыдамкай, иштенкей, неден де кадырбас, өчөш лө өштөнкөй болуп калды. Оны сойзо, эки терелү болот. Төө бөккө, жаантайын семис тынду, ол бир уунда алты жоон чурканы артынып экелер. Же төөнүн балазы мылжы неме, кижинин болужы жокко ботоонун телжидип болбос. Балазы өлзө, төрт жылга улай ол жерге келип ыйлаар. Ачына берзе, өчөжип чыгыраар. Жаман эткен кижини ундыбас, өштөөр.

Бир кижини канча жылдын бажында танып ийеле, сүрүшкен. Кижини арга жокто ичегенге кире берген. Төө ичегеннин оозына туй жадып алган. Кей жетпей барарда, кижини төөнүн алдынан ичи-буурын бычакла сайгылаган. Төөнүн каны агып, ол канзырап өлгөн, же өрө турбаган. Кижини канга тумчаланып божогон.

Экинчи кижини төө өштөп база ла сүрүшкен. Кижини агашка чыга берген. Агаштын будагында отуруп, ол аштап-чылаган. Төө агаштын төзине жадып алган. Төө ондо торолоп өлгөнчө дө жадар деп кижини билген. Кижини учында чечинип, штан-чамчазына толтыра будактан тыктайла, жердөөн чачып ийген. Төө койыткыны* жыткарып, чыгырып турала, талкандап тизелейле, жүре берген. Кижини онойып аргаданып, үйге жеделе, түрген-түкей теркенип, бу жерден ырада көчкөн.

Төө жолго жүреле, түнөп жатса, ээзи теертпекке койдын куйругун оройло, оозына сугуп берзе, ол оны таң атканча ла чайнаар. Ток жүрер.

МҮҮЗИМ, ЖАЛ-КУЙРУГЫМ КАЙДА?

Бийдин суузын жакалай, бийик корым ташту Кадын суузын жакалай кара корым ташту Алтайда отогон төө кебинде мүүстү, жалду, куйрукту, чичке коо буттарлу жараш тынду болтыр. Төө бир күн сугаттан суу ичип турган. Ого жууктай сыгын мантап келген.

— Төө, антыгарлу најым, тойго барып келерге чичке коо буттарыңды, айры жараш мүстеринди бер. Мен оны чебер тудунып, сего ол ло жараш бойлорун экелип берейин, — деп, Сыгын айтты.

Төө жөпсинди, жараш буттарын ла мүүстерин сыгынга берип, бойы Сыгыннын жоон буттарын кийип алды. Сыгын кедер-барар жетпеди, Төөгө ат киштегенче жетти.

— Кару најым, Төө, төрөгөндөрүмнүн тойына барып келерге жалынды, куйругуңды бер. Мен оларды чебер тудунала, ойто чебер экелип берерим.

Төө жөпсинип, жал-куйругун берип ийген.

Онон ло бери тоозы жок чактар өтти. Эмди Төө сугатка ла жетсе, суунан ичип алала, ыраак-ыраак аяктап, удаан турат. Тойлоп барган Сыгын ла Ат санаа алынып, кайра бурылып, мүүзин, буттарын, куйругун ла жалын учуучында экелер болор бо деп, Төө эмдигенче ле сакыганча.

БАЛДАР ҮЛЕГЕН

Арба-ажы жайрап өзөр, ак чечеги онбой өзөр алты кып ак чөлдү Алтайда озодо Кижини, Айу, Ан, Түлкү, Куш Бырканнын жири курсак ла журт сурагылап барган. Ончолорунун сыны да, тууралгыжы да түп-түнгей болгон. Быркан оларды жайы-кыжы билдирбес кобызына экелип, “Кемге не керек, не жарап туру — жигер,” — деген. Кижини деп эки бутту кокумай эттен алып жиген, өлөң-чөпти жиди. Онын жибес немези жок болды. Оны көрүп, Быркан санааркай берди.

Айу кижиге өткөнүнүн, өлөң-чөп тө жиди, курт-конгыс та жиди, эт те жиди. Оны көргөн Бырканнын чырайы база ла бүрүңкийлене берди.

Ан, “амтандузын!” — деп, өлөң, жыраалар, балтырган отоды.

Түлкү чычкандарды, койондорды, куштардын жымырткаларын, балдарын жиди.

Куш чымылдарды, курт-конгыстарды “тамзык” деп жиди.

Быркан Кижини опонун сынын кичинек эделе, курсак-тамагын таарып, кайнадып, жажына иштенип, тапсын деп жайады. “Онон өскө ол жердин үстинде нени де арттырбас”, — деди.

Кышкыда ичегенинде уйуктап турзын, жайгыда өлөң, балтырган, чымалы, кузук жип турзын, каа-жаада эт жип турзын деп, Быркан айуны жайады.

— Өлөңлө, жалбракла ажанып жүр, же бойун барынтычыларга курсак бол, — деп, Анды Быркан жайады. Сынын ол ло бойы жаан арттырды.

— Чычканла, койонло, куштардын жымырткаларыла курсактанып жүр, сынын курсагын аайынча богоно болзын, — деп, Быркан Түлкүни жайады.

— Мындый ла жер-жалаң жаан болзон, чымылга, курт-конгыска бойун жидирип койорун. Жудуруктан кичинек болзон, чыйрак, түрген учарын, — деп, кушты Быркан кичинектедип койды.

Айу, Түлкү ле Ан “бистерге беш-алты бала керек,” — деп сурагылады. Куш “Мен он-он беш балалу болотом”, — деп сурады.

— Айу бир жылда бир, каа-жаада эки балалу болуп турзын, онон өскө казыр ан көптөйлө, жердин үстинде неме арттыргыспас, — деп, Быркан жөптөди.

— Анга бир жылда бир ле бала болор, онон өскө ого барынтычылар табарар, көп балдарын көрүп болбос, — деп, Быркан айтты.

— Түлкү беш-алты бала азыразын, — деп, жайаачы жөбин берди.

— Куш, он-он беш балалу болгой, баштапкы уйазын барантычы бузуп,

балдарын жип койзо, жай ичине экинчи катап уйа бассын, — деп, Быркан айтты.

— Сенде канча бала азыраар күчин бар? — деп, Кижиден Быркан сурады.

Je улус ондобой калала, Бырканга элчи эдип чачы жарылбаган тун баланы ийген. Бойлу уйалганына жүзин жеңиле бөктөнүп, сөс тө айдып албады.

— Кижини унчукпай турган да, жылына ого бир ле бала болор. Жажына беш-алты бала азыразын. Он баланы каа-жаа ла күлүктин күлүги улус азыразын, — деп, Быркан жайады.

Онын учун бистин алтай улустын ас болгоныс бу туру.

ЭГИР ЖЫЛДЫС ЛА ТАРБАГАН

Туманду суунун бажынан туруйна учкан, кара суунун бажынан карчага учкан Кан-Алтайда бу керек болгон эмтир. Чолтык башту аралдын жаказында чобра айылду Тарбаган деп уулчак журтаган. Уулчагаштый ла уулчагаш болгон, же ол жаштан ала андаарын жакшызынатын. Жаңы ла базып үренип алала, энезинин чолтык куйрукту сары адына жалынан, колонгынан тартынып, минип алатан. Эжик алдында ыраак жок туратан, жоонына көдүрүп болбой, бажы сынып калган кол будакту кызыл тыттын чичке будактарынан сындырып, ээй тартып, жаа, согоондор эдип алган. Кышкыда тан жаңы ла борорып келзе, ады жарлу жаан анчылар андап жүрүп отурза, олардын жолын та кем де кезип, чаналу озолой берген турар.

— Келген анды тус жалаарга жетирбей, чырбагал согоонло адып, үркүдип ийген, — деп, жаан анчылардан сабалган да жиген турар. Je онойдо-онойдо ол алты жажы толордо, бир ап-апагаш койнокты тузактайла көдүрүп албай, карла сүүртеп экелген. Койноктын эдин эки ириктин эдиле кожо кайнадып ийген. Албаты жаңы табылган анчынын тапкан-жөөгөн эдин От-Энеге амзадып, алкы бойын алкагылап, сүүнип тамзыктангылады.

Онон ло бери Тарбаганнын аткан согооны жерге түшпес болуп, онын анчы ады албаты ортозына жарлана берген. Күрен күсте он төрт жажы толордо, ол эки балалу айуны чакпылап алган болгон. Тарбаган эмди киштердин кара-караларын адатан, түлкүлөрдүн кызыл-кызылдарын адатан. Энези качан да тегин отурбай, уулынын табып экелген алузынан сүрлү кепти шидеп, төрөгөндөрүнүн бала-барказына кийдирип беретен. Тарбаган ба, койон бо, элик пе адып келип, эдин кайнадып ийеле, айылдаштарын кычырып, жаантайынолорло сүүнчилү куучындажып, тоомжыга темиккен. Андайла, jedип келзе, оны жаан жашту эр улус чакыда уткып, ээрден колтыктап түжүргилеп, айылга кийдирип, төргө чыгарып, канза азыжып, жол-жорык, андаш керегинде табышту куучын өткүргилейтен. Жииттер үстү-жуулу канжааны чечип, толтыра арчымактарды жерге түжүргилеп, айылга кийдиргилейтен. Экинчилери анчынын адын сугарып, улаарып, сууга, одынга жүтүрижетен. Учинчилери этти ооктогылап, казанды очокко тендележип аскылап ийетен. Тарбаганнын энези өскүс-жабыстарга, оору-жоболдуларга ончозына эт-мүн jedишсин деп көрүп отуратан. Улус тойып-канып жанып отурза, анчада ла от-тобырак балдарлу жаңыскан келиндерди де бол, күчи жетпес каргандарды да бол, аннын эдинен тилимдеп jedиштирбегенче качан да божотпойтон.

Кара албатынын алкыжына, сүүнчизине Тарбаган эштин оды да жаантайын сүүнчилү чыдырап, бийелеп күйетен. Анчынын бойынын да кыймык-базыды табылу, куучыны жаштан ала топ боло берген. Тарбаган жиит те болзо, ого Бараан Аткан Ок деп, бай ат адагылап койгон. Күйүнчектер оны Айткан Сөс деп, чололоп алган. Je ол чолого Тарбаган ачынбайтан, карын да оморкойтон.

Жииттин он алты жажы толуп, онын айыл-журт төзөөр өйи jedип келген.

— Жоксыраза да бай ады, кунураза да бий журты. Бийдин өскүс кызында

көгүс бар, айландыра шүүп, түндештирип отурар терен санаа бар, жакшы угы-төзи бар, анчыны жаманга баштабас, ээлгир эп-сүме бар — деп, аксагалдар шүүжип, Калтабай-бийдин сок жаңыс кызын — жирме төрт жашту Мангырчыны анчыга алып бергилеген.

— Эрлү баатырыстын, эбиреде эл-жонысты азыраган анчыбыстын, журты калын болор учурлу. Жокту кижинин балазы чыдамкай, албаданчак. Көп уулдар, кыстар чыгарар. Көп балдарлу болзобыс кудаларыс, төрөгөндөрис көп болор. Көп уулдарлу, күйүлөрлү болзобыс, бойыбыска ла кийнинде куйак, коручыл болор, журтыбыста анчылар, жуучылдар көп болор. Бай болорыс, бий болорыс, барлу болорыс, баркылу болорыс. Кин жоонодор керек — деп, Тарбаган жирме жашка жеде берерде, жокту кижинин кызын, Толунайды, анчыга экинчи журты эдип, аксагалдар, абыгалар алып бергендер.

— Тере ийлейтен, кийис базатан, аракы азатан, кийим көктөйтөн, уйлар саайтан, тере уужайтан баатыр уулдар, иштенкей ус кыстар чыгаратан дежип, кийнинде база алты келинди Тарбаганга улай-телей алгылап бергилеген. Башкы уулдары мал-ажын кабырар, кыстары саржу-курт эдер, көктөнөр болгон.

— Бала-барка иштенкей болуп өссин, жаан улусты тооп жүрзин, үлбүр-салбыр баспазын — деп, жаан үйи Мангырчы жаан уяны баштап туратан.

Көгөрип тан адып келетсе, көстөрине көк чечек болуп көрүнзин, көк жылдыс болуп жаркындалзын, кару, эрке-торко эжи болзын — деп, учында төртөн сегис жашту анчыга он алты жашту Жинжилейди алып бергилеген.

Жердин үстинде ончо ырыс Тарбаганда бар болгон. Je ненин де учун Тарбаган — Бараан Аткан Ок кунук жүретен.

— Ак-жарыкта жүрерге кандый кунукчылду — деп, ол үшкүрип турар неме тапкан. Албатынын алкыжын, ого чүмдеген кожондорды ол шайып, керексией угатан. Бийелеген жорголор до, жаскы чечектий жаражайлар да ого кезек ле өйгө соот, сүүнчи болотон.

Бир күн Тарбаганга кураа эр улус энирде жаңыс жерге жуулыжа берген. Ойто ло жылдыстар керегинде блааш-тартышту куучындар көйлөп чыккан.

— Мен Энир Жылдысты түжүрө адарым — деп, Тарбаган эрмек бажына айдып ийген. — Оозыма батпас сөс айдып ийдим — деп, ол сезип ийеле, оозын жаба туткан. Жаанында турган ачызы, Мечин, бу сөстөрдү кокырга көчүргөн. Je Тарбаганнын өчөжи тудуп, чынын айдадым деп кыйгырган. Айландыра тып-тымык тура берген.

— Келер жылда бу ла турган кичинек изү айдын сегис жаңызында Энир Жылдыс өчүп, тенгеринен үзүлип түжер.

Оны мен атту-чуулу

Анчы Тарбаган — Бараан Аткан Ок,

Чоло адым — Айткан Сөс,

Аткан огом жерге түшпес,

Айткан сөзим жолдон жанбас,

Энир Жылдысты, сени, көлчинди,

Тен не де эмес жоголгорым.

Тарбаган ол күннен ала ач-амырын жылыткан, аскан казан да ичпес боло берген, айткан сөс тө тындап укпас боло берген. Бир айдан ол жерлик текенин мүүзинен он эки текпелү ок-жааны белетеп алды. Оны төрт кижини тендележип, кижини чыкпайтан Кожогор деп тууга чыгаргылап бергендер. Тан эртеннен ала жака жылдыс чыкканча ок-жааны он эки текпезине тартып алган. Эргек төзинен ыш чыкканча тартала, Бараан Аткан Ок согоонын божодып ийген.

Кичү изү ай айланып келгенче анчы бойы да, үйлери де, азыраган балдары да кунук жүрген. Кичү изү айдын сегис жангызында эртен тура Бараан Аткан Ок базып болбос семистерди, жылып болбос жылым семистерди сойдырып, жети өзөктин албатысын “келип байрамга турушсын” деп жакылта берген.

Кере түжине кара албаты кожондогон, жыргаган. Жаңыс ла Тарбаган жаан уулдарыла, абакайларыла үйден чыкпай отургылаган. же энгир кирип, Энгир Жылдыс коркышту жаан жалтырап чыгып келген. Айландыра кырлар да жемирилбеди, агаш-таш та антарылбады. Жаан анчыга кураа эр улус элчи ийгиледи.

— Бис ончобыс бу жаңы ла тегериде, Бараан Аткан Ок, Слердин кырлу согоонды көрдибис. Энгир Жылдыстын алдыла кырпый өтти. Орчыландоон уча берди. Кара албатыга быйанду баатырыс сөзине турган, жөнүни алган — деп, озор айдышты. Бу эрмекти уккан Тарбаганнын чырайы кара терле бүркеле берди. Ол унчукпай курч малтазыла эргектерин кезе чаап ийди:

Слердин төгүнеер керек жок меге.
Мактанчак ла чүмеркек
Мач эдерге белен деген.
Адучы Мерген Тарбаган мен
Айткан сөзиме турбадым.
Аткан огом жерге түшти.
Ырыс-кежигим ычкындым.
Каан болгон бу бойым
Кара-курт болотон эмтирим.
Караңуй ичеген казатан,
Кара жерди ичелейтен
Кортык ан болотон турум.
Кара суу ичкен бойым
Тамагым туй туна берзин.
Ак жуу соргон бойым
Кардым чарбайып жарылзын.
Аңдардын эдин талдап,
Сорып жииген бойым
Өлөн, жалбрак, тазыл жийин.
Чалынду өлөн-чөп жизем,
Суузыным канып калзын.
Ачана жас келген соондо,
Көдүртиштин ойинде,
Менен арык ан жок болзын.
Күрен күстин кидиминде,
Өлөннин бажы бышканда
Менен семис ан жок болзын.
Канча аннын тамзык эдин жигем.
Ўзим менин эм-том болзын.
Камык ооруны жазар,
Жоболдуны өңдөйтөр,

Тынын ойто кийдирер,
Су-кадыгын орныктырар
Эдим менин быйанду болзын.
Көзи курчы адып алгай,
Колы жеңили сойып алгай.
Ээрлүнин канжаазында
Эрик жокто калбагдайын —

деп, Бараан Аткан Ок ан болуп кубулып, бойын карганып, шилтенип, кургак меес жерде ичеген казып, “уйаттузын, уйаттузын” — деп сыгырып, ого кире берди. Оны ээчиде үйлери, балдары “уйаттузын, уйаттузын” деп сыгырыжып, база ан болуп кубулып, ичеген каскылап, оноор “анкыйт, анкыйт” — деп кыйгырыжып кире бергиледи. Анкыйт Тарбаганнын жаан үйинин Мангырчынын бай ады болгон. Тарбаган бойы да, абакайлары, балдары да ан болуп кубулгылаза да, эмдиге ле карган эненин сөзинен чыккылабай жат.

Эмди калын журтту Тарбаган кургак, меес жерлерде ичеген эдип алган, өлөн, тазылла азыранып жүрет. Ол эмди улусты көрүп ийзе, сыгырып — “уйаттузын, анкыйт, анкыйт” — деп кыйгырып, ичегенине кире берет.

Онын тоозы жок абакайлары, келин-кечкиндери жердеги албаты ортодо жүрүмге карыгып, кунугып жүргүлөйт. Озор эр кижини ле көрзө, “Эр кижини кандый жараш. Эби жок тынзынчак кылыкту, айдары жок мактанчак эленчек, куурагыс, айткан сөзине турбай жаан уйатка түжеле, бисти эн жаан жыргалыстан — эр кижинин ойынынан, эркезинен астыктырып койгон” — деп комыдашкылайт.

Кезикте андап жүрген эр улус энгиргери бирүзин жыланаштайла салкыннын согуужы аайынча тарбаганнын журтынын жанына тургузып койот. “Кызыл эренелү, жыланаш эр кижини кандый жараш! Жердин үстинде эр кижинин жыдынан жараш жыт бар эмеш пе!” — деп, тижини тарбагандар онтогылап, кайкагылап, бут бажында тургулаганча, анчылар озорды кийин жанынан араай баскылап келип, жоон будактарла жыга согуп алгылайт.

БОЙЫМ ЧЫНДЫК БОЛОДЫМ

Бу керек көгөришкен туулары чанкыр тегериге сүзүлген Алтайда болгон эмтир.

Озо баштап ийт Бырканнын сүүген тындузы болгон. Же ол жарабас кылык эделе, тегеринен жердөөн сүрдүрүп ийген. Ийт жерде мантап, соотоп жүреле, учында эриге берген. Ол бир күн өскө тындуларды жууп алала, айтты: “Биске ээ керек, сагыжыла бистен бийик, кудайга түңей тынду керек. Оны таап алактар. Бу жүрүмде бийи жок кунукчылду эмтир”.

Ан-куш жөпсинип, кижини сананып тапкан. Кажы ла ан ого бойынын кылыгынан жедиштирди, үлештирди. Койонок коркынчагын, түлкү — жүгуйын, тоорчык — кожончызын, элик — жалакайын, киске — ару-чегин берди. Жаңыс ла ийт нени де бербеди.

— Менде бар ла неме — чындык. Чындыкты мен ого бербейдим. Мен ого бойым жажына чындык болорым.

Онон ло бери кижининг эн жуук нөкөри, коручылы ийт болуп калган.
Кижиде кандый ла кылык бар, же кезик кижилерде сүүште, нөкөрликте чындык жок болуп калган.

КООКЫМАЙДА САГЫШ БАР

Ак булуды кайнаган, ак чечеги жайканган Алтайдын андары озодо аңгылу аш эдер деп шүүшти. Ол аштын амтаны ла жыды өскө аштарга түней болбозын. Оны ичкен аңнын каны ойноп, эренезиле изү жайылзын, көстөри курчып, колдоры-буттары чыйразын, кылыгы жалакайзызын, ан каткырзын, кожондозын.

Ончо немеден башка жытту аштын ады аракы болзын. Жыды кандыктын ошкош суузымак, чийсү, көктаманнын ошкош — жажу, солун, сергек; жыду сары чечектин ошкош — өдү, күн ошкош — жылу; күкүрттин чечеги чилеп — жастын, көктин койу, тирү жыды ол аштан жайылзын. Канзабаштый — мөтсү, тату; чыкайактый — танытпас, куулгазын; чейнебаштый — чүмдү, эрке; буланаттый — токыналу жыт аракыдан эзинделзин. Көк башту жөдү баргадый тулундардын жыды арка-сынды сергитсин. Кан чечекти* тынганы чылап, андардын тунуп калган көстөри, тумчугы ачылып, көкси кенизин.

Жердин үстинде бастыра чечектердин жыдын колыштырган суйук аракыны андар эдип алды.

— Не болор? Озо кем ичер? Канайдар эмеш — деп, жыракыга уруп, төнгөзөктин бажына тургускылап койды. Уч жаргычы: Карагула, Сыгын, Улу койу кызылгаттын кийнине жажынгылап алды.

Жыракынын жанына эн озо Койон базып келди. Ол жылбиркеп, жыракыны айлана согуп, кайкап көрүп турала, какпагын ачып, жыткарып көрди. Ол жүзүн-жүүр чечектердин, өлөңдөрдүн кожулыжып калган жыдынын өдүзине чыдабай, ойто какпап ийди. Же жылбиркеги өрө алып, ол какпакты ойто ло ачып, аракынын жыдын терен-терен тынып, көстөрүн жумуп алала, жакшызынып, бир канча турды. Онон чыдашпады. Жыракыны келтейтип, аракыны ууртап ийди. Күлүмзиренип, кардын сыймады. База ла катап тарый-тарый ууртап ийди. Онон күлүмзиренип, жангыскан куучынданып, каткырып, кожондоп, бийелей берди. Жолына туштаган ла агашты кучактап, окшоп турды. Жаан удабай Койонок жерге жыгылып, уйуктай берди.

Кызыл жалбыш түлкү жылбырап келди. Жыракыдан эзинле келип турган жытты кайкап, курч тумчугажын тырындадып ийди. Онон ол жыракыны айландыра чебер өңөлөди. Ойто эзин соккон жанына туруп, жараш жытты көксине терен-терен тынып, келип жыракыны карап көрди. Айландыра аяктанып ийеле, база катап жаан-жаан ууртап ийди. Онон көгүс үниле араайынан каткырып баштады. Жаан удабай жаражай түлкү тенгери жаар көрүп, колдорун жайып алала, жоон үнденип, такпазынан чичкертип, учуучында чынгырышка көчүп, үрүп, улып турды. Онын жараш кайкалаш базыды жоголып, буттарын өрө бийик көдүрип, чалыжандап барала, койонго түртүлүп, антарылып, уйуктай берди.

Олорды ээчий көстөрүнүн көк отторы чачылыжып, тиштеринин ак отторы чачылыжып, Бөрү келди. Жыракыдан келип турган жытка учурап, онын соок көстөрүндө кайкал чийиле берди. Күчтү, узун, жоон буттарынын базыды женилижип, чебер боло берди. Жыракыны айланып, кызыл узун тилиле жалай согуп турала, оны туткан ла бойынча жаан оозын ачып, бажын канкайтып, аракыны оозына уруп ийди. Карылып, чучурап турала, көк

көстөрине кан чагыла берди. Коштой турган кайынды кезе жайкап ийеле, тенгери жаар көрүп, улып отурала, эстеп, уйкузына жыга соктырып, турган ла жерине жыгыла берди.

Балтырганды «торс» этире сындырып, жулукту жымжагын жакшызынып чайнап, «кылт» этире ажырып, Айу абагай једип келди. Жыракыга жаба базып келеле, онын жыдына алдырып, балтырганын туура мергедеп ийди. Жыракыны ары-бери андандырып, кайкап көрди. Ойто ло жыткарат, көстөрүн жумуп алала, амзап көрди. Жакшызынды, јаланды. Жаан удабады, абагайдын чичке кынзыжы Јер-Алтайды торгылткан огырышка көчти. Јанында турган чабааны тазылыла катай кодору тажыды. Агаш-ташты антарып, огырып турала, уйкузына жыга соктырып, төнгөзөкти јастанып, козырыктай берди.

Бастыразын көргөн Карагуланын, Улуунын, Сыгыннын түктөри өрө көдүрилип, тургулай берди.

— Өлгүлеп калды эмеш пе? — деп, јаткан андарды келип көргүлезе, олордын чилекейи агып калган, түш јеринде каткырып, ыйлап, уйуктап јаткылары. Эзириктер энгирде ойгонгылап, сууга баштарын суккулап, боро көстөри немеге јетпей, оорып, јарыларга турган баштарын тудунып отургылай бердилер. Мыны көргөн јаргычылар олорго кем де чаптык этпезин деп, куу таскылдын бажына чыгып, мындый шүүлтеге келгиледи:

— Јер ле тенгери биригип, јерде жүрүм башталарда, Быркан Койон деп анды јайаган. Ол јайгыда боро, кышкыда ак өңдү болот, омок, турумкай, бек, кылыкту болот. Тамзык эттү, бойы жүгүрик болот. Оны күчтү, чыйрак андар сүрүжип, тудуп јиир. Чагы уян, ондый-мындый бодуларга јеттиртпезин деп јайаган.

Түлкүни Быркан жалбыш барбак куйрукту, кызыл торко тонду, апагаш кардый төштү, чычкан-камок курсакту, ак кардын үстинде кайкалаш-јалбыраш базытту, јаражыла јердин үстинде кайкал болзын — деп јайаган.

Быркан кудай Бөрүни казыр, кату кылыкту, кызыл-кан курсакту, табыжы жок базытту, капшуун-јылгыр калышту, бастыра андардын коркынчызы, «казыр ака», «коокой» деп бай атту барынтычы болзын деп јайаган.

Јайаачы өрөкөн Айуны ан-куштардын кааны, арсак-корсок тиштерлү, арка јерде ичеендү, айпан-уйпан базытту, кара-күрен тонду, чымалы-кызылгат курсакту, «абаайым» деп бай атту эдип јайаган. Камык ан-кушты аайы жок кыратан эки бутту коокымайды јалтандырып, аядатан, ого удуратан јалтанбас ан эдип јайаган.

Өрө айдылган төрт ан аракы ичеле, сүрлү, сергек бойлоры јерге жыгылып, тобракка уймангылаган. Курт-конгыс олорды кырлаган, чымыл-көбөлөк үстине, жүзине конгон. Бийик адын кирге түжүргөн. Мындый балыр кылыгы учун бу төрт анды ла јердин үстинде бастыра тынар-тындуны аракы ичпес эдип јөп чыгарар. Онон өскө угы-төзи үзүлип, кунураар, јоголор.

Аракы деп тату ашты өткүре ичсе, неге де килебес калју ашты, уятка сугар коркышту ашты, түбекке түжүрер казыр ашты эки бутту коокымайга — Кижиге берер, ненин учун дезе кижиде сагыш деп эн жаан ла күчтү неме бар деп, үч жаргычы: Карагула, Сыгын, Улуу јөп чыгаргылады.

БАЖЫС JAHГЫС KAZAHAДA KAIHAAP

Корым керип конуп алатан, корбо талдан отоп алатан Койонок журтаган Алтайда бу керек болгон эмтир. Бир катап узун кечү жерде, жалбак таштын алдында Чараан уйкузырап жаткан. Үргү аразында шалыр-малыр неме табыштанып келгенин Чараан угуп ийеле, бажын суудан чыгарып көрсө, жаратта Сыгын суу ичип турды.

— Арып калган бүдүжигерден көрзөм, ыраактан келген эмтиреер. Кайда барып жадыгар? — деп, Чараан сурады.

— Тынар-тындунын жууны болотон деген. Ого барадырым — деп, Сыгын айдат.

— Жуундайтан жерге жерле менин жедер аргам жок. Талайла орой барып, айланып жетсем, ай үч катап жагырып калар. Же жуунда не угулар, не көрүнер айдып келеер.

Же ле болды. Эртенгизинде тырс-марс эдип, Сыгын кечүге једип келди.

— Же не болды? Нени көрүп-угуп келдеер? — деп, Чараан јилбиркежин тудуп болбой сурайт.

— Быркан ончо тынар-тындуга эп-сеп үлештирди. Меге он эки айры мүүс берди, суунын арузын ичер, туунын сынына јүрер этти. Төрт көс берди. Койонокко майчык та болзо, јүгүрүк буттар берди, јайы-кыжы кубулчан тон берди. Түлкүге курсактан деп чычканды берди, кызыл-јалбыш кылга берди. Камдуга күрен-јалбыш кылга, айуга кыжыла сорор жуулу тамаш берди. Сеге, Чараан, айга-күнге мызылдаган кайзырык ла булут чылап төгүлип јүрер үркене берди.

— Арга-сүмени, бийик сагышты кемге берди?

— Оны эки бутту коокымайга — Кижиге берди.

— Айдарда, ончобыстын баштарыс жагыс көөштө кайнайтаны бу туру — деп, Чараан санааркады.

— Ненин учун? — деп, Сыгын кайкап, бажы канкас этти.

— Сууны төмөн барзам, сүмелү кижии мени алтыгы куйнына тозоло тудар, сууны өрө барзам, аргалу кижии үстиги куйнына тозоло тудар. Слер, Сыгын, арка јанында јүрзегер, меес јанына тозоло адар. Меес жерде јүрзегер, арка јанына тозоло адар. Айдарда, баштарыс жагыс казанда кайнаганы бу туру — деп, Чараан айдынат. Мыны уккан Сыгын санааркап, ыйлап турала, алдында көстөри соолып, эки ле көстү артып калган. Кижии деп опо ончо ан-кушты кородып, онын эдин јиир, терезин кийер, алузын эдинер болуп калган.

ШОНКОРДЫН LA ЭЛИКТИН ТАБЫЛГАНЫ

Камду терезинен төжөк эдинген, кара түлкүден тон көктөгөн седен жаражайлар журтаган Алтайда бу керек болгон эмтир. Алтайда алмыс деп јеек табылып, кара албатынын бала-барказын јуда берген. Ол эренези катунак, каны јыдунак деп, јаан улусты керексинбейтен. Јилик-бөөрөги чейдигеш, каны татунак деп, анчада ла јаш балдарга кадалатан.

Балдарын корулап болбозын ондоп, кыпчак сөөктү улус кыс балазын кижии баспайтан Којогор деп кырдын бажына чыгарып, кабайыла кайыннын алдына салып койгон, оозына тамып турзын деп кайыннын тозын кодорып, чорго эдип салган. Ары јанынан көбөк сөөктү кижии базып келип, кабайдагы

уулчагын кызычыккла коштой салып койгон.

— Алтай-Кудайыс балдарысты корып алзын. Өссө дө Алтайыстын сынында өссин, өлзө дө Алтайыстын сынында өлзин — дејип, эки ада көстөринин јаштары тамчылажып, эки башка баскылай берген.

Олор мынаар ла болордо, јоон бырчыт кайын карган кижии болуп кубула берген. Ол чадыр айыл тудуп алала, балдарды корулап, олорды ан-куштын эдиле азырап, чыдада берген. Јылдар јылыжып өткөн, айлар айланып өткөн, балдар чыдап, он алты јашка јеткен.

— Кызым, сен кыпчак кижинин балазы — деп, карганак Кемене деп адаган бойлуга онын кабайындагы кебезин көргүскен.

— Уулым, сенин угы-төзин ак көбөктөр — деп, Учур деп адап салган јиитке ак көбөктөрдin кебезин көргүскен. Адалары алмыс-јеектен эки баланы корулап, бого экелгендери керегинде куучындап берген.

Экијиит олорды азыраган карганакка јерге јетире эңчейип бажыргылады, алкыш-бийанын айдышкылады. Карганак олордын баштарын јалакай сыймап ийеле, ойто ло јоон, бырчыт, койу бүрлерлү кайын болуп тура берди. Бойлу карганактын сыйын — ийне-оймокты калтазына сугуп алды. Јиит сыйын — кара болот үлдүни — кынына сугуп курчанып алды. Экү Којогор кырдан түжүп, алмыстын журтын бедиреп баскылап ијди. Јииттердин келгилеп јатканын кызыл көстөрлү алмыс күндүк жерден көрүп койгон, ай-малтазы јалтырап, удуга келип јатты. Ак јаланга тушташкылады, јиит уул ла алмыс экү тартыжа берди. Јиит, чыйрак уулды чабыжарга үреткен карганактын сургалы тегин эмес болгон. Ого-бого јетпеди — алмыстын ай-малтазы туура чарчай берди. Өлүми једип келгенин билип ийеле алмыс төжиндеги топчызына кадала берди, агуна болуп кубула берди.

— Килинчеги јок кушты канай өлтүрер? — деп, јиит аланзып, агунаны божодып ијди. Алтам јер јетпеди, кийинде алмыстын бајыр-бујыр табыжы угулды.

Экү ойто чабыжа берди, алмыстын ай-малтазы јаан удабай чарчала берди. Алмыс катап ла күлер топчызына кадала берди, чочыган көстөрлү уулак болуп кубула берди, ачу маарап ијди. Уулактын мойнын кезерге, Учурдын колы көдүрилбеди, кайа көрөлө база берди. Јаан ыраак барбады, каныккан, казырланган алмыс јаба јетти, экү катап ла тартышкылай берди. Же ого-бого јетпеди, алмыстын ай-малтазы чарчай берди, таштын үстине келип түшти. Алмыс багырып ијди, оны күлер топчызы јаш уулчагаш эдип кубултып ијди. Эрке күлүмзиренип, уулчагаш Учурдөн бурузы јок көрүп турды.

— Кижинин јаш балазын канайып мыны божодор — деп, Учур кайа көрүп базып ијди. Јаан удабады, алмыстын јыду тыныжы Учурды ойто ло јаба јетти, экү жагыдан тудушкылай берди.

Буурынын јымжагына өскө кебер тартынып турган кубулчан јеткер-јутпага канча катап төгүндедип турган Учурга канайып болужайын деп, Кемене санааркап турала, алмыстын күлер топчызын јастыра көрбөди, келиштирип турала, топчыны үзе тартып алды. Бойлу тургуза ла элик болуп кубулып, аркадөн мантай берди. Төртинчи катап алмыс јендиртип, бүдет бойы Учурдын алдына тура берди. Јиит јети тудум сары тегенекти

үзүп алды, жутпанын житкезинен каап алды, буттарынын ортозына сугуп алып, жети күнге сабай берди. Сабай-сабай келерде, алмыс жутпанын жаңыс көлөткөзи артып калды.

— Кызыл тыным кыйба, кара албатынга жаманым жетирбезим — деп, ол жалына берди. Үлдүзін жаладып, алмысты айга-күнге чертендиреле, жайымга божодып ийди. Арыган-чылаган Учур алмыстын тармалу суузына кирип, эжинип турала, шонкор болуп кубулып, уча берди.

Онон ло бери Алтайыстын кырларында алмыс ээн жерден «элбес» эдип, жалаң жерден «жалбас» эдип көрүнөт. Кара албатыга жаманын жетирбей, каа-жаада билбес жанынан албатыга көрүнө берзе, турган ла жеринде жоголо берет.

Элик Кан-Алтайыла, арка-тууларыла мантап жүрөт. Шонкор бийикте чанкыр кайаларда журт тудуп, көк тенгерида кайып жүрөт. Олор Алтайдын бийик кырларында, жыш чыдырманьында бой-бойлорын танышпай, табышпай жүргүлөйт.

КОЛБОЖЫП КАЛГАН ЖЫЛАНДЫ ӨЛТҮРБЕЙТЕН

Бир катап жиит уул көжнөлөп жүрөле, колболыжип, илинижип калган жыландарга учураган. Уул оморды өлтүрүп ийген. Айлына жедип келеле, мындый неме эттим деп, энезине куучындаган.

— Анайдарга жарабас, — деп, энези арбанган.

— Мен билбегем, — деп, уулы айткан.

Жаан удабаган. Олордын айлына жаан түбек келген.

ЖЫЛАННАҢ БУТТАР КӨРҮНГЕН

Бир катап кижн жолды өрө бараткан. Онын жолын кечире күнчыгыш жаар баштанып, жылан кечип бараткан. Ол кижн жолдогы ташты көдүрөле, жыланнын бажын балбара согуп ийди. Өлүп, тыйрындап жаткан жыланнын ичинен буттар көрүнүп келген. Жаан удабаган, ол жыланды өлтүргөн кижнинин айлында жаан түбек болгон. Күнчыгыш жаар бараткан жыланды өлтүрбөс деп, алтай улус айдар. Өлгөн жыланнын ичинен буттар көрүнзе, ол түбекке, жаманга деп айдыжат.

* * *

Бир катап иркит сөөктү уул кой кабырып жүрөле, таштын үстинде жаткан жыланды өлтүрөле, үзе тартып ийерде, онон кан көрүнгөн. Жаан удабаган, жиит түбекке урнугып, божоп калган.

ЖЫЛАННЫҢ ЭРЖИНЕЗИ

Көк-борозы чөйилтип желетен, чөл жалаңы чөйилген Кан-Алтайда озодо Эне жылан бар болгон эмтир. Же оны ла көргөн кижн жок. Эне жылан төбөзінде чычалкайдын бажы кире мүүстү эмтир. Ол эржине. Толун айдын энгирде жаманга сүспеген* келин бүдүн-бүлее** уйдан сүт саап жат. Ол сүтти жаңы агаш аякка уруп алат. Онон кылга жок*** торко ошкош жымжак кебисти тудунала, жыланнын уйазы бар жердөөн барар.

Ай чыгып келзе, кебисти жайала, сүттү аякты кебистин ортозына тургузала, ол жерден кайа көрбөстөн ыраар. Түн өдөр. Эртең тура күн чыгып келзе, келип көрөр. Эне-жылан келип, сүт амзаган болзо, аякта чычалкайдын бажы кире мүүс жадар. Оны жылытарга жарабас. Чеберлеер. Эржине — жаан ырыс, кежик экелер.

ЖЫЛАННЫҢ УЙАЗЫН ӨРТӨГӨН

(Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү келиннин өлгөн чаап турган жеринде өзгн көндөй төңөш бар болгон. Ол төңөштө жыланнын уйазы болгон. Улус та ол жаар жууктабайтан. Кажы ла жаңы бойынын чийүзін билетен. Оңдо ло, уйанын жаңында, шыркырап турган табыш угулып туратан.

Бир күн омок келин өлгөн жууп жадала, кургак өлгөңлө төңөшти бүркеп, оттон чагып ийген. Кожо жүргөн улус токтодып болбогон. Кап-кара толголып турган ышла кожо шыркырууш ый угулып турган. Улус коркыганына журт жаар жүтүрүп, жүре бергилеген.

Жаан удабаган, келин амыралтага чыгала, оорыган. Жадып албай, отурап болуп оорыган. Ичинде та не де кырлайып келип, ойто жоголо берер, онон өскө жерден кырлайар болгон.

Эмеен колго түжүп, узак оорыган. Шыркырап ыйлап туратан боло берген. Ол өрөкөн божоор алдында туразынын жаңында, сенегинде жыландар көрүнүп, сурт эдип, жылыа беретен.

* Жаманга сүспеген — түбекке түшпеген.

** Бүдүн-бүлее — мүүзи сынбаган, эмчектери су.

*** Кылга жок — жылан кылгадан коркор.

ЖЫЛАННЫҢ ТҮЛЕНТИЗИН ӨРТӨГӨН

(Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү эмегеннин покосында бир төс талда жыланнын уйазы бар болгон. Улус ого жууктабайтан, ыраагынан ла өлгөңди чаап жүретен. Жыл айланып келерде, эмеген бир катап жиит бойлу жеениле кожо өлгөңгө келген. Озогы одузына отты одырып ийеле, аяк-казанын ажанарга белетеп турарда, бойлу жыланнын эки түлентизин таап алган.

— Түлентилер таап алдым. Эки башка үлежип алак. Жоболдын, түбектин жолын буудактап, бөктөп койотон неме деп уккам, — деп, жиит жеени айтты. Бойындыын алып алды. Келишкен терени эмеген отту турунла жерге жаба басып, жыжа берди.

— Бу канайып тураар? Керек жок болзо, ары тийбезеер, жаткай ла.

— Кижинин жүрүми курттын терезинен камаанду дегенине бүтпезим, — деп, эмеген айтты.

Бойлу кийинде кижиге барып, көп балдарлу боло берген. Балазы түбекке түшкенде, сол колына жыланнын терезин тагып берзе, түбектен айрыла беретен.

Эмегеннин төрт уулынын үчүзи божогон, жаңыс уулы балдар жок болгон.

ЖЫЛАННЫН ЭРЕНЕЗИ НЕ СООК?

Жылан өтпөс жышту, чымыл өтпөс чыдырманду Алтайда озодо кыш болбойтон, тойу, жакшы жүрүм болгон. Албаты-жоны, малы-ажы, аңы-кужы агаш-тажынын ла ортозында өзүп, көптөп, собырылып жаткан.

Же албатыга аң-куш көптөгөн сайын одор до, курсак та, жер де жедишпей барган. Аш-курсак, ар-жөөжө блаажып, албаты-жон жуулажа, өлүже берген. Албатызын астадарга Жер-Эне арга жокто чайыгын чыгарып ийген. Күркүреген казыр суу жолында кемди де, нени де карамдабай, ончозын тумчалап, чөңүрип агыскан. Бу чайыктан эки жиит Алтайдын эң бийик туузынын бажына чыгып аргаданган. Же суу там ла там көпчип турган. Жииттер агаштарды жыгып, колбоштырып, капчык* эткен. Жердин үстиндеги ончо тынар-тынду эжерлежип, капчыкка отургылап алган, же капчыктын бир жеринин желими кодорылып, онын ичине суу кирип баштаган. Улус, аң-куш коруланар эбин таппай, көптөп, кирип келеткен соок суудөөн коркыгылап калган көргүлөп турган. Бу өйдө эки жылан жылгылап барала, эренезиле жыртыкты бөктөгилеп алган. Анайда эжер жыландар жердин үстинде амыйтандарды өлүмнөн айрыгылап алган. Чайык өткөн өйдө Алтайда жай, күс, кыш, жас борлуп, жылдын өйлөри солынган.

Жыланнын эренези жажына соок болуп калган.

АЛА-КӨНӨ ЖЫЛАН ӨЛТҮРБЕС

Айа салып аңдайтан алтан эки өзөктү Алтайда Кара-Суу деп жерде жаан таштын алдында жыланнын уйазы бар болгон. Бир катап майман сөөктү кижини уйларын айдап ийеле, уйага удур ташка отуруп алган. Ол араайынан таңкылап, кетежип туруп, ээчий-деечий чыккан алты жыланды тайагыла баштарына согуп, өлтүрүп ийген. Удабай ла ичеген жарылып, онон коркышту жаан жылан көрүнүп келген. Майман оозындагы канзазын ычкынып, кайа көрбөстөн качып жүтүргөн.

— Ала-көнө балдарымды не өлтүрдүң? Бойун мен чилеп журт жок кал, — деген шыркырууш үн кийинен ары угулган. Майман канза жокко эки күн шыралайла, уйадөөн ойто барза, өлтүргөн жыландары жогыла. Ол эртенгизинде ле жайлузыдөөн көчө берген. Ого жеделе, майман аңдап барган,

же нени де атпай, куру жанган.

Өзөктөөн жаан берген адына барала, ойто келзе, үйи божоп калтыр. Жаан удабай жаан уулы аңдап барала, мылтыгы жастыгып, божогон. Экинчи уулы тойго барала, аракы ичеле, ондо ло уйуктап жадала, божогон. Жаңыс кызы жаш эттен улам божогон.

Улус бурузы жок жыланды ала-көнө өлтүрбөйтөн жанду дежет.

БЕЛГЕЧИ ЛЕ ЖЫЛАН

Күски салкыны соок шуулаган, корголжын булуттары уур жылышкан Кан-Алтайда озо-озо чактарда ады жарлу белгечи журтаган. Кичинек жалга ол куманак салып, албатыга болужын жетирип жүретен.

Бир катап оны казыр каан жаңы жылдын алдында өргөозине алдырган.

— Келер жыл кандый болор, айдып бер, белгечи, — деп, каан жакарды.

— Байла, манзаарганымнан болбой, нени де айдып болбой турум. Белгелерим бастыразы туш башка уча берди, — деп, белгечи белгени канча ла катап саларга муканала, неме болбосто, каан айтты:

— Сен бисти тоободун. Сенин белгечи адын Алтайды өткөн. Бүгүнче жан, амыра. Же эртен нени де айтпазан, бажын тоголонор.

Белгечи эртенгизинде де тоқынабады, же өргөдөөн барып ла жатты. Жолдо ого боро таштын үстинде жаткан боро жылан туштады.

— Белгечи, кааннын өргөзиндөөн барып ла жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Бажын тоголонор не?

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. “Жыл казыр, түбектү болор. Жуу-чак келип жат. Каан бүгүннен ле ары канду жууга белетензин,” — деп, барала айт. Же белген учун алган сыйды мен аларым.

Чындап та, үези жыланнын айтканынча ла болды. Белгечи сыйга алган бежен жылкызын айдап алган жанып отурды.

— Мындый ачына жылда алган сыйымла мен билемди азырабай, жыланга не беретем? Тортынча ла онын бажын балбара согуп койотом, — деп шүүнеле, ол кармандарына толтыра таштар сугуп алды.

Же жыланды жастыра сокты, жылан таштын алдына сурт эде берди.

Экинчи жылда белгечини каан база ла алдырды. Сандыраганына белгечинин белгелери база ла туш башка уча берди. Эртенгизинде санааркап калган барып жадарда, ого жолой былтыргы ла жылан туштады.

— Белгечи, кааннын өргөзиндөөн барып ла жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Же, сенин бажын тоголонор ине.

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. Кыш соок, күч болор. Же эмдигештен ле ала тергее белетенип алза, соок кышты жаан чыгым жогынан өдө берер. Же билип жүр, алган сыйынды ончозын ла мен аларым.

Чындап та, ончозы үези ле жыланнын айтканынча ла болды. Белгечи

сыйга жүс жылкы айдап алган жанып келеткен.

— Мындый соок кышты өдүп алдыс. Тожондо, жаан карда мал-ажыс үзүлбеди. Бажымды тоголондырбай, жылан болушты. Акыр, бу жылкылардын талортозын ого берер, — деп, белгечи шүүди.

Жыланга туштап, анайда айтты.

— Сыйын учун быйан болзын. Же сеге арга-сүме айдып берген учун менин жылкыларымды база кабырып бер, — деп, жылан сурады.

Белгечи жөпсинди.

Үчинчи жаңы жыл алдында каан белгечини база ла алдырды. Белгечи чочыйла, белгелери ойто ло туш башка уча бергиледи. Ол ойто ло катап санааркап калган барып жатты. Жолой ого ойто жылан учурашты.

— Белгечи, кааннын өргөзидөөн барып жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Бажын тоголонор не?

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. Барала, айт. Жыл жылу, жымжак турар. Ончо неме барлу-турлу, жайым болор. Же билип жүр. Белге учун алган сыйынды бастыразын мен аларым.

Чындап та, үези ле жыланнын айтканынча болды. Сыйга алган жүс бежен жылкызын айдап алып, белгечи сыр кожондо жанып отурды.

— Жыл жымжак, жакшы болды. Жылан көөркий менин тынымды үч катап аргадады. Тойу-ток, барлу-турлу жадырым. Акыр, бу жүс бежен жылкымды ончозын жыланга табыштырып берейин. Алдындагы эби жок кылыктарым учун буруумды алынайын, — деп, белгечи шүүди. Жыланга туштайла, онойдо ло айтты.

— Мен чычкан, курт-конгыс жийтен жылан. жылкыларды кайдайын. Ончозын ла бойын ал. Белгечи, мен сенин коручылың. Оны канайып сеспедин. Сенин ончо кылыгың ар-бүткенле колбулу деп ондободың. Казыр канду жыл келерде, сен калжуурып, мени ташла арай былча сокподың. Тожондо, соок, же амыр жылда сен талортолой жалакай болдың. Сыйынды үлештин. Тойу-ток онжүк жылда сен байып, токынап, санаа-күүнүн жайымжып, бастыра сыйынды меге берип жадын. Жан айлыңа. Амыр-энчү журта. Кара албатыга эжигин ачык болзын, — деп, жылан белгечини алкады.

САРЫ ЖЫЛАН АДАЛУ, КӨК БӨРҮ ЭНЕЛҮ

Кату торсык калтырап, айры туйгак уладап, ан баскан Алтайда озодо сары-корон жылан журтаган. Ол кулузындардын ортозыла араайынан шыркырап жылып жүрүп, ончо ло жерлерде болотон. Айландыра албаты-жондо онын жаман неме этпеген кижизи жок болгон. Бирүзинин бозузын чаккан, экинчизинин анчы ийдин, үчүнчизинин жаңыс адын корондоп, өлтүрүп ийген турар. Айландыра улус оноң сүреен коркыгылап, оны жаантайын каргагылап, ташла шыбалап тургулайтан.

Бир күн ол он эки балалу кижинин көнөк койу сүттү уйынын эмчегин

чагып ийген. Уй жайналганду мөөрөп, көстөринин жажы тоголоныжып турган. Жаш балдар уйын айланыжып, оны карамдап, тым тура бергилеген. Балдардын энези эм өлөң кайнадып, уйынын эмчегин изүлөп турган. Сары-корон жылан ырада жылып алала, бу сандырашты маказырап көрүп жаткан. Ол мойнын чөйип, сүүнчилү шыркырап салып жаткан. Бу шыркыраш айылдын ээзи эр кижиге угула берген. Ол жыланга жууктай басып, оноң жескинип айткан: «Сен, шилемир, жердин үстине жүреле ненин жакшызын эттин? Кайда сен — ондо ый, ондо ачу-корон. Жер-эне сени канайып көдүрүп жүрет? Мен сен ошкош шилти болзом, эткен кара керектериме чыдабай, туку ла качан бойыма кол салынып койор эдим. Сендий жескинчилү, кара санаалу, түбектин элчизи жердин үстинде канайып жүрет?»

— А-а, сен мени жеткер, кара шилти деп турун ба? Сен бойын ак санаалу ба? Сен бойын кара албатыга быйанду ба? Акыр, көргөйис, — деп, жылан шыркырады.

Кижиге, онын эрмегине ажару этпей, жүрүп калды.

Бир күн кижинин эки жашту болчок уулчагажы, көбөлөктин кийнинен сүрүжип, айлынан талтандап ырай берди. Бу ла өйдө куйругынын бажына жылтырууш жымыртказын отургызып алып, жылан көрүнип келди. Бала жылтырууш немени көрүп, тударга ичкери жүткүди. Жылан ырап алды. Уулчак шыңырада каткырып, ойто ло жууктап алды. Жылан база эки кулаш жылып, куйругын жайкап, баланы сакып турды. Онойдо ло, жаш немени мекелеп, уйазына апарып алды. Оноң Эрлик-Бий адазына барып, кижинин кеберин сурап алып, кыскачак суй сынду, он-сүр жок сары чырайлу, унчукпас кижиге болуп кубулып, уулчагашты азырап баштады. Карануй кирип, уулчагаш уйуктаарга жада ла берзе, ол ойто жылан болуп кубулып, ого коронын араайынан божодып турар болды. Бир эмештен божоткон коронго уулдын чырайы саргарып, чачы сары өңдү, көстөри кызыл өңдү боло берди. Сары жылан уулын жаштан ала шок кылыкка үреткен. Канайда уурдап алатанына, блаап алатанына таскаткан.

— Албатыга качан да жакшы этпе. Жалакай, ак-чек болзон, озор сени тепсеп койор, — деп үредетен. Уулчак чыдап, чындап та казыр, калжу, шокчыл боло берген. Сары-корон жылан, жажы жедип, божоп калды. Өлөр алдында: «Кижиге алып, журт журта, уулым» — деди. Уул, кыстар көрүп, көп лө аймактарды кериген, же улус ого жөбин бергилебей тургулаган.

— Жок, меге сендий күйү керек жок. Сенин адан сары-корон жылан, менин анчы ийдимди өлтүрө чаккан. Андап болбой, ол жыл соок кышты жүк арайдан чыккан эдис — деп, баштапкызы айдат.

— Сенин адан менин койымды чаккан. Онын шыралап өлүп жатканын көргөн болзон, сен менин эжигимди ачып кирбес эдин, — деп, экинчизиге айдат.

Сары-корон жыланнын азыранты уулы улустап эш кудалап, жалынып неме бобосто, бир күн каанына удурду жуулашкан кал маңы тодоштын кызын уурдап экелген. Маңы тодоштын омок кызы сары-корон кыпчакла теп ле тенг тудушкан, теп ле тенг кожо андаган. Неден де алдырышпаган. Кылыкту кыпчакка бир де жай бербеген. Же удабай көөркийдин колы-буды уурлап, колго кирип, жобожып отура берген. Кал тенек кыпчак колы-буды уур кижиге деп бир де ондободы, кожо отурган эжим деп бир карамдабады. Уйин согуп, кыйнап

турды. Келиннин көзи-бажы жарыды, эмеш теңкип, колы-буды тынган тушта кыпчактан качып жанды. Кыпчак андап једип келзе, айлында үйи јогыла.

— Сени мен јаба јетпезем, көрүп ал, арка-мойнынды сындырбазам, көрүп ал, — деп, кекенип, бедреп барды.

Келин койу јыраанын кийнине кире берерде, чуудагы балазы кыңзып ийди. Кыпчактын ар-бүткенде мун табышты угатан, ылгайтан сескир кулагы угуп ийди бу табышты, сезип ийди үйинин јажынган јерин. Таап алып, үйинин мойнын омырып койды. Јаш балазын өлтүрө тееп ийди.

Ойто ло јангыскан базып јүреле, энгир ле кирзе јорыкту уурчы јер аякка токтобос, соённын кызын уурдап экелди. Кал соённын омок кызы казыр кыпчакка алдыртпайт. Эки ле тең согужат, эки ле тең андап јүрет. Је көөркийдин колы-буды уурлап, колго түже берди, јобожыды. Кабайлу болотонун сананып, бууры јымжады, кал јүреги јылыды. Је тенек кыпчак «колы-буды уур эжим» деп карузыбады, баланын энези деп јымжабады. Казыры ийттен де ары шилти, кыңыдан божонгондый, үйин сокты. Көзи-бажы жарып, келиннин колы-буды тынган берерде, калју эринен качып јанды. Бийик боочынын бажына калју кыпчак јаба јетти. Јарым түшке кетеп туруп, јаш балалу кижини јажынган јеринен балазынын шулурганыла таап алды. Ол ло јерине үйин ле јаш балазын тайып койды. Мындый калјуурышты көрүп болбой, кара таштан ачу јаш сызылып келди.

Үйлери ле кыстарынын канына колдоры уймалган кыпчак эмди саргарып калган, эки көстөри кандалып калган јүрет. Эмди болзо, удур көрөр неме јок, кыгыс эдип куучындажар кизи јок. Сары-корон кыпчак бир күн одузында отурза, шыркалу тизи бөрү јылып келди. Ол бөрүнүн шыркаларын эм өлөңлө јапшырып берди. Аткан анынын эдиле азырап, јазып эмдеп алды.

— Бар, улустын малы-ажын тут, — деп тектирип, агыдып ийди. Тап алдынла көк бөрү мойнынан кајап койгон ирик јүктенип алган једип келди. Онон ло бери көк бөрү ле сары кыпчак эмеген-өбөгөн болуп јуртагылай берди. Олордо он беш уул болгон. Сары-корон јылан адалу, көк бөрү энелү кыпчактар деп олорды албаты адаган.

ЖЫЛДЫСТАР

ЈЕТИ-КААН ЖЫЛДЫСТАР

Кышкы таңы адарда, кырузы түшкен, јайгы таңы адарда, чалыны түшкен Алтайда озодо карган каан јуртаган. Ол јети солтонду* болгон. Карыыр јажы једе берерде, каан тергезин јети башка ооктоп, јети уулына үлеп берген.

Бойынын солтонын тергезинин албатызы сүрекей сүүген, оныла оморкогон. Кичеемкей албатызынын шылтузында каандыктар тойынган, семирген, байыган. Байыган кийинде каандар албатынын бажына суу урар, олорды јуулаштырар. Орүккениле** коштой каандардын ожыркагы*** јаанаган. Олор эдер-тудар немезин таппай, мылтык-јепсел эттирип, бой-

бойлары ортодо јуу-чак баштаган.

— Бис ончозынан санаалу, күлүк. Бисти кудай каандардын кааны болзын деп јайаган. Акаларымды (карындаштарымды) ончозын бис бактырарыс, тизелендирерис, — деп, кажы ла солтон кыйгырган, кекенген.

Каандыктар јуулажа-јуулажа келеле, түреген, өскүс-јабыстар көптөгөн. Оору-јобол, ый-сыгыт, шыра көйлөгөн. Је карындаштар бой-бойларын көрөр күндери јок, өчтөн, бийиркештен өскө нени де сеспеген, кайа көрүшпеген.

“Түбектү јууны токтодып, садыжу, толыжу өткүректер. Албатыга амыр беректер, иштензин, токыназын” — деп айткан шүүлтечилердин баштары тоголонып турган. Учы-учында каандыктарда түрениден ле өскүс-јабыстан өскө не де артпаган. Је бу да тушта солтондор кайа көрүшпеген. Учы-учында бойлары торолоп божогон.

Бырган јерге түжүп, Кулундунын чөлиле учуп јүрзе, кажы ла каандыкта солтондордын сөөктөри кугарала, мызылдажып јаткан. Тергезинде ас-мас албаты — ончозы өскүс, аркада эки-јангыс мал отойт, айлы-јурты жемирилген, ачка-јутка алдырган эмтир. Каандардын мөңкүзин көдүрер күч те, арга да јок эмтир. Бырган мөңкүлерди камчызынын сабына илеле, тенгеридөөн мергедеп, ондо јети солтон — јети жылдыс эдип, шышпап койгон.

— Алтайда јангыс каан болзын. Каан озо ло баштап албатызы керегинде сананын. Садыжу, толыжу өткүрзин, албатызына иш берип, каандыктын амырын, өзүмин кичезин. Бойы керегинде санаа, бойын тынзынып, мактанып јок болзын. Јети башка ооктолгоны, бөлингени — ол өлүм деп билеп јүрзин деп, темдек эдип, кереечи эдип Бырган јети каанды жылдыстар эдип, тенгериге кагып койгон.

ЈЕТИ-КААН ЖЫЛДЫСТАРДЫН ЛА ЈАДАГАННЫН ТАБЫЛГАНЫ

Тап алдында ойгонып келген, талап-келеннин кожонгы угулар Алтайдын үстинде турган көк тенгериде озодо “Јети-Каан” деп, жылдыстар јок болгон. Јер-телекейди силкиндирген јаан јууда каан кижинин јети уулы јен јастанып јыгылган. Санаага алдырган каан јангыс јерде ары-бери јайканып, көгүс үниле кимиректенип кожондоп, ынгыранып отуратан. Алтайдын агаш-тажын јууп алып, каан уулдарды јергелей јаттырып, тап јангы ла борорып келерде, албаты-јон отты камызып ийген. (Ол өйдө каан укту улусты јерге табыштырарга јарабас болгон.)

— Көригер, учулап бараат — деп, кичинек уулчагаш кыйгырып ийди. Баштары бир уунда канкас эдип, кара албаты өрө көрди. Чындап та, толкуланган боро ыштын ортозынан, мызылдап учкан чедиргендер јети туруйна болуп кубулып, бийикте јалтырап, эче-деече учулап баратты.

Олор албаты-јоннын, адазынын үстиле айланып, канаттарыла јангып-јангып јакшылажып баргылады. Туруйналар-солтондор аттарынын үстиле шугуп, јакшылажып өтти. Олордын күчтү канаттарынын экпиндү талбыныжына аттардын јалдары, куйруктары өрө көдүрилип элбиреерде,

солтондордын куучындаган, кожондогон үндери угула берди. Туруйналар өрө бийиктеп- бийиктеп учканы аайынча эче-деече экчелей ле куйрукту жылдыстар болуп, тенгериге жапшынып калдылар. Ол өйдөн бери тенгериде, “Јети-Каан” деп бир үүр жараш ла жаркынду жылдыстар табылган. Каан өрө туруп, жалчыларына мөш агаштан тенгеридеги беш толгон айга түнгей неме чаптырып алды. Каан оны бешай деп адады. Ол уулдарынын жорголорынын жалдарын кестирип алып, бешайга кере тартып, кылдарга сабарларыла тийдирип ийерде, кылдар бойлары ла каан уулдардын үндериле куучындап, кожондой бергиледи.

Бу күннен ала каан курсак та ичпей, эрмек те айтпай, эдип алган ойноткызын тартып отурат. Ол ойноткыны албаты жетикаан деп адаган. Такпаазынан ол ойноткынын ады “јадаган” боло берген.

Каан Алтайын керип, албатызынын ортозына келип, јадаганыла ойноп жүрет. Албаты оны тооп, азырап, чеберлеген. Јажы-тижи једип, каан ада-өбөкөлөрине атана берерде, албаты онын мөнгүзин уулдарынын чылап ок көдүрингилү ле тоомжылу көдүргилеп койгон.

Тенгериде Јети-Каан жылдыстардын куйругынан ала экинчи жылдыстын јанында бир өчөмик жылдыс бар. Ол каан кожончы, эн кару алтынчы уулынын јанында отурганы.

Онон ло бери Алтайда “јадаган” деп ойноткы табылган.

КААН КӨРҮШТҮ ЈОШКЫН

«ЈЕТИ КААН ЖЫЛДЫСТАРДЫН ЛА ЈАДАГАНЫН ТАБЫЛГАНЫ»

деп куучыннын онон арыгызы)

Көк айаста јети жылдыс болуп калган јети солтоннын адазы — каан кижии карыгышка бастырып, ширееге отуруп албай, уулдарынын куды шокшогон јадааныла уулдардын чүмдеген күүлерин, кожондорын ойноп, албаты ортодо база берген.

— “Јаказы јок тон болбос, јамылузы јок јон болбос, капталы јок кеп болбос, кааны јок тергее болбос” — биске бажысты билетен каан керек дежип, онын ачы-карындажын айдын сегис јангызында албаты-јон матаалап*, ого “Караты-Каан” деп ат адап, ширееге отургызып алды. Караты-Каан одус жылга улай албатызын билгир ле тоомжылу башкарган. Ол төртөн эки үйинен жүстен ажыра кыс балдар ла сок јангыс уул азыраган.

— Согононын тозиндий, согооннын бажынды сок јангыс уулым. Кийинде адым ададар, ордыма отурар, — деп, Караты-Каан ичинде араайынан оморкоп жүретен. Орто јашка једе берген каан бир күн ойгонып келзе, јангыс уулы јаан оорып калтыр. Јердин үстинде атту-чуулу эмчи-томчыларды алдыртып, каан уулын эмдетти. Је солтон јазылардын ордына эренези там ла шүүлип, ол күннен күнге ујадажып баратты.

— Тергееде албаты јети күнге иш этпезин, мал-аштын семизинен, жылмайынан сойзын, јети күнге улай озор тенгеридеги Јети-Каан жылдыстарга

алкыш-бийан сурап мүргүзин, — деп, каан јакарды.

— Көк айастагы абам, ачы-карындаштарым, тергее бажы јок, ширее кааны јок артарга јат. Бир болужыгарды јетиригер. Көстин чогындый, көгүстин одынды сок јангыс уулымга жүрүм беригер, — деп, Караты-Каан түнге-түшке бажыра берди. Је јетинчи күннин түнинде солтоннын тыны үзүле берди.

Мыны көргөн каан сөс айтпастан, оозына курсак салбастан јети күнге кыймык јок отурды. Учында ол матаазын* уштыйла, ширееге салып:

— Бойыгардын ортогордон каан тудуп алыгар. Мен Алтайга ойто айланбазым, — деп айдала, јойу сербеедип барала, кара аркага кире берди. Онын кайда барганын тынар-тынду неме сеспеди...

Түштүкте тозырайган јаан көстөрлү, калын кара чачту, конжок тумчукту, күрен чырайлу өңжүк албаты бар. Ол кеден кийимдү албаты ортодо каан көрүштү, каан базытту јошкын табылган. Ол јошкын камык көдөчилерлү жүрет, — деп којойымдар, тербезендер Алтайга айдыжып келген.

— О-о, јебрен Төрөлим — Алтай! Сенен ырыс таппай, бого келип, кортылдаган мал тудунган, конжооры конжок албатылу болдым, — деп, кеден кийимдү јошкын чоқынып мүргүп, кудайдын сөстөрин албатыга айдып, јарлап, јайып отурат, — деп, којойымдар, озордын јалчылары, тербезендер айдыжатан.

АЛТЫ БОЙЛУ СОЛТОНОЙ*

Јайыла түшкен канатту, састан учкан куштарлу, кумыла түшкен канатту, кырда отурган куштарлу Алтайда озо чакта јуртаган каанда алты солтоной болгон. Каан божоор алдында кыстарына тергеезин үлеп берген. Бойлулардын јараштары да, чүмеркектери де сүреен болгон.

— Каан эмес укту, тегин колтуларга барбазыбыс, — деп, солтонойлор бастыра јииттерди јеектегилеген. Эјелү-сыйындар айры колына иш тутпас, бой-бойларыла куучындашпас, өргөө-турлузына киришпес. Озорго өткөнижип, өскөлөри де онойдо баскылай берген. Каандыктар теерелкештен, шоодыштан, коп-сайактан, керештен, јабарлаштан, антара салыштан өрө көдүрилбей турала, јуу-чак башталып, тергее јайрадыла берген. Учучында кыйгас солтонойлор түренгиде божогылаган. Јайаачы учуп келеле, кыйыкташкан солтонойлордын сөктөрин тенери дөөн кагып койгон. Озор эмди орчыланнын киндиги дейтен Алтын Казык жылдысты айландыра түн эбирте айланыжып тургулайт.

Ак-јарыкка узун эдектү чыккан болзо, кижиге барзын, јурт тутсын, уян өбөгөнди тал-орто эдип алзын, тал-ортозын бийик эдип көдүрип алзын, бийик* эрди улу эдип, сургадып алзын. Ак-чегиле, јалакайыла, кижизегиле аптап*, өрө тартып алзын. Темирди кызыттырып, јөөжө сулазын, тенекти көкидип, кижии этсин. Казырды куйудып, мекелип, төпкө бурызын. Кандый ла бийик укту эпши јажына иштенип жүрзин. Коп-сайакка, кереш-согушка, оожыркаш-чүмеркешке јол тербезин, — деп, Быркан јакарып, алты солтонойды албатыга кезедү эдип, тенериде кагып койгон.

КЕДЕР СОЛОНГЫ

Күмүш кайа бажында кудайкуш отурган, мөнгүн кайа бажында мүркүт отурган Алтайда Солонгы деп бойлу јуртаган. Јаш тушта онын эрке ады

“Кедер“ болгон. Жаанап келерде, онын кедерине, кылыгына чыдашпай, ада-энези кедер деп арбанып айдатан. Бойлу иш эдерин чек сүүбейтен. Карый берген эне-адазы онын курсак-тамагын белетеп, кийимин-тудумын көктөөргө күчтери жетпей барган.

— Бу учкан ары ла кижиге барза кайдат. Обөгөнин жалданар эди. Мынын чөрчөгине, кылыгына чыдажар арга жок, — деп, эне-адазы комыдагылайтан. А бойлунын эткен немези жангыс ла жараныш болгон. Ол чокым кызыл, оошкы, сары, жажыл, чанкыр, көк, кубакай өңдү чамчалар кийерин сүүйтен. Ондый ла жулукту*, чокым, жаркынду өңдү арчуулдарды курына буулап алган жүретен. Кандый ла жиит кудалап келзе, бойлу болбойтон.

— Канча анды сүрүжип, канча туу ажат, оног тер жытанат, — деп, ол анчы уулдын ийген кудачыларына болбойтон.

— Койсу, өтөксү, — деп, койчы уулды Солонгы жектейтен.

— Саа, арба жытанат, — деп, жаражай талкан согоочыны жаратпайтан.

— Ачыган ийде, тере жытанат, — деп, тере ийлеечинен тумчугын тырандадатан.

Бу Алтайда бойлуга ла жараар колту табылбады.

— Эрлик жибес, эрге барбас учкан бар мында. Жердин үстинде сени алар, сеге жараар уул табылбады. Сени, кедерди, Алтын-Шурун** алзын, — деп, энези бир күн кыйгырды.

Айдарга да болбоды. Энелү-кыстунын жанында Алтын-Шурун ак-боро атту тура берди. Кедер кыс Алтын-Шуруннын адына учкажып алды. Энези көс тө жумарга жетпеди, сөс тө айдар болбоды, олор ары болуп учкулап ийди.

— Жакшы жат, балам, жакшы жүр! Таш таштаган жерине жадар, бала барган жерине шокшоор учурлу, — деп, эне-адазы кийнинен ары алкап, артып калды.

Алтын-Шурун энг бийик кырданг тенгери дөөн чыга берди. Тенгериле барып жатты.

— Соокко тонгдын, менин некейимди кийип ал, — деп, Алтын-Шурун тонын уштып, Солонгыга жаап берди.

Кедер бойлу тонды ойто колтузуна таштады. Алтын-Шурун кайа көрзө, сыргалжызы соокко калтырап, тиштери ырсайып баратты.

— Сокко тонгой, карын да сүүнип, каткырып бараткан жаражай туру не бу, — деп, Алтын-Шурун оног ары шунуп ийди.

— Сыйындарым, слерге ортогы жерден женгекей экелдим. келип түжүригер, үйге кийдиригер, — деп, Алтын-Шурун айлына једип келеле, жылдыс-сыйындарына кыйгырды.

Сүүнип калган жылдыс сыйындары кемди де таппады. Алтын-Шурун сыргалжызын бедреп, ойто кайра мантатты, је кемди де таппады. Жангыс ла кичинек чоокыр таш ак булутта жатты. Колту ол ташты булудыла кожо экелди. Айлынын жанында тыттынг төзине ташты ла булутты салып койды.

Јастын тыныжы келип, јер-телекей жылай берерде, ак булут жадала, көбүп, көпчип баштады. Бастыра тенгери уур кара булуттарла бүркелип, күкүрт күркүреп, јалкын чөйиле берди. Јаан јанмырдын кийнинде таш болуп калган бойлу ойгонып келеле, керилип ийерде, онын жүзүн өңдү чамчалары, арчуулдары чөйилеле, керилгелей* тура берди.

Бойлунын эне-адазы, ага-карындажы, эл-төрөгөни тышкары чыгыш, бирүзи экинчизинен јараш, экинчизи үчинчизинен бийик, узун, үч катай туруп алган жүзүн-јүүр чокым ла жулукту журукты көрүп, Солонгыны танып ийдилер.

— Көригер, тенгериде кедер Солонгы — деп, кичинек уулчагаш кыйгырды.

Оног ло бери Алтайда тенгериде кеен чырайлу Солонгы табылган.

КАЖАКАЙ **

Туруйна балазын өскүрген токыналу, ангырдын балазын чыдаткан амыр Алтайда озодо бир кааннын билезинде солтон туулган. Онын адын Кажакай деп адаган, ненин учун дезе онын терезинин агы өткүре көрүнип тургандый, кажакай опшош болгон. Солтоннын јаражы сүреен болгон. Ол тегин улустын айылдарына јаантайын кирип-чыгып жүретен, тергееле јайым басып жүретен. Ол айылга кирип келзе, эр улус бычагын ычкынар, үй улус айагын ычкынар, сөс тө айдып болбой, көстөри тазырайыжып калган, солтон јаар көргүлөп алган отургылайтан. Оны көргөн су-кадык бойлулар оорып калатан, оору улустын су-кадыгы ойто орныгып калатан. Кажакай кижии албаган. Ончо ло эвшилерге кайкал, сүүнчи болуп жүретен. Онойдо солтоннын одус јети јажы толгон.

Бир күн јаан јыргалда бастыра албатынын көзинче онын колтыктарынын алдынан јаан апагаш канаттар чыгып келеле, солтон тенгери дөөн уча берген. Онын кийнинен ары калакташкан төртөн эки бойлунын ла келиндердин жүректери јарылып, божогылай берген.

— Кажакай, сүүгеним! Кайдаар учуп барадын? Сен јокко мен өлүп јадым, — деген онтулар угулган.

Ол бойлуларды, келиндерди билер улустын айдыжыла, кийнинде угар болзо, Кажакай олокло куучындашпаган да, ололды билбес те болгон. Олол Солтонды ыраагынан ла јарадып, туйкайын сүүгилөп жүрлеген эмитир.

Кажакайды “буруттардын каанынын түжи” деп, албаты айдыжатан.

МЕЧЕЛГЕЛҮ МЕЧИН

Кара киштин болгожын кара сурын талдап адатан анчылар јуртаган Алтайда озодо мал-ажын күзөттөп јорткондор, тайга-таштөөн андап баргандар үйге ойто бурылбас болтыр. Бедрүүлге барган улус ололдын кезигинин та не де ичи-кардын јара тартып, буурын кодоро бергенине учурайтан. Не болуп турганын билерге албаты куй ташта јадып турган, албаты-јонло куучындашпайтан, јүс јашту карганакка баргылаган. Карганак судур бичигин алып, алканып, кычырып, отура берген.

— Чыдырманду јыштарыста мечелгелү мечин деп кийик кижии табылыптыр. Кижинин буурын јийтен јеткер эмитир. Эки-јангыстан ары-бери барбагар. Ок-јаалу, үлдү-јыдалу жүригер, — деп, камык јажыттар билер карганак айтты.

Ол јуртта сары мышмак келин айылдажынын айлына тере уужажып барган. Иш-тош божогон кийнинде эки келин отурып, чайлаган. Сары мышмак келин көрүп отурза, аяктагы чайында санг башка неменин сүри көрүнген. Келин билдирбезинен өрө көрзө, кийис айылдын ачып койгон түнүгинде јелбер түктү неме отурды.

— Буур јийтен мечелгелү мечин бу отуры — деп, келин билип ийди.

Түрген-түкей жанды. Койдын жаш ичи-кардына суудан толтыра урала, күлге көмүп койды. Бойы кызу чокторго малдын буурын жытандыра күйдүрүп, агаштан узун тиш учап, очоктын жанына салып, малдын тон туйгагын тудунып, иргедеги туулактын алдына кирип алды. Буурдын тату жыдын алып, мечелгелү мечин эжиктен кирди ле. Белен тишле болчок күлди сайып, булгай берди. Күл коскорылып, ичи-карында изү суу чыгара адып ийди. Күлдү, чокту изү суу мечелгелү мечиннинг жүзи-бажына шыбалып, өртөп ийди. Кыйгы-кышкыда арчынып жаткан жеткерди келин кийин жанынан тон туйгакла талдыра сокты.

— Узун эдектү эпшиге жеңдирткен коркышту мечелгелү мечин бу ба? — дежи, кара албаты жуулыжа түжүп, кыйгырышты.

Каткы-шоодылганла, агаш-ташла мечелгелү мечинди шыбалады. Мечин ачузына ла уятка чыдабай, күнбадышта турган тас Чанкыр* дөөн чыгара жүгүрө берди. Мечелгелү мечин ондо жаңыс жерде көп жылдыстар болуп оодыла берди.

Онон ло бери тегериде “Мечин” деп жылдыстар табылган.

АЛТАЙЛАР ТЕНГЕРИДЕ ЖАТКАН

Кырдын жайым салкыны шуулаган Алтайда жаткан улус кебинде тегериде журтаган эмтир. Олор ондо иштеңкей чымалыларла нөкөрлөр болгон. Бир күн тегеринин топчызы ачыла берерде, Чымалы ла Кижичи төмөн көрзө, чанкыр-жакыл жер көрүнүп турган.

— Жер кандый жараш! Ондо жаткан болзобус, — деп, өлөң-чечектердин көксине терең тынып, Чымалы ла Кижичи айдышкан.

Тегеринин топчызы ачылган сайын олор экүнүн үшкүрери көптөгөн. Учунда Чымалы түжер болуп, экү жөптөшкөн. Чымалы жерге түжүп келеле, жердеги ончо ло немени амзап көргөн.

— Эң тамзык, — деп, ого курт-конгыстын жумурткалары жараган.

Чымалы бойы да курсагы аайынча кичинере берген. Ол жердеги өлөң-чөптөрдүн оодыктарын жууп алып, канча жерден түнүктү, бажы болчок, жаан, жараш журтты тудуп, көптөп, журтай берген.

Чымалы удай берерде, онын кийинен Кижичи түшти. Ол Жердин жаракын кайкап, ондо ончо ло немени амзап көрди. Кижиче ле жарабаган неме жок болды. Тойып-канып алала, ол Чымалы нөкөрин бедреп барды. Жердин үстин айланып, алты жылга бедрейле, кемди де таппады. Учунда арыйла, ол кургак жадыкка отуруп алган. Кижичи колынан та не де тиштеп ийерде, ол оны колына алып көрди. Көрзө, Чымалы нөкөри эмтир. Же ол кандый кичинек! Чымалы жерде жүреле, не ле болгон эмтир, табарулардан да качкан, аштаган да тужы бар, курын кезе тартынган. Чымалы колдорун чычандадып, бар-жок үниле кыйгырып, та нени де Кижиче айдат. Кижичи нени де укпай, нөкөринин кичинектеп калганын кайкайт. Онон Чымалынын коштойындагы уйазын кайкап ла жарадып көрди. Кижичи бойына чымалынын айлына түнгөйлөп, түнүктү ак кереге айыл тудуп алды. Кижичи ле Чымалы бой-бойлорыла куучында жар арга жок. Нөкөрлөшпөй барган, же Кижичи Чымалыны эмдиге ле тооп, көдүрүп жүрет.

СӨӨКТӨР ЛӨ АЛБАТЫЛАР

БУРУТТАРДЫН КОРЫМЫ

Ай алдында ак чолмоны жалтыраган Кан-Алтайда озодо бурут божозо, онын жерин айыл ошкош эдип казатан эмтир. Онын адын үйгениле, куйушканыла, көндүргезиле, колонгыла, тискиниле кожо салар эмтир. Ээрин жастандырып берер. Уйин коштой жаттыргызар. Аяк-казанын, очогын кожо тургузар. Тосло бүркейле, үстинен агаштарды өртөйлө, когыс эдип үкпектей салар. Устинен кургак, сары той балкашла ныктаар. Суу өтпөзүн деп, кумак, таш салар. Кажы ла кижичи таш тудунып, эжелип салар.

ЖИРМЕ ОБӨГӨНИМНИН ТАЛДАМАЗЫ

Кумакту көлинде таркат эжинген, кара көлинде кас эжинген Алтайда бу керек болгон эмтир.

Озодо Кара-Сууда сүреен жараш кам келин журтаган. Онын кызыл жараш эриндери жаантайын ла жарбынганду содойо чөрмөйип калатан. Жаан, соок, кара көстөринин көгөлтирим актары кыйгазына жаантайын кажандап жүретен. Онын чөрчөкчизи, жарбынчагы, ачынчагы коркышту болгон. Сөс тө айдарга болбос, ачына ла берген, бир кокыр ондобос, сөс бажына чоңо ло берген турар. Же ондый да болзо, күчтү кам келин түни-түжи амыры жоктон үч күнге улай камдап, чөкөмдик оору кижичи бут бажына тургузып койотон. Онын көп улуска алкыш-бийаны жеткен. Жуук жерлерде күчиле ого турар кам жок болгон. Келин одус беш жашту болгон. Ол он тогузынчы өбөгөнүн жууп койгоны удабаган. Он тогус катап өлүмге де сүскен болзо, келиннин колонг ошкош жоон тулундарынын учтарын буулаштырала, бажы ажыра чачып ийгенде, курлаазына жедип туратан. Бир де чырыш жок ап-апагаш чырайында кызыл жаактары эки чечектий көрүнөтөн. Он тогузынчы да өбөгөнни кенете ле божогон до болзо, оны жиит уулдар эмдиге ле блаашканча болгон. “Каттын таманы кара кан” дегени чилеп, келиннин чырайы жарып, олорды тектерип, бой-бойына тукуруп, согушты там көндүктиретен. Же уулдар, өгөндөр, жааны-жакыла оны блаажып, согушкылап та турза, “оны аладым, журт төзөйдим” деп, сөстөгөдийи табылбай турган. А коо сынду келиннин базыды там ла жеңилжи, чырайы жаңы толгон айды жылтырап турган. Оны оору кижиче кычырганда, ол он беш көдөчилү, кол бажында баратан.

Бир катап байлагас сөөктү уул, Кара-Суудагы төрөгөндөрине айылдап келген. Ол, он беш жиит көдөчилү жаражай камды көргөн лө бойынча, көстөрүн онон алып болбой барган. Ожыркак келин де байлагас уулды жарадып, бажынан ала будына жетире аяктап көргөн.

— Сенин жаракынды, көөркий. Сени көргөн лө бойынча, санаам жетти. Сен жогынан жүрүп болбойтон эмтирим. Той эдеек экү — деп, байлагас уул айда сокты.

— Сенин түргенинди! Мени көрдин бе, көрбөдин бе — канай аларга турун? — деп, келин, жараш көстөри соок кажас эдип, толү эриндери эптү чөрмөс эдип, каткырды.

— Бис, байлагастар, ондый улус. Бойдон жараш келиндерди көрөр күүнис жок улус. Жараш келинди чүрче ле сөстөй согуп, качырып, тойды эдип ийедис. Угы-төзим ондый.

— Же, көргөйис, кайткайнес — деп, тынзынчак жаражайдын чечек чырайы жуурас этти.

Байлагас уулды эне-адазы, төрөөн-тууганы, албаты-жон токтодып болуп албады. Уул келинди качырып, тойды эдип ийди. Жиит жирме жашту, келин

одус беш жашту, экү жергелей тургулаза, жажыт ошкош. Келин, карын, јенгил де, јиит те көрүнөт. Ол уулды “менин јирмезинчи өгөөним” деп адаар болды.

— Онойдо адаба мени. Сенин он тогус өбөгөнүн божоп калган. Унды олорды. Јердин үстинде меге сок јангыс сен керек, сеге сок јангыс мен керек.

— Сеге сок јангыс мен керек. Мен десе јараш, мен ончозына керек. Јангыс ла меге кем де керек јок. Мен јурт тутпаган уулдарга јирме катап баргам. Кемнин де экинчи үйи болбозым мен. Мыны билип јүр, экем. Меге удур аэрмек айтпай јүр, менин јирмезинчи өгөөним — деп, кам келин айтты.

— Сен меге күүнин јок болзо, не барган? — деп, јиит кайкады.

— Сен меге санаанды салганын учун. А кемге барары — меге тунгей ле болгон. Сени ле карамдайла бардым — деп, келин каруузын јандырды.

— Бу сен кандый уятту сөстөр айдып турун. Айдарда, сеге эш керек јок, айры ла бутту неме болзо, болор бо? — деп, байлагас кайкады.

— Сен мени јаман айттын. Мен кем болгонымды сен ундып койдын. Мен сени јийтем — деп, келин тунгүрин алып, камдап, бијелей берди.

— Олтүрип болбозым мени — деп кыйгырала, уул јанында јаткан агашла кам үйинин мандайын јара согуп ийди. Кам келиннин мандайынан чоройлоп кан агат, уул чочыганына чыгара јүгүрип, адына минип, чаба берди.

Кам келиннин мандайы удабай јазылып калган. Эмди ол энгир ле кирзе камдаар болгон. Озо баштап ол байлагас өбөгөнүн јийтем деп камдаган. Је уул өлбөгөн. Оскө кижини алала, ырада көчүп, эзен-амыр журтай берген.

— Байлагас сөөктү келиндерди бежен јаштан өткүрбезим, байлагас сөөктү эр улусты төртөн јаштан өткүрбезим — деп, келин экинчизинде камдап, Кара-Суудагы јолдын јанында көзнөктү таш тургускан.

— Јирме өбөгөнүмнин талдамазы, кайра бурыл меге. Меге сенен өскө кем де керек јок — деп, јаражай үчинчиде ыйлаган. Ыйлай-ыйлай келеле, ол камдап та албас боло берген. Јурт та тутпаган. Учы-учында айылдар керип јүрүп божогон.

Байлагас сөөктү келиндер десе, бежен јаштан өткүрө јүрбес. Байлагас сөөктү эр киндиктү улус төртөн јаштан өткүрө јүрбес болуп калган.

БАЙЛАГАС УЛУС

Јараш чоокыр јалбадай учкан, кула-чоокыр кулады учкан Алтайда јуртаган байлагастар темир чалулу темир ошкош кату улус. Ачынышкан, чуугышкан кижини темир чалузы, јаман көрмөзи јыга чабып, өлтүр койор. Олор бой-бойлорын көрүшпес, сынык-бертигин тудушпас.

Бир катап јолдо јүрген кижии байлагас кижинин айлына келген.

— Тышкартынан токым экелеле, јайып берейин, уйуктаараар, — деп, байлагас келин айткан.

Бойы бала эмчектеп јадала, уйуктай берген. Јолчы кижии бойы токымды кийдирип, јайала, төжөнип, уйуктай берген. Ол кижии эртенгизинде јанып барала, кенейте ле јаан оорып, божой берген.

— Байлагастардын темир чалузы јыга согуп ийген. Оорый ла берерде, байлагаска капшай ла, ойто барар керек болгон. Байлагастардын темир чалузы кејим-токымына, јөөжөзине коптолонкой, тутпас керек болгон, — деп, јарлык кижии, арчын көрөлө, айткан.

Бир катап туш кижии байлагастардын айлынын јаныла өдүп бараткан. Баланын ойынчыгы јолдо јаткан. Ол ойынчыкты туш кижии байлагастын чеденине кийдире чачып ийген. Онон ло оорый берген. Ол кижии байлагастардын ыраак јеени болгон эмтир. Аракы азып алып, таайларынын айлына аракылу кирип, јазылган.

КӨСТӨРИ ЧЫЛБЫРАН БОЛГОН

Баргаа бажын экчелткен куйун-салкыны ийделү, кулузын бажын

экчелткен күски салкыны ийделү Алтайда бу керек болгон. Кан јурттын улусы орчыланнын киндиги Алтын-Казык, телекейдин кеендиги Алтын-Көл деп айдыжат. Кан-Алтайдын киндиги десе Алтын-Туу эмей десе. Алтай улус качан да боочыны көндүрө чаппас, онон бир болчок чечек үспес, бир чырбагал сындырбас.

Алдында Бокара деп атту уурчы кижии болгон. Ол арка сайын јаткан айылдардан кой уурдап, Алтын-Туунун куй тажына экелип, сойып, кайнадып јип туратан.

Бокара бир күн чанмак јүстү ирик уурдап алала, база ла куйга кирип, кайнадып отурган. Эттин быжарын сакып, отко изидинип, амырап отурганча, кийин јанында сүреен јараш этире шоор ойногон, онон алтындар шыгырашкан. Бокара чочыйла, кайа көрзө, кийинде алтын бүрлерлү мөш турган. Бокара капшай ла таштын кийнине јажынган. Араайынан карап турза, јаан кара таштан алтын шире чыгара јылып чыккан. Ондо ок сагалду, ак башту, чокторы курч сыкык көстөрлү, акар тере тонду, бычкак өдүктү, тогузон толголып јайылган чачакту түлкү бөрүктү карган отурган. Мөшти айландыра јиит, јараш бойлулар айлангылап, кожондоп, бијелеп турлаган. Кажы ла бойлунын бажында башка-башка өндү чечектер болгон. Кызыл кийимдү бойлунын бажында кызыл чыкайак чечек, көк кийимдүзинин бажында көктаман чечек болгон. Кандык өндү кийимдү бойлунын бажында јаан кандык јайканган. Карганнын колында шоор ойнойт, онон комыс күркүрейт, топшуур јынкылдайт. Күүнин јаражына чыдабай, Бокара таштын кийнинен өрө содос эткен.

— Пуф! Пуф! Бу кандый јыду јыт јытанат? — деп, кубакай штан-чамчалу белегир-бойлу кайкаган.

— Уурчы Бокара ла кой уурдап экелип, кайнадып-јип, јуттап отуры не? — деп, чанкыр кийимдү Јонјолой бойлу айтты.

— А ол бисти көрөлө, улуска айтса, не болорыс? — деп, сары-торко тонду Сары өдү чечек бойлу сурады.

— Јок, ол санаалу эмей. Бисле ойнойтоны түбек деп, ол аайлап јат, — деп, оошкы кептү Чейнелү бойлу айтты.

— Улуска бисти айтса, бис оны көстөн артадып койорыс, — деп, көк чинмеери кептү, татар чечектү бойлу Бокаранын јажынган тажы јаар сабарыла кезетти.

Онон ары Бокара укпай, капшай ла адына минип, айлы јаар шунуп ийди. Ол көргөн-укканын улуска айтпай, үч күн чыдажып јүрген. Калырууш Бокаранын оозы јабылып, санааркап калганын улус соныркап көргүлеген.

Је төртинчи күнде Карамайдын тойында чөөчөй аракы ууртап ийеле, нени көргөнүн ол улуска куучындап берген. Кажы ла бойлунын јаражын, кийимин јураган. Олорго өткөнип, шоорлогон, кожондогон, бијелеген. Кенете ле јарана берген: качан да шоор ойнобойтон, кожондоп, бијелеп билбейтен Бокараны ончо улус курчап, кайкап тургулаган.

— Э-эй, улустар, меге не де көрүнбей туру. Ак-јарык кайда баады? — деп, Бокара Алтайдын Ээзин ле онын јеендерин, баркаларын көргөни керегинде калганчы сөстөрүн айдып ийеле, кыйгырды.

— Ак-јарык ол ло бойы туру. Сенин көстөрүн оорый берген болбой, — деп, улус айдышты.

Онон ло бери Бокаранын көстөри артап калган. А байлагас сөөктү улус десе көстөн чылбыран болуп калган.

МҮРКҮТ УКТУ УЛУС

Арка јеринде ан өскөн, меес јеринде элик өскөн агаш-ташту Алтайда Бырканнын ла Эрликтин өмөлөжип эткен улузы ас болгон эмтир. Улус агаштардан, өлөндөрдүн үрендеринен, куштардан, тенгеринен, айдан туулып бүткени, салкынла кожо учуп келгени керегинде бир канча куучын бар.

Чоргодый арка-мойнынан ак армакчыла чармадап минген эрјинелер мантаган Алтайда кайада муркүттердин уйазы болгон. Каан Ада Муркүт карый берген, тергезин, јонын башкарып албай барган. Чөлдөн келген јошкын Муркүт, каан Муркүт карый бергенин көрүп, онын уйазын, тергезин блаажып, согушкан. Карган Муркүт канду согушта јыгылган. Јенүчил Муркүт Каан Муркүттин уйазында јарылбаган јымыртканы чыгара мергедеп ийген, каан јымыртка кайаны төмөн тоголонып түшкен.

Өзөктө ыргай агаш јылу күнге јакшызынып, бүрлериле араай шылырап турган. Орөртинен учуп келеткен јымыртканы көрүп, ол эрке бүрлерин ууй тудуп ийген. Јымыртка уйа ошкош јымжак јалбрактарга кирип, токынап, күнге изип, јада берген. Күсти ээчий соок кыш келерде, јымыртка карын да соокко кызып каткан. Айланып келген јылда күннин изү чокторына јылып, јымыртка јарылып, онон баатыр уул чыга конгон. Карган ыргай јалакай көстөрлү, јымжак колдорлу карган кижин болуп кубулып, койон, элик тузактап алып, јангыс мыйгагын саап, баатыр уулды азырай берген.

Онон ло бери албаты ортодо муркүт адалу, ыргай энелү иркит улус табылган. Јурт тудуп, көптөгөн. Иркит кижин муркүт деп кушла беришпейтен, ыргай апашка тийбейтен. Ыраагынан ла алкап, чөктөп, бажырып јүрер.

ЫРГАЙДЫ КЕССЕ — БОЙЫ ÖЛÖР

Туруйна деп конгыр кужы, куркун төзи куначы, туруп келип кыйгырза, туу бажына јангыланатан Алтайга озодо керейлер тонокко келген. Олјого апараткан улус ортодо јаш балалу келин болгон. Келин балазын амыраган јерине ыргай агаш төзине салып койгон. Оозына тамып турзын деп куукта сарјуны быдакка илип койгон. Уулактын терезине ороп койгон баланы улус табала, азырап алган. Онон ло бери ыргай-боргой агашты иркиттер “төзибис” деп, кеспес јангу болуп калган.

Ыргай агашты иркит кижин кессе, бойы өлөр. Иркит келин бала таппай, узак јүрзе, оны ыргайла сабайла, көк албанла кайнына койдондырар. Иркиттер онойып јурт тудатан. Иркиттердин бойлу улузы јалакай, эр улузы кара санаалу. Чак келзе, бойынын ла айылдажынын јангыс уйын сојоло, јип койор. Иркиттердин агажын — ыргайды үссен, үзүп албазын, сындырзанг — сындырып албазын.

МОНГОЛ КÖБÖКТИНГ ТАБЫЛГАНЫ

Јыраа бүри бириккен јыжында Айу абагај јүретен Алтайга озодо монгол, сојонг тербезендер јалчылар болуп келип, байлардын айлында јалданып иштенгилеп јүргүлейтен. Алтай улус монгол јерине аннын мүүзин, алтын

саткылаган.

Бир катап алтай којойымдар кошту төөнин келтей тере кыбына монгол јеринен көбөк сөөктү сүрекеј јараш уулчагаш экелген.

— Мени јери-јуртыгарга апарыгар. Түште јажырып јүригер, јол баштап јүрейин, — деп, уулчагаш айткан.

Кийинде јазап угар болзо, ол кижинин сок јангыс уулы болуптыр. Тайылгага баратан бала болгон эмтир.

— Кач ары мынан. Тирү артар болорын ба. Сен кем болгонунды качан да, кемге де айтпа. Кайра келзен, сени мында коркышту өлүм сагып јат, — деп, эне-адазы уулына айдышкан эмтир.

Мыны ончозын уул јаандайла куучындаган. Ол уулчагашты балдары јок улус азырайла, айылду-јуртту эткен. Уул чыдайла, кол чабынып камдайтан кам боло берген. Ол кижин јүс он јаштуда божогон. Онон ло бери Алтайда монгол көбөк улус таркаган.

ЈОКСЫРАЗА ДА — БАЙ АДЫ

Сууга кирзе, суу јорго, суудан чыкса, сыр јорго, канат төзи чылабас, кас деп конгыр куш учкан Алтайда азыйда көбөктөр крестке түшкен. Алтайлар кыйгастана берерде, олар Отогол деп јер јаар көчкүлеген. Оңдо јоон-јоон кызыл-кызыл тыттарды јыгала, мал, уй чедендеген. Ол тушта јердин үзи өрө чыгатан, эмди јерге кирер болуп калган. Көбөктөрдүн уй-малы изү өлөндү тымтып јиген, көптөп өскөн. Јер јараган. Ак көбөктөр байыйла, кызыл торко тондорлу, кызыл-јеерен аттарлу, киш бөрүктерлү јүрер боло берген. Озодо јуртаган төрөлине эки айгыр мал айдап экелип айылдаган. “Сојып јигер” — деп, төрөгөн-төркинине, нөкөр-најызына сыйлаган.

«Айак тудунып, аш сурабазым. Уйген тудунып, ат сурабазым. Кийгеним киш, јигеним төш. Кийгеним торко, сооргоным куйрук. Камааны јок бай болдым — деп, ак көбөк төрөгөнин мактанган.

— Соолзо до — көл ады, јоксыраза да — бай ады». — Алдында сарбаанды сојып, “Малдын эди күүнге тийди” — деп, менин адамнын айлында семис ириктин эдине толуп јийтен эдин — деп, төрөгөни айткан эмтир.

МÜÜСТÜ БОЙЛУ

Чибилеринин бүринде чалын суркураган, шуулаган арказынан топшуурдын үни угулган Алтайда озодо бу керек болгон. Орус каанга багар өй тушта Тоотойдын улузында котон кыпчак сөөктү мүүстү бала бар болгон. Калык-јоннын көстөри кыстын мүүзине тийбезин деп, энези ого торко таар көктөп берген. Бойлу мүүстерин таарга сугуп, бөктөп алган јүретен.

Бойлуны кайкал, көрүмјик эдип, орус каанга апарып, көргүзип јүргендер. Каанга апарып көргүзер алдында онын кеп-кийимин төрт ус келин шидеп шыйдыган. Бойлу кайра јанып келеткен. Оны үйдежип келеткен кааннын көдөчилери бойлуны Јаш-Турага экелип салгандар. Чүмдү абразынан түжеле, бойлу онон ары ак-боро атту сыр јелишле јанып ийди. Кадыннын

суузын бойлу адынын тискинин тиштенип алып кечире эжинип келген. Ады соокко көжий берерде мүүстү бойлу, оны жаратта жаттыргызып койоло, бойы алтындаган ээр-үйгенин жүктенип, жойу жанып келген. Ады амырайла, эрийле ээзинин кийнинен ары жанып ийген.

Ол өйдө Кексенин көлинин ары жанындагы чыдырманнан жаан өгүс айу чыгып келип, кижилерди тудуп, жип туратан. Онын келетен ойин, жолун албаты билетен. Жеектен аргаданар эп-арганы бедреп, бир катап эр улус онын жолуна чакпы тургускан. Айу чакпыга түжеле, оны төнгөжиле кожо кодорып, чыдырман дөөн алып жүре берген.

Чуй ичинен келген төлөстөрдө, ол өйдө санаазы жетпес Актөш деп атту бойдон бөкө бар болтон.

— Меге кижип алып береер. Мен оны сокпой-чачпай, чебер алып жүрерим, жакшы журтаарым—деп, Актөш бир күн котон кыпчактардын жайзагына айдыптыр.

— Маргаан жарлап жадым. Эртең ого келип туруш. Кижип жийтен ач-коо айу бар. Оны жоголтсон, бистинг өйдиг кайкалын — мүүстү бойлуны алып берерим, Актөш. Ырызын тартса ол баланы сен аларын — деп, котондордын жайзагы айтты.

Эртең тура танла, чыдырманнан чыгып, чичке жолло айу огырып келеткен. Маргаанда туружарга угузу эткен сегис эр кижип айунын огырыжын угала, коркыгандарына арка жаар жүгүриже бергендер. Онон озор уйалып, жагыс ла энгирде түшкүлеген.

Төлөс бөкө, чакпылу, төнгөштү айуны өрө көдүреле, айу ондонорго до жеткелекте, оны жерге жыгып, өлтүрө тизелеп ийген. Онон айуны чапкызынан айрып, сойоло, агын сууга арутап жунала, кактайла, маргааннын жаргычыларынын алдына салып берген.

— Айунын мындый жаан терезин көргөлөгис — деп, каргандар айдышкан, жииттер соныркаган.

— Маргаанды төлөс баатыр алды. Күүнин бар болзо, оныла биригип журта, күүнин жок болзо — албан жок — деп, жайзан бойлуга айтты.

— Жааза жайааннын табы, жакарза жайзаннын табы. Аясса тенгери күүни, айтса жамылу күүни. Салымга удурлажар арга жок, санаазынча салым болбойтон — деп, мүүстү бойлу күлүмзиринген.

Тенек бөкө лө мүүстү бойлу биригеле, очогынан казан айрылбас, чакызынан ат айрылбас, айлынын эжиги албатыга ачык, карын да тоомжылу журт болгон. Озор төрт бала азыраган. Төрт балазы чыдайла бойлоры айылду- журтту боло берген. Бир күн мүүстү келин оорыган.

— Божоп калзам үч, жети, төртөн күндеримде сөөгимнин жагына келип кон. Төртөн күнимнин кийинде, тан атса, күнчыгыш жаар баштан, жерде сол мүүзим жатса, сен оны айлынга экел, ак арчуулга оро, баш кайырчакка сук. Ол бала-баркабыска ырыс экелер. Он жаанымдагы мүүзим жатса, сен оны тутпа, акаларымга айт. Озорго эржине болор, журтына ырыс экелер — деп, мүүстү келин эжине айдала, божой берген.

Актөш үйинин жакылтазын бүдүрген. Ол төртөн күннин эртезинде көрзө, эжинин сөөгинин жагында он мүүзи жаткан. Актөш кайындарына жеделе, үйинин жакылтазын жетирген. Мүүстү келинде эки баатыр ака болгон. Бут жок

Мырза деп аказы жаантайын атту жортотон. Ол Шлык деп уулду болгон. Мырза элик адала, ичи-кардын аткан жеринде таштап ийер, эдин терелүге адына артып экелеле, айлына сойып алатан. Экинчи уулы Ирбизек. Күйүзинин эрмегин угала, акалары жөптөжип, мүүсти албас деп, шүүлтеге келгендер.

— Жердин үстине не чыккан? Жеткер болуп чыккан ба? Ойто ары жур! — деп, күйүзинин сөстөрүн аяруга албай, Мырза аказы мүүсти аткамчыла үлтүреде сабаган.

Онон ло котон кыпчактар журт жок болуп божогон. Карын жагыс сукас уулчагаш арткан. Ол бала чыдайла беш уулду болуп, котон кыпчактар ойто көптөп өзөт. Озордын кыс балдарынын чачы койу болуп өзөт. Келиндери тулун өрүп алза, онын жооны жаан кижинин колынын карызы кире болотон, анчада ла житке тужы койузына кийистелип калатан. Ол кийисти котон кыпчактар байланып тарабайтан, кеспейтен, оныла беришпейтен.

Карган энезинин житкезинде эки мүүс ошкош такталган эки кийисти бир бойлу кайчылаган. Онон тышкары чыгып, базып барадала, бүдүрилип жыгылала, будын сындырып алган.

КАЗАХ КЫПЧАК КАЙДАГ ТАБЫЛГАН

Бороноттын борозы боочы жерде карарган Алтайда озодо бир кыпчак жайзан журтаган. Укту-төстү туйук бай да болзо, же бойы сүрекей анчы, аттар үредетен эмдикчил кижип болгон. Сооктор баштала ла берзе, ол тайга жаар андап, бир-эки айга жүре беретен. Жаскыда алты-жети жашту жоон малды эдисөөги каткалак деп керексинбейтен. Жүрген жүрүми де жакшы, журтаган журты да жакшы болгон. Төнгөзөктү деп кобыда улай-телей ак кемирчектий кийис айылдары туратан. Ондо онын бирүзи экинчизинен жараш, седең, үчинчизи төртинчизинен ус, бежинчизи алтынчызынан ожыркак, эмезе көксинде ойлу, көзинде чокту он абакайы журтаган. Ол андап-андап келеле, карара сурлаган албааларды, ай жаркыны мызылдаган камдуларды, кызара жалбыраган түлкүлерди үйлеринин буттарынын алдына «Эдинигер, кийигер, жараныгар» — деп таштап беретен. Үйлери де оны сүрекей сүүгилейтен. Кажызы ла ончозынан озо оны айлына кычырып аларга албаданатан. Бай кыпчак баскан буды темир казыктый, туткан колдор темир капкыдый болгон. Ол өскө улустаң коп-коо сыныла, оморкок мүркүт көрүжиле аңыланып турган. Сыны да өскө улуска көрө бийик болгон. Же кыпчак кажы ла түнде он үйин улай-телей койдонып та турза, айлынын ичи соок болгон, бала-барка жок болгон. Онын учун кыпчактын мүркүттий соок көрүжинин түбинде тонуп калган карыкчал, жылдыстый жараш абакайлары канайып та жажытса, качан да кайылбайтан. Той-жыргалда ол үйлеринен качып барала, жиит, жокту ойношторыла биригип, сүүштин изү одына көмүле де бергенде, тош карыкчал көстөринде эрибейтен.

Бала-барка жок болгонына ол коркышту санааркап, жайгыда ла орой күсте айландыра жаткан албатыны жууп, мал сойып, ат жарышту, эрлер күрештү, кожон-жыргалду байрам эдип, албаты-жонноң алкыш-бийан сурайтан. Он беш жылга улай оны албатызы алкады, же учы-учында жайзан чөкөди. Ол, сукас бала таап экелзин деп, үйлерин карган жегелери ажыра сөстөп туратан.

— Бис атту-чуулу илјирт байдын үйлери, Алтайда эн жараш, эн чыйрак, көрүмжилү эрдин абакайлары. Бала жок болзо, канайдар оны, же сүүген эристин төжөгин быжарзытпазыс, өскө эрдин алдына жатпазыс, жайзан абакайы адысты түжүрбезис — деп, абакайлары, өчөшкөн чилеп, чирей тебинип ийгилеген.

— Арга жокто эрик жок дегени чилеп, бир катап бай кыпчак айлында жүргөн монгол кулды алдырды. Монгол кул база эди-сөөги жаан кижиге болгон.

— Мен керей-кыргызын жерине бир жылга шыку андап барадырым. Кеп-кийимисти солжып алалык — деп айдала, камду бөрүгүн, мандык тонын уштып берди. Бойы кул кижинин кийимин кийип алды. Алган үйлери, азыраган энезиле жакшылажып, эзен жүрзөм бир жылдан айланарым — деп айдып, атанып, жүрө берди.

— Жаан-жаан суулар кечедим, бийик-бийик туулар ажадым, өскө калыктын жадын-жүрүмин көрөдим — деп, кеде берген. Толып ийерим, сый эдерим, жолдо кандый улус жолжыкпас, не болбос деп, ол он айгыр мал айдап алды. Айгыр малга айду керек жок, ээзине темигип, ол кайдаар ла барза, кийинен ары ээчип баратты. Жарым жылдын бажында ол керейлердин жеринде жокту кижинин айлына келип токтоды. Эски кийис айылду эмеген-өбөгөн керейлер коркышту күндүчи улус эмтир. Айлына толо от-тобырак балдарлу да болзо: «Үйге кижиге келди, өрө төргө отураар» — дешти. Керейлердин бойго жеткен кызы жүк ле он сегистү эмтир, оны ээчиде бир, бүдүн жарым кардан балдар он алтыга жедиптир. Ого үзеери үйи көчөзүн бу жуукта ичиптир. Жаан уулдары кыпчактын минип жүргөн адын апарып улааргылап, кургак тезек одурып, өлгөн малдын сегинен ооктоп кайнаткылап ийди. Кыпчак кижиге төрдө кийис сырманын үстинде отурды.

— Мал киштешип таныжар, кижиге куучындажып таныжар. Жери-журтыгар кайда кижиге эдигер, сөөк-тайагаар не кижиге, ады-жолыгар кем эди? — деп, суракка кыпчак чике айтпай, бултаартып ийди:

— Жери-журтым монгол жеринде, Кара-Суу деп жер эди. Сөөк-тайагым, угым монгол, адым Ровжун эди.

— Кайдаар ууланганыгар, бистин жерге не керектү жүргенигер? — деп, айыл ээзи сурады.

— Балтабай байдын кулы эдим, он айгыр мал таппай калган болгом, карын табып, жанып отурум, — деди. — Акыр, семизинен, субайынан талдап, ол малдын бир бежүзүн айылдаштарыгарла кожо сойып жигер.

— Бис сойып жип койзобис, ээгерге нени айдарыгар? Бисти де улус жок жерден мал сойып жиди дежер, ууры эткен атту болорыс — деп, керей мойношты.

— Менин ээм ак санаалу жакшы кижиге, мал жолой арыла өлүп калды деп айдарым. Уурыга туттурзагар, теренин танмазын көргүзүп беригер. Мындын танма бүткүл керей жеринде жок — деп, кыпчак айтты. Серенген керей, жокту кийимдү, баатыр бүдүмдү кижиге бүдүп, айылдаштарыла кожо семис-семис, жоон-жоон малдарды сойып, казандагы секти ийттерге таштап, казы-картаны чөйп ийди. Керейдин үйи жаш балазын кучактап жатса, бир жашту жаңы басып жүргөн уулчагажы коштонып, колы-будына оролып, чаптык эдет. Эки жашту бапылдууш уулчагажы айылчы кижини соныркап, айландыра басып, кийимин сыймап көрүп турала, кыпчактын койнына келип отурып алды. Кыпчактын көстөринин жажы ага берди.

— Калак ла де, не боло берди, күндүлү айылчым, баштак балам өжининнен тиштеп ийди бе, аайы жок не ыйладың? — деп, керей сурады.

— Жок, бу жуукта түбекке урнуккан болгом, бу жаш бала мени жакшы көрүп, койнымга келип отурды, айдарда, мен ырысту, жакшы жүретен эмтирим — деп, кыпчак көстөринин жажын арлады.

— Абаайымла кожо уйуктайтам — деп, уулчагажы кыпчактын койнында уйуктады. Уулчак жабынган жуурканын ача тепсе, жайзан оны ойто жаап, онын бажын, белин, болчок учазын, колдорун сыймап коңды. Эртенгизинде, ажанган кийинде, кыпчак мал-ажымды ары-бери жортуп көрөтөм деп айтты.

— Абаайымла кожо баратам — деп, бала ээчиди. Жайзан баланын адазына суракту көрди.

— Баргай ла. Ичине жараган баурыңды өңөрүп ал — деп, керей айтты. Жайзан баланы ат үстине тонынын ичине кучактанып, жыгылбазын, соокко тонбозын деп, курчанып алды. Ары-бери жортоочы болуп турала, кыпчак Эрчиштин суузы дөөн калыдып ийди. Күски сооктордо Эрчиштин суузы тайызап калган болгон. Кыпчактын бөкө, жоон баатыр ады сууны эжинип кече берди. Кийинен сүрүшкөн жокту керейдин боду ады, жаратта карайлап, сууга кирбей тыдына берди.

— Кем де болзон, айт, карагымды кайдаар апарадын, онон өскө түкүрип-каргап койорым — деп, керей кыйгырды.

— Мен балазы жок илјирт бай, уулыңды баш эдерге апарадым. Айла, Күнле, азыраган энемнин эмискен эмчегинин сүдиле чертенип турум, балан жаман жүрбес, кийинде менин ордыма отураар, утку-төстү жайзан болор — деп, кыпчак кыйгырды.

— Тегин куучындашкан болзон, берер эдим, жери-журтын кайда? — деп, керей кыйгырды.

— Жок, бу уулчагажы бойын жокту кижинин балазы деп билбес учурлу. Жери-журтымды айтпазым, балада жаңыс ада болор учурлу. Он айгыр малды, арчымактагы эки түрбек торконы, эки калта алтынды балдарыңга сый эдип жадым — деп, кыпчак удура кыйгырала, кайра көрбөстөн жорто берди.

— Серенгем мен ого, серенгем, кул кийимдү де болзо отурган отурыжынан, көргөн көстөринен, айткан эрмегинен бий эмтир деп. Балам, барган жеринге ырысту жүр. Аллах сени атту-чуулу бай этсин. Көк тенгеринин алдына омок жүр — деп, жокту керей, көстөринин жаштары мөлтүрешип, колын жагып, балазын үйдешти.

Онон ло бери Алтайда казах кыпчактар табылып таркаган.

СУРАС КЫПЧАКТАРДЫН СЫЙЫ

Чертки салып андайтан, череттү тогус тайгалу Алтайда журтаган адалу-уулду жаан байларды, сурас кыпчак сөөктү Чийне ле Калаш деп улусты орус губернатор алдырып, беш этаж туранын үстине чыгарып, кайралдаган. Төштөрине алтын медаль тагала, адазына көө-кольчуга тон кийдирген. Уулына боярлар кийетен мызылдаган, жалтыраган тон ло тизеге жетпес, кийинде эдеги тегериндеп турар кафтан кийдирген.

— Бир отоктон түп-түнгей ылгый күрен төртөн ат сыйла, — деп, губернатор сураган.

— Төртөн ат бир ле кижиден чыгар, — деп, адалу-уулду жаан тамзык-таныштын кийинде айдышкан.

Олор жанып келеле, малын жууп, ылгый күрен жоон аттарды тоолоор болзо, одус тогус мал чыккан. Сурас кыпчактын кызы Кан-Карасу дөөн араларга келин болуп барган болгон. Төртинчи малды онон айдап экелгилеген. Ол ат маңдайында төнөйлү болгон. Төртөн атты жууп алып, кыпчактар губернаторго жетирген. Же төнөйлү күрен ат көзнөктөн чыгара калыйла, Обтын суузын кечире эжинип, Кан олжан дөөн жанып келген.

Чичке күрен атка минген
Чийне, Калаш утку бис.
Кара-күрен атка минген
Калаш, Чийне утку бис —

деп, кыпчак байлардын баркалары оморкоп, кожондожып жүретен болгон.

СУРАС КЫПЧАК

Сурас кыпчак дегени ол сурас уулдан таркаган кыпчактар. Энези көс жок бойлу болгон деп кеп бар. Југуй кыпчак деп айдар. Кижиле куучындашса, јарт јерден өдө берерге турар. Бир јакшы немени мекелеп, береечи бололо, онын ордына беш јакшы немени аларга турар. Кыпчактын кожонгы:

Конгыр айгыр малымды
Колдоп јиген тужын көп.
Котон кыпчак бойымды
Коптоп айткан тужын көп.

Суй айгырлу малымды
Туткундап јуткан тужын көп.
Сурас кыпчак бойымды
Судка берген тужын көп.

Кыпчак улус шокчыл улус. Кыс бүткени эрзек, југуй улус. Улустын јуртын чачар. Эр улузы шотон, уурчы улус. Улусты керештирип койоло, бойы тууразында каткырып турар.

Модор сөс тө бар:

Кыпчак ычкырын сыймайт,
Иркит мылтыгын сыймайт.

КҮЛҮГИЛЕ, ИЙДЕЗИЛЕ АЛ СОККОН

Азу тиштү, алтын түктү кумдузак мантаган, кара жалбыш киштер мантаган Алтайда бир катап сурас кыпчактар Токпой деп уулына иркит сөөктү Бүдүки деп јайзангнын сыйнын кудалап барган.

Бүдүн мойнок тискинди
Үзе тарткан Бүдүки.
Бүктемел жок сулукты
Бүктей тарткан Бүдүки —

деп, албаты ортодо Бүдүки керегинде кожон жүретен. Бүдүкинин сыйны јаш тушта өскүс арткан бала, ага-јенгезинин айлында өзүп чыдаган. Кеберкек те, иштеңкей де бала болгон. Канча ла келген кудаларды Бүдүки, јөбин бербей, чөөчөйин тутпай, чыгара сүретен болгон. Кыпчактар да кудалап келерде, Бүдүки кайа көрүп, унчукпай отура берген. Кыпчактар јол-јорыгы бүтпезин билип ийеле, «Баатырлар куучындашса, байла, бой-бойлорын ондожор» — деп иженип, арга јокто Күчүк баатырын ийген.

Күчүк Бүдүки эшке кирип, эзен-амырды угужып, күндү-күрееден амзап ийеле, сураган:

— Акыр, јееним, ок-саадагыңды алып берзең, карый бертирим бе, јок по? — деп билерге, он эки текпезине чыгара тартып көрөйин.

— Колоордо чыдал арткан ба деп ченеп көрөөр лө, таай өгөөн — деп, Бүдүки јаазын алып берген.

Күчүк јааны он эки текпезине јетире тартала, оноң ары бир карыш кире чыгара тартарда, баатырдың согооны сына берген.

— Калак ла де, баатырдың согооны эмес, јаш сыраа туру не бу — деп, Күчүк чечеркеген — је, јееним, ады-чуузы чыккан ай малтанды алып берзең, көрөйин — деп, ол сурады.

— Эренер калганча, малтамды да бүктеп көргөйөөр — деп, Бүдүки

аймалтазын кабынанг чупчып берди. Күчүк оны ары-бери андандырып көрүп турала, шаанчагын төрт өлү чыгара тартала, үч бүктей толгоп ийди.

— Баатыр кижинин малтазы деп бодогом, јаш темир туру не бу — деп, Күчүк каткырды. — Акыр, јееним, темир-терсле уружыш јеткен. Бу чөөчөйди амза, ачу аштан јаан неме бар эмес — дейле, чөгөдөп кожондоды:

Јети үйелү чакыга
Јееренис кожо буулайлык.
Јети үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.
Алты үйелү чакыга
Адыс кожо буулайлык.
Алты үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.
Төңдө турган јаш кайын
Төзинен өрө јаш корбо.
Төрдө отурган ол куда
Төртөн эки алкышту.

Калапту Бүдүки кайылып, кыпчактарга јөбин берип ийген. Кыпчактардың баатыры Күчүк бөкөзиле, күлүгиле, кокырчызыла иркиттердин баатырына јарап, Бүдүкиге јөбин айттыртып, онын эрке-торко сыйнын келин эдип алган.

КЫПЧАКТАРДЫҢ КЫС КУДАЛАГАНЫ

Кумактан өскөн куба талду, сайдан өскөн сары талду Алтайда бир катап сурас кыпчактардың уулы көбөк сөөктү бойлуны качырып экелген. Кыпчактар кожончы да, тили де ээлгир, куучын айдарга эптү Јакшылайды кудага ийген. Бу јуу-чактын кийнинде ашка-туска кызык ой болгон. Бир кезек бойлулар, үүрези кача берерде, кудалаганын көрөр деп, ончо албатынан озо айылга киреле, иргеге отургылап алган. Оттын эпши јанында качкан бойлунын энези Кичееш эјебис ле онын үүрелери Кара ла Эртечи отурып алган.

— Кудалар једип келт. Тышкары чакыга адын буулап јадыры — деп, тышкары каруулдап турган Сөлөй деп уулчагаш кийдире жүгүрди.

— Калак, јакшы ла отурактар, кыс бала јуртка баратан јангду. Калак, Кичееш, јазап тудун, ый-сыгыдың бала-барканын јолына буудак боло бергей — деп, Кара јенебис, јангыс болчок кызы кача берерде, көкси бөктөлип отурган Кичеешти тоқынадып, колдорын сыймайт. Тышкары кижинин базыды кыјырап, Јакшылай кирип келди.

— Кыпчактардың уулы кызыл түлкү аткан, ол түлкүни јурттын бастыра бойлуларына кемјиристе, бир де бойлуга келишпеген, јангыс ла слердин кызаарга јарады. Ууры-сук эткен улус эдис. Эки бала ээчижип алып, јана берди. Балам кайда барды деп, албаты-јонды түйметпезин, агаш-ташты аралабазын деп, үни-јарын айдып келген кижидим. Аш ас, баш тас, ас та болзо, көпкө бодоп, ачу да болзо, амтандуга бодоп, бала-барканын ырызы учун бу чөөчөйди тудуп ийигер, кудагай. Кызыгарды апарып, тостын кыбындый, торконын јигиндий, јап-јараш јурт төзөөргө турубис, кудагай, — деп, Јакшылай өрөкөн ак сүдин отко чөктөп, арчынды отко салып ийеле, кудагайына сүт уруп, чөөчөйлү колын сунуп отурды. Кичееш чөөчөйди тудайын ла дезе, јангыс кызын сананып, колы өрө көдүрилбей отурды.

Кудалашты јилбиркеп көрүп отурган бойлулардың јанында кокырчы Капшуун шымыранды:

Аш ас, баш тас,
Көс кызыл,
Кулак талпак,
Тумчук конжон,
Мандай как,

Тил келтир,
Бут талтак,
Өдүк майчык,
Штан шалпык.

Мыны уккан бойлулар тыйтылдада каткырыжа берди. Жаан улус көзинче ол өйдө кыстар каткырбайтан. «Кыс кыннан жараш, кылдан чичке» — деп, тегиндү айдылбаган эмей.

— Уйт, учкандар! — деп, Эртечи эмеен оморды арбанып койды. Кичееш өрөкөн айдынып та албай, сунган аракыны кудаларынын колынан тудуп та албай, төмөн көрүп, отура берди.

Чөөчөй туткан колыбыс
Чылай берди, кудагай.
Чөгөдөп отурган тизебис
Көөжий берди, кудагай.
Тажуур туткан колыбыс
Тала берди, кудагай,
Такып айдар кожонгыс
Табылбай барды кудагай

— деп, Якшылай кожондоды.

— Жаңы ла кирип келеле, кожонгын канай табылбай барды? — деп, иргеден Капшуун чечеркеди. Бойлулар, ойто ло «тыйт» этире каткырыжала, жаан улустаң кемзинип, айылдан чыгара жүгүрледи.

— Байа ла бойнча мени балдарга кем чололоп отуры дезем, иргеге мактанчак, уурчы сойондор кирип алган туру ийне.

Сокор ады жүгүрүк,
Тойтык буды бијечи,
Айылга кирзе копчы,
Аркага чыкса кожончы,
Аракы ичсе шалбаа,
Атка минзе чабаган.

Чончойы иринтип, жарылган сойон, акыр, сакып ал, кийинде чечеркежерис. Бүгүн менде өскө керек — деп, Якшылай айдала, экинчи катап кожондоды:

Жаскы койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.
Жабаганын жалынды,й,
Чип-чичкечек кудагай.
Күски койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.
Күрен тайдын жалынды,й,
Чип-чичкечек кудагай.

Койу жылтыс чыга берт,
Конор өйим једе берт,
Жака жылтыс чыга берт,
Жанар өйим једе берт.

— Уулыгар очоктогы одын өчүрбей, бала-барказын јалан дөөн бастырбай, јуртын тудуп болор бо? — деп, Кичееш өрөкөн чөөчөйдү амзап сурады.

— Кыпчактардын уулдары кылыкту да болзо, тескерлеп, јуртын бусканы ас учурайтан эди, кудагай. Бала-баркам ырысту, јакшы јуртаар деп, элкем-телкем сананаар, кудагай — деп, Якшылай чөөчөйин катап ла сунды.

Чай кайнадым болбоды, кудалаш солун ла јараш өткөнине сүүнип, Якшылай айдып берген эки-үч айылды кудалап ийерге јолын кечип баратты.

ЖЫЛАННЫҢ ИЧИНЕН ЧЫККАН КЫПЧАК

Јаш агаштын бажына јайа конгон кушту Алтайда, узун агаш бажына уја эткен кушту Алтайда бу керек болгон. Алдында кыпчактар отогы јыландарла јуулашкан эмтир. Јуу-согуштын учы-учында бир јылан ла бир кыпчак арткан. Јылан дезе кыпчакты тирүге ажырып ийди. Кыпчак-баатыр јыланнын ичин бычакла јара кезип, онон чыкты. Онон учун “үч катап өлүп тирилген, сары корон јыланнын ичинен чыккан сары кыпчак” — деп айдышканы арткан.

ИЗҮ ООРУДАҢ КЫРЫЛҢАН

Кош үйелү комыргай өлөндү Алтайда бир өйдө кыпчактар ончозы изү оорудан улам кырылган. Жаңгыс Мамыт деген кичи сыйныла кожо артып калган. Эш-нөкөр бедреп, јердин үстиле алты јылга улай тенип баскан. Је ого барар эш-нөкөр бойлу табылбаста, арга јокто сыйнын алган. Онон улам улус көптөгөн, а кыпчактарда шоодылган арткан.

ТОДОШТОРДЫҢ ЛА БАЙЛАГАСТАРДЫҢ ЧОЛОЛОРЫ ТАБЫЛГАНЫ КЕРЕГИНДЕ

Тон быдакту карагайлу тобул бүткен Алтайда, как быдакту караналу кайран бүткен Алтайда бу керек болгон эмтир.

Ол ыраак-ыраак өйлөрдө Эрчиштин суузынын јарадында Шаајынбаш деп байлагас сөөктү эш-бараанду Алачар деп тодош сөөктү кичи јуртаптыр. Азыраган балдары да јок, айландыра айылдаштар да јок, эки ле бойлоры јаткан эмтир. Јиит те болзо, карган улустый чырышту болгон. Жаңгыс јеерен уйы, бука бар эмес, јылдын ла кызырап калар, сүттүзи де коркыш болгон. Шаајынбаш жаңгыс уйын саап, сарју-курудын эдип отуратан. Омок, чыйрак келин арка-тууны бир эдип керип, көжнө, балтырган јулуп, эш-нөкөрин азырап лајүретен. Кызылгаттап келип, өрөмөгө булгап беретен. Кузуктарды түжүрип, эмилдеп беретен. Обөгөни түниле уйуктаар, түште ойто ло кыйнынан јадар. Јүк арайдан тышкары чыкса, эжик алдында тыттын јоон тазылына отурып алып, туујыраар. Ол орын алдында јаткан өдүгин көдүрерине јалкуурып, үйин алып бер деп айбыланып отурар.

— Кадышкын, сарана күүнимге тийди, жаңгыс уйысты сойоок — деп, бир күн Алачар јарбынган. — Күн јылуда сойып јиик, онон кайдан-куйдан бедренип, бир эбин табарыс — деп, ол үйин мекелеген.

Бийиркек өбөгөнине удурас сөс айтпаган Шаајынбаш жаңыс уйын, карамдап та турза, сойгон. Этсиреп калган улус этти тиштеп јигилеген. Онон Алачар уйине кыптунакты јин јок эдип көлгө јун деген. Уйи кыптуны јунала келерде, Алачар уйин айлына кийдирбеген, ичинен бөктөнип алган.

—Кыптуны түжине јунган, айылга кийдирбезим. Эки кижии этти түрген јип койорыс, жаңыскан узак јиирим, јүр мынан ары, байлагас кадыт, балтыргандап, көжнөлөп јүр — деген.

— Кыйма бер, јүредим — деп, уйи айткан. Алачар төрт өлү кыйма таштап берген. Шаајынбаш келин эмчектин төрт умчызынын терезин сойып алган, төрт кобыга төрт башка таштаган.

— Төрт јылдан төрт кобыда төрт үүр уй өзүп калзын — деп, јанып барган. — Кежигимди келтейтпейин — деп алканып айткан.

Кускун учуп јүрерде, келин кыйгырды:

— Кускун кудам, кыптунактын кыбын берейин, кайда улус јуртап јадыры айт меге — деп, бир кыбын таштап берди. Кускун кыптунакты жаңыс тынышла ажырып ийди.

— Сен мени тирү малдын көстөрин ойотон деп јаантайын айткылайтан, онын учун нени де айтпазым — деп, кайра көрбөстөн уча берди.

Тенериде тейлеген киштеди.

— Тейлеген, тейлеген, кыптунактын кыбын берейин, улустын јуртын кайда көрдин, айдып бер — деп, келин кыптунактын кыбын таштады.

— Сен мени жаңы төрөгөн малдын чөбин јийтен деп јаантайын арбанатан — дейле, тейлеген кыптуны јип ийди, кайа көрбөстөн уча берди.

— Саңыскан, саңыскан, кыптунактын кыбын берейин, кайда јурт көрдин, айдып бер — деп, Шаајынбаш база ла бир кыбын саңысканга таштады.

— Малдын јоорын чокыйдын деп, агаш-ташту сүрүжетен Шаајынбаш эдин, эрин сүрүп ийерде, эригип, карыгып өл — деп, саңыскан айтты. Кыптуны јуда салып ийди, шайрап, шаркырап уча берди.

— Каргаан, каргаан, кыптунакка күндүлейин, кайда албаты көрүнөт, айдып бер — деп, кыптунактын база ла бир кыбын таштап берди.

— Јайлуда аарчыны төгүп, чачып јиир деп јаантайын көмөлөйтөн, нени де айтпазым — дейле, каргаан кыптунакты јуда салып ийди, кайа көрбөстөн кезде берди.

Как агаштын будагында күүктеп отурган күүкке келин калганчызында баштанды.

— Как агаштын будагын бүрлендире күүктеген күүк сыйным, айдып бер, кайда кижинин јуртын көрдин, кыптунак берейин сеге — деп, Шаајынбаш айтты.

— Кыптунакты отко бойын тиштеп ји, мен чымылга ла, чойлошконго ло тойып каладым. Тортынча менин комыдалым ук — деп, күүк айтты. — Мен алдында өскүс бала болгом. Је ондый да болзо, кийим-тудумым да седеп, бойым да тынзынчак, оморкок, көдүринги бойлу болгом. Јайзан кижии көзин салган, эжи болзын деп кудалар ийген. Коо сынду јиит јайзанга бойымнын да санаам јеткен, кудалардын сөстөжине мен сүүнип јөпсингем. Је өскүс кижини «ай, уй, токто» — деп айдар кижии бар эмес, кудайдын байрамы деп билбей, ол күн чачымды јунуп, тарап өргөм, онын учун јурт тутпас

эттирте кудайга каргадып, куш болуп кубулып, как агашты бүрлендирип, как јерди јажарта күүктеп јүредим. Сенин түбегинди билерим, сеге мен болужарым. Учар кебис берейин, кайдөөн лө колынгла уулазан, ол таладөөн учар. Күнчыгыштөөн учсан, ондо алтын төбөөлү Алтай деп атту кырлар болор, оноор барзан, ырызынды табарын — деп, күүк айдала, как агаштын көндөйинде учар кебисти көргүзип берди. Шаајынбаш јерге јетире күүкке бажырды, алкыш-бийанын айдала, учар кебиске отурып алды. Күүктин айдып берген талазын көстөп учуп ийди. Јаан удабай келин алтын төбөөлү Алтай деп кырларга једип конды. Темдектү агаштын көндөйине учар кебизин сугуп койды, кайа бажына чыгып алды, өзөк ичин шиндей берди. Көрүп отурза, капчал јерде эки куу баш јуртап јаткан эмтир. Ары өткөннин адын јиигилейт, бери өткөннин бойын јиигилейт. Олор ал-камык мал-ашту эмтир. Олор экүни чинмеери, алтын-мөңүн кийимдү, агаш башту майман баатыр корулап јүретен болтыр. Баатырдын чинмеери, алтын-мөңүн кийими айга-күнге кылбырап јүретен эмтир. Изү тал-түште Агашбаш курлаазына јетире уштынып, агаш төзинде күзүрүмге жадып уйуктай берди. Шаајынбаш күлер күскүзин күнге удурас тудуп, күннин јаркыныла Агашбаш баатырды күйдүрип ийди. Ус чилеп јалбырай берген Агашбаштын багырыжын угар кижии чыкпады, болужар кижии табылбады. Уйку аразында күйүп калды. Шаајынбаш кырдын кырынан јыраалу јикле јажынып түшти, кажатту сууны төмөн јылды. Куу баштардын айлына кирип келди. Айылдын ичинде јөөжө јык толо эмтир, жаңыс орын јок эмтир.

Эки күнге курсак јибеген де болзо, каймак, өрөмөгө тийбеди, жаңырткытын кийнине кирип алды. Айылда јаан от күйүп турды, сокынын јанында одыш, эскиш јадыры.

Энирде куу баштар кейде учуп туруп, эчкилерин, уйларын, андарын айдап экелгиледи. Куу баштар не-неменин јанына јууктап ла келзе, јанына ол неме бойы кыймыктанып учуп, иш эдип берет Чеденнин эжиги бойы ачылып, камык мал-аш кирерде, бойы јабыла берди. Куу баштар чеденнин казыктарына илип койгон көнөктөргө јаба учкулап келерде, олор учуп барып, эликтердин, мыйгактардын алдына јада бергиледи. Сүт көнөктөргө бойлоры ла шыкпарыла берди. Толтыра сүттү көнөктөр айылга јетире учуп келерде, эжик ачыла берди. Көнөктөр келтейип, казанга сүт урула берди. Казан учуп келип, очокко азылды. Сүт кайнаганда, казан ойто учуп барып, иргедеги очокторго отура берди. Суску учуп келип, сүтти собырала, аяктарга уруп ийди. Аяк өрө учуп, келтейип, куу баштардын оозына урула берет. Сүт јиткезинен јердөөн төгүлип јадат.

— Пуф! Пуф! Кижинин јыды јытанат — деп, эшти куу баш айдат.

— Канайдат! Бис экүнен коркыбай, кижии бого кайдан келет. Агашбаш баатырыстан ол канайып өтсин. Кижии келзе де, өрөмө-сарјуга кадалбай, эмдиги торо, кату өйдө — деп, эркек куу баш арбанды.

Кичинек куу баш унчукпай барды. Учуп барала, иргедеги сокыга кийдире калыды, кийнинен ары эркеги кирди. Сокынын ичи күчүлдей берди. Келинек жаңырткытын кийнинен чыгып келди. Одышка толтыра изү күлден уруп алды, араайынан базып келип, бойлорынын табыжына нени де укпай турган куу баштардын үстине уруп ийди. Сокыбала сого берди. Јаан удабай

куу баштардын тал-табыжы жоголып калды. Келин оттон одырып алып, тан атканча ла сокыны сокты. Эртеңгизинде сокыдагы күлди көрөр болзо, куу баштарды талкандай согуп койтыр. Эки кырдын ары жанына күлди салкынга жер сайын учурып ийди.

Камык мал-аш, ар-жөөжө артты. Аптраларды ачып, кеп-жакшызын талдап кийди, аяксалгышты ачып, курсактын тамзыгын талдап жиди. Үч ай жатты. Мал-ажын кабыр жүрет, курсак-тамагын белетеп отурат. Кижиги ичи жеертерди жоголткон жалтанбас, иштенкей, тапкыр келинге жиит улус көстөрүн салып, кожо журтайлы деп сөстөгилейт. Же келиннинг санаазы кемге де жетпеди.

— Эки агаш ортозынан салкын өтпөс жаңы жок, эр-каат ортодо кериги болбос жүрүм жок. Акыр, алдамыш та болзо, эжим, канайдар оны. Алачарды барып экелер, кеп жакшызын кийдирер, аш жакшызын жидирер — деп, агаш көңдөйинен учар кебизин келин чыгарып алды. Тере каптарга толтыра саржу, курут, быштак, эт салды, кебизине отурып учуп ийди. Жаан удабай эскидеги журтына жедип конды. Айлынын жанында кускун, тейлеген, сагыскан, каргаан, күүк учулап жүргүледи. Олорды тойо азырап койды. Айлына жууктай базып, эжиктен кирбеди, өдүгүн уштыйла, айылды өрө табыш жок чыгып, түнүктен карап көрди. Көрзө, Алачар этти үзе жиген, сөөктөрдү үзе жиген, учында оды өчүп калган күлдөн чүштейле, болчоктоп алган, «бүгүн жийтен чокчок, эртең жийтен чокчок» деп отуры. Шаадынбаш түнүктен сан төмөн курут, куукта саржу божотты. «Берген кудай бер ле турзын» — деп, өбөгөнү үч курутты, үч куук саржуну жуда салып ийди. Тойбоды. Сан өрө көрөрдө, түнүкте үйи отурды.

— Көөркий эжим, өлгөн бойымды тиргистин, өчкөн одымды камыстын. Түнүкте не отурын, кел бери — деп, өбөгөнү ыйлады.

Шаадынбаш кирип келди. Өбөгөнүн этле, жуула азырай берди. Кайда болгонун, не болгонун куучындап берди.

— Ээзи жок жөөжө бар, эрине сүрдүргөн эпшин бу отуры, бараак па кожо, айса, мында өлөтөн бө?

— Жок, жок, эжим. Ачынба меге. Кожо барарым.

Экү учар кебиске отургылап алды, алтын төбөөлү кырлар жаар учулап ийгиледи. Айлына жедип келеле, Шаадынбаш эттү көчө кайнатты. Алачар тогус аяк көчө ичти. Шаадынбаш бир аяк көчө ичти, бир болчок эт жиди, тойып калды. Эңирде эчкилер, эликтер, мыйгактар саарга тышкары чыкты.

— Элик, мыйгак сааганын көрбөгөм, ол кандый неме — деп, Алачар ээчиди.

— Калак сен, аайы жок көчө ичтин, элик, мыйгак жыду жыт сүүбес. Ичин көпти, ырада отур — деп, оны ыраагында болчок таштын жанында жалбак ташка отургызып койды. Шаадынбаш бойы мыйгактарды саай берди. Ичи көпкөн Алачар турар, качар болбоды, жыду кейди божодып ийди. Элик, мыйгак селт этти, чеденди ажыра калып жүре калды. Ачынган Шаадынбаш олордын кийинен көнөктү сүдин чачты. Сүт эликтин, мыйгактын соорызына тийди, онойдо артып калды. Онон ло бери тодоштордын уйазына шоодылган артып калган.

Тодош, тодош торт эткен,
Тогус орого толтыра чычкан.

Болчок ташты оодо озырган,
Жалбак ташты жара озырган.
Тогус мыйгак селт эткен,
Тогус чеденди ажыра калыган,
Чадыр айлы көчө берген,
Жанында ийди өлө берген.
Торбок, мыйгак аза берген,
Сары эликтер кача берген.
Жанында айылдажын көчүрө озырган,
Жаман үйин жарбындыра озырган.

Эмди эликтердин ле мыйгактардын соорызы ак тегериктерлү. Канайдар да арга жок, Шаадынбаш ойто ло балтыргандап, көжнөлөп, Алачарды ла балдарын азырай берген. Байлагастар керегинде мындый чоло бар.

Бажы куртаганча,
Балтырган жууган байлагас.
Көчүги ырылганча,
Көжнө жууган байлагас.
Жалку эжинин
Жалкыбас жалчызы.
Баштан кату байлагас.

БООКОЛДЫН ЖУРТЫ

Жети айры кара суузы күнбадыш жаар толголып аккан, жети түней кара тайга күннин көзүн бөктөй алган Алтайда озодо Боокол деп өскүс жиит журтаган. Кышкыда аяа тургузып, ан-куш адып, жайгыда чергий тургузып, өркө-момон өлтүрүп жип, жаштан ала курсак-тамактан да аштабаган, кийим-тудумнан да чучурабаган. Иштенкей де, өңжүк те уул болгон.

Бир күн ого Мырза-бийдин сок жаңыс кызы Күмүш жортуп келген. Өркө-момон эдинен соныркап жиген бойлу Бооколло күн тал-түшти кыйганча куучындашкан. Бойлу эртеңгизинде база ла келген. Санаа-күүни жедишкен жииттер, жаан удабай «биригип журтаар» — деп жөптөшкөн. Айдын төрт жаңысында Боокол Күмүшти качыра берди. Эки-жаңыс койлорынын сүдин саап, койу бүрлү арчыннан тудунып, тодоштор уйазынын жаан жаштулары Мырза бийге кудалап барган.

— Ийт жибес ажына умзанат деп, сендер керегинде айдыштыр. Жаңыс кызымды сендерге бербезим. Эртең ле барып экелерим — деп, Мырза-бий тодошторды айлынан чыгара сүрген.

— Бойынын күүниле кача берген баланы канайдарга турун? Эртең төртөн бойлуны көргүзерим. Кызынды танып алзан — мөрин туру — деп, тодоштордын жааны айткан.

— Өзөгинен чыккан балазын таныбайтан деген сөсти сендерден уктым. Жардына кийер кеби жок, тамагына салар курсагы жок, жокту-гойунун кыстарына менин баламды канай түңейлеерге. Кара каргаалар ортодо

туруйнадый көрүнер ол. Сангыскандар ортодо карачилендий көрүнер балам — деп, Мырза-бий жайканган. Тодоштор сөс блаашпай жүре берген.

Эртенгизинде Мырза-бий көдөчилериле кожо Бооколдын айлына једе конгон. Јииттин чобра айлынын жанында кара албаты жуулып калтыр.

— Чучурап жүрген өйдө Боокол бисти эликтин тату эдиле азыраган эди. Калбакчадан жууза кап болор — дежип, кара албаты канча јерге оду салган, базып болбос байым семисти, жылып болбос жылым семисти сойгылаган отурды. Јаланда ат јарыжы көндүккен, јараш кожон жыныраган, арка-тууга торгылган, эрлер бөкөзи күреш салган, јаан јыргал көйлөй бертир.

Кара албаты Мырза-бийди көдөчилериле кожо аттан чебер түжүргилеп, ак ширдекке отургыскылады, тепшиде курсак-тамактан салгылады, ачу аштан чөөчөйлөди. Алтан келин комыстады, алтан јиит кожон чөйдү. Ал-санаазы аскырылган Мырза-бий айдатан эрмегин таппай барды. Тапту калай береле, «Балам кайда? Экелигер!» — деп кыйгырды. Эжик алдында тегерик аралдан јорго аттарга минген төртөн бойлу чыгара јортуп, ары-бери јелгилеп ийди. Ары көрзө — сыны түнгей, бери көрзө — чырайы түнгей јаражайларды көрөлө, Мырза-бий там маңзаарды. Јергележип јорткон бойлулардын көргөн көстөри жылдыстар ошкош, чырайлары кызыл буланаттый, кабактары кара киш.

— Кандый ла өнг-сүр јок баланы өнгжүк кийиндиреле, эрјине малга отургузып койзо бойлу танылбас этире кубула беретен турбай. Кажы ла бойлу седег абакай, кажы ла бойлу кеен агак болуп кубула түжетен турбай — деп, Мырза-бий сананып калды.

— Балам бу ла јүри — деп, Мырза-бийдин таныганы Капыш деп јокту кижинин балазы болуп калды.

— Эреенигер калганча база ла катап кызыгарды бедрегегер, куда — деп, тодоштор айдышты.

— Темдек эдип ий, балам! — Мырза-бий кыйгырды.

— Ада! Ада! — деп кыйгырыжып, төртөн кыс Мырза-бийди чундап келгиледи.

— Балам бу ла эмтир — деп, бийдин көргүскени, Карачы деп койчы кижинин балазы болуп калды.

— Јаңыс баламды тодоштор албанла апарды деп кийнинде комыдабазын, үчинчи катап бедре, бий — деп, тодоштор айдышты.

Мырза-бий көдөчилериле танкы тартым кире шүүжип, ары-бери базып, үчинчи катап таныганы база ла өскө бала болуп калды. Мырза-бий арга јокто колтыкчыларыла кожо унчугушпай јана берди.

Күмүш јанып келзин, эдегинде балалу да келзе, кызымды алтын-мөнгүнле ороорым, бийлердин уулдарынын бирүзине талдап туруп берерим — деп, Мырза-бий тили сарју эмегендерди кызына тукурды.

— Өссөм дө Бооколло кожо өзөдим, өлзөм дө Бооколло кожо өлөдим — деп, Күмүш ада-энезине айттырып ийди.

— Куш эмчеги јок бололо, азатпайларын торолодып өлтүрбеен, эр кизи јокту бололо, бу өйгө јетире эжин торолодып өлтүрбеен, тодошло јуртазын — деп, Мырза-бий кызынын кудазын ичти.

— Куштын балазы уйазында нени јиир, уйазын таштап барза оны јиир. Уйазында нени көрөр, азатпай чыдап келзе оны эдер. Кижинин балазы ада-энезинин айлында кандый курсак јиир, јааназа ого тартылар. Ада-энезине нени көрөр, бала јаандаза оны эдер. Бистин бала торо, јокту, күч жүрүмге чыдашпас. Барлу-турлу жүрүмге үренип калган эрке-торко балабыс, удабас

ла аштайла соокко тоголо јанып келер. Акыр оныла мееркешпес, карын мекелеер. Ачындырза, арбанза, ол там ары тескери тебинер — деп, Мырза-бий эш-нөкөриле кожо шүүй сокты. Табыш-эш чыгарбай не болор эмеш — деп, сакыгылай берди.

Эки јиит токынап јуртагылай берди. Күмүш калганчы өйлөрдө чала кунук жүрер болды. Эки јиит жаңыс јеерен адына учкажып алып, өркөлөп, момондоп жүргүлейт, жаңыс јаргак тонын јабынып уйуктагылайт.

Јаңыс јеерен адысты
Урукка канай буулаарыс?
Урукка буулап ийеле,
Учкажып нени минерис?
Јаңыс јаргак тонысты
Јайыкка канай илерис?
Јайыкка илген сонгында
Јабынып нени уйуктарыс —

деп, бир күн Күмүш кожон доды. Ол ло күн Боокол јаргак тонын кургазын деп, тышкары илип койордо, јаан јоткон түжүп, оны учура берген. Тон элбендеп, кырды ажыра уча бергенин жаңы алышкандар көргүлөп калган.

Соок кыш једип келди. Бор-ботколо оронып алып, Боокол андап ла јүрди. Бир күн көк бөрүлер келеле, Бооколдын јеерен адын јигилеп койды. Бу да учуралда Боокол тура калбады, адынын сегине тогус айа тургузып койды. Эртенгизинде келер болзо, тогус айага тогус бөрү жыга аттырып койтыр. Сууда тургускан тогус чергийине тогус камду түжүп калтыр.

Тодоштордын јааны тогус бөрүнүн терелерин урукка апарып илди, тогус камдунын терезин јайыкка апарып илди.

— Ада-өбөкөнүн жаңы аайынча, «кызыгардын баркызын беригер» — деп, тодоштордын јааны айтты.

Тогус бөрүнүн терезин ийледи, тыштын Эженнен келген торколо кыптадып, Мырза-бий бойына јараш-јараш тондор эдинди.

— Кыс азыраганнын оозы үстү — деп, бийдин эмегени сүүнип, тогус камдунын терезинен бойына сүрлү-сүрлү тондор көктөди.

— Јаңыс кызыбыстын күүни илјирт байлардын, ады јарлу бийлердин уулдарына јетпеди. Алтай-Кудай берген салым ондый туру. Күйүбис ан адар анчы да, эдер-тудар иштеңкей де, онон артык не керек? Балдарым ла сукадык жүрзе, јөөжө кайда барар ол — Мырза-бий айдынды.

Илетен илмегинен, отуратан кебис-ширдегинен, орын-төжөгинен, аяк-казанынан өрө, керек дезе от одуратан очогынан өрө, кереге айлынан өрө коштоп, күйүзинин айлы јаар, Мырза-бийдин төрөгөн-төркіндери чөркөлиже берди. Уулдын айлына јетпей туруп, кереге айылды тургузып ийди, конгыт тойдо јыргагылай берди.

— Јаңыс балам тудунбаза, бу јөөжө меге не керек — деп, бий кыйгырды.

Бойы да иштеңкей Боокол онон ло бери байып, токынап, јуртай берген. Баркыга алган мал-ажы арка-мееске бадышпай, јайыла берген. Ол Тайа, Улаачы, Убайчы, Мақы, Шуур, Бербес, Мақыш, Капыш, Сыйап деп уулдарлу болгон.

Боокол өскүс артып каларда, оны алты ла јаштудан ала таайлары андаарга үреткен. Ол таайларын эзедип, мактап кожондоп жүретен:

Анга салган чергийим
Анга јараш көрүңгей.
Анга тарткан таайларым
Аймакка јакшы көрүңгей.

Камдуга салган чергийим
Камдуга жараш көрүнгөй.
Аңдаарга үреткен таайларым
Жонго тоомжылу көрүнгөй.

МАНЖЫ ТОДОШТЫҢ ТАБЫЛГАНЫ

Көк суучакту көк кайалу, ак суулу ак кайалу, изү суулу кызыл кайалу, изү өзөктү, кут кайалу, содон башту согоон кайалу Алтайда, озодо кара тодош сөөктү кижини Кадыннын жарадында журтаган. Ол жорыкчы улусты кемезиле ары-бери кечирип, курсагын азыранган.

Бир катап Кадыннын жарадына манжы укту улус деп бир кезек албаты келип токтогон. «Каанына удур жуулашкан кал манжы. Каанынын очинен качып, ырбап бараткан албаты» — деп оларды айдышкан. Манжылар Кадыннын жарадына токтоп кыштаарга шүүп ийген.

Олордын каанынын кал черүзи учкан куштан түргөндөп, истеп келип жат деп угала, олар желип-жүгүрүп туруп тееркенип, бала-барказын ыйладып, кужы-куртын калактадып, Кадыннын ол жанына сыр шакпыртла кечкилеген.

Эмеш те болзо мантаган
Эштект малдын жоргозы,
Эмеш те болзо ойногон
Эмди бистин жүрүмис,
Араай кезек мантаган
Аргымактын жоргозы,
Ас та болзо соотогон
Алкы бойыстын ырызыс —

деп, олардын кожонгы арка-тууларга торгылып барган.

Олорды ончозын кечирип койоло, амыраарга куу жадыкка кара тодош отура түшкөн. Бу ла тушта онын жанында жаш бала багырган. Тууырай берген кара тодош тура жүгүрүп, баланын ыйы уузыла базып келзе, кайын агаштын төзинде койнок шыркалу жаткан. Эски тос кемени тодош аңтара салып ийерде, ондо кичинек жаш бала жаткан. Жаан ыраак жокто бозулу уйлар ла кулунду беелер отоп жүрди. Сандырап, мендеп, тынын алып барган манжылар «кижи ле жакшы жүрзе мал-аш өзүп келбей ол кайбарар» — дежип, чачып ийген мал-ажы эмтир.

Кадын суузын жакалай
Кыштап калзын малыбыс.
Кадын ичи бай Алтай,
Шокшоп калзын балабыс.
Эрчиш суузын жакалай
Кыштап калзын малыбыс,
Эрчиш ичи кин Алтай,
Журтап калзын балдарыс —

деген карыкчалду кожонг ыраакта жаңыланган. Кара тодош уулчакты кучактанып, мал-ашты айдап жанып ийген. Шыркалу койонды сойып,

уулчакты азыраган, кайыннын будактарын бүктөп кабай эткен. Кара албатыга уулду болдым деп, жар эткен, жыргал эткен.

— Балазы жок өскүс бойым балалу болдым, малы жок жокту бойым малду болдым — деп, кара тодош сүүнип, от-жаларын ак сүтле үрүстөп алкаган:

Изү очок курчуулу,
Изү күнде жадынду
Ар-жалбыш чөйилген,
Ак кубалла ойногон,
Жажыл ыжы жайылган,
Жаан тайгага темденген
От-энеге баш болзын!
Айыл-журтыбыска ырыс кирди,
Алкыш-бийан беригер,
От-эне, баш болзын!

Айылдаштары, төрөгөн-туугандары тодош балазын алкагылап ийген.

Кайын агаш кабайга
Жайканып өс!
Ада-эненнин колунда
Экчелип өс!
Эргиш агаш кабайда
Керилип жат.
Эне-аданын колунда
Эркеде чыда.

Онон ло бери Алтайда манжы тодош таркаган.

Каанына удур жуулашкан
Кал манжынын калдыгы,
Бийине удур укааркаган
Билеркек манжынын балазы.
Манжы тодош ас улус,
Ас ла бис дейле астыгышпас,
Аткан огы жерге түшпес,
Айткан сөстөн тура калбас.
Тутса тудар да манжы тодош,
Этсе эдер де күлүк тодош.
Кептин өңжүгин кийер,
Тамактын тамзыгын амзаар
Тотоолу манжы тодош,
Кайын агаш байы,
Ак койон байаназы —

деген сөстөрдү манжы тодош керегинде албаты айдат.

БУРКАННЫҢ КЫЗЫ

Жайга-кышка агаштарынын бүри түшпөс, чанкыр кеен Алтайда озодо бир катап көлдө үч кыс эжинип жүргөн. Жиит кижинин оморды кетепти туруп, бирүзин тудуп алган. Оны айлына экелип, той эдип журтаган. Эрте тура күн чыкса, үйи айлына кирер, күн ажарга жетсе, жоголып калар болды.

— Акыр, эш-бараанымды канайып үйге шокшодып алар — деп, көлдин жаказында журтаган жиит санааркап жүрди. Ол бир күн базып жүрөт, көлдин жаказында койу кызылгаттын ортозында ак кебис ле алтын тайак жатканын көрүп ийди.

Жиит кебиске отуруп, алтын тайакла согуп ийерде, кебис учуп чыкты. Кебис там ла там өрөлөп, тенгериде Үч Бырканнын жерине келип, бар түшкөн. Суузап калган жиит улустап жакшы сураза, куучындашса, укпас. Курсак сураза, оны көргүлөбөй турар. Уул аштайла, арга жокто сүттен бойы ичкен. Сүт куулып, ачий берген. Курсактан жип ле ийзе, онызы үрелип калат. Улуска тийип ле ийзе, улус оорып калат. Кыш болбойтон, түн болбойтон, жагыс ла түш турар жер эмтир. Учунда ондогы улус бойлорынын жарлыгын алдырган.

— Журтыбыска Ортогы жердин боро көрүнбөзи келтир. Ортон Бырканнын кызыла журтап турган эмтир. Эмди оны некежип келтир — деп, жарлыкчы айтты.

— Ада-эненнин жөби жогунан Ортогы жердин көрүнбөзине бардын. Жери-журтыбыска оору-жобол, жеткер-түбек экелдин. Эмди сего тенери дөөн жол жок, — деп, Ортон Быркан кызын арбанды. Кызын жиитле кожо жер дөөн кагып ийди. Жиит бир ле көрзө, эш-нөкөриле кожо айлынын жанында турды.

— Жерде жүрөп жагым жок. Канайдар, аралдын боро койногы болотон эмтирим — деп, Бырканнын кызы боро койнок болуп кубула берди, арал кууп мантай берди. Онон ло бери тодош улус боро койнокты атпас болуп калган.

КУСКУННЫН КАРГЫЖЫ

Жал куйругу салкынга жайылып, жараш түги күнге мызылдап, эржинелер мантаган Алтайда журтаган кара тодош сөөктү кижинин арык ады жакыда саска түшкөн. Онын көстөрүн кузун ойып ийген.

— Чүрче ле болбос, көрөр-угар жетпес, тирү малдын көстөрүн ойор, кандый куш болды бу — деп, кара тодош арбанып, тытта кузуннын уйазына чыгала, онын балдарынын көстөрүн ойып, жер дөөн чачып ийген, бойун адарга саадакту, согоонду тоскон.

Кузун учуп келеле, балдарын тиштенип, уйазына чыгарган, бойы тенери дөөн шунуп, көрүнбөй калган. Жаан удабай кузун тенгериде ийне көзүнчө болуп көрүнүп, табынча жаанап, ойто келген. Тенгериден эм экелип, ол эки балазын көстөп алган. Кузун кышкыда жымырткалап, балдарын жарып алатан куш. Онон балдарын кара тодоштон качырып, уча берген.

— Тирү неменин көстөрүн ойзын деп, мени Быркан жайаган. Эткен кинчегин бойунга жетсин, кара тодош — деп, Кузун кижинин үнине тенгериде айдынып барган. Онын ла кийинде кара тодоштын көстөри соолгон.

— Жагы ак тонду, кара килин чегедектү келин келип, койдын чеденине адынан түшти. Чакыга түшпей канайып турган кижинин. Айла, ийттер де үрбөс

— деп, бир күн кара тодош айтты. Үйи чыгып көрөр болзо, койдын чеденинде сагыскан шартылдап отурган.

Онон ло бери кара тодош улус көстөрүнөн каралга болуп калган. Кузун жамаан эт жибес, мал-аш кебелип калса, көстөрүн ойып жиит. Шыркалу ан-куштын көстөрүн, эдин, ичи-кардын, тилин жиит.

Сагыскан ла каргаан болгон ло эт жиит.

Чагандык кижинин мөштин кузугунын эмилинен туулган дежет. Туруйна ол тушта барынтычы куш болгон эмтир. Мөштин жанындагы саста уйа туткан туруйна кузуктын сайын таап алала, тамзыктанар деп, уйазына экелтир. Же кузуктын сайын оодо чокып ла ийерде, онон чагандык кижинин чыга жүгүргөн. Онын учун чагандык улус мөш ошкош бекем, түбекте сыныкпас, эш-нөкөрине туруйна ошкош чындык болуп калган. Ого үзеери, ол барынтычы кылыгын таштап ийген.

Майман кижинин айдын чогунап күүктин уйазына урулып түшкөн дежет. Онын учун майман улус ай ошкош жараш чырайлу, бийик көдүрингилү күүндү болуп калтыр. Үркийле, уйазынан уча берген күүк онон ло бери уйа тартпас, жымыртказын өскө куштардын уйазына салар болуп калган.

Төлөс кижинин ангырлардын уйазына салкынла кожо келип түжерде, онызы чочыйла, тынзынчагын төлөстин үстине чачып ийген. Онын учун төлөс кижинин ала-коно терелкеер болуп калган. Омордын журты жараш, корболонуп өзөр болуп жайалган.

Көбөк кижинин көлдин түбинен чыккан томду ак көбүктен ле ак куунан туулып бүткөн. Онын учун омордын чырайы өңжүк, кылыгы жалакай, санаазы көөрөм, кеен дежет. Көбөк кижинин жарашка, жакшыга тартылчан, бала-барказына кару болот. Көбөк улустын эш-нөкөрлөри жагына эринен кату сөс укпай, алаканла тажытпай, эркетенде-торкотондо сайрап жүрөт.

Меркит деп сөөктү кижинин эрте тагда Тан-Чолмоннон учуп түшкөн. Озо ло баштап таң эртеги чалын болуп, чейнебаш деген чечекке түшкөн. Онон ло бери меркит сөөктү улус эртечил, омор таң жарып ла келзе, тышкары чыгып, Тан-Чолмонды аяктайт. Чейне деп чечекти үспес жагду. Каа-жаада ла, оорыза тазылын ичер, өскө сөөктү кижиге кастыгып алар.

Кайыннын урунап кыпчак кижинин бүткөн. Кыпчак кижинин жобогондо, кайын агашка барып жөлөнөт. Ол агашты кеспес, одырбас болуп калган. Кайыннын шагдазын чай эдерге турган болзо, ак сүт чачып, кыйра буулап алат.

Бу улус озо баштап агаш-таштын тилин билер, ан-кушла кожо куучындажып, агаш ортозында жаткан. Ады жарлу кожончылар болгон. Кыпчак кижинин кожондозо, күүк онон айрылбай, эки жагдап учуп туратан. Саал кижинин Бырканнын кайчызы болгон дежет.

Ол туштагы улус кату-кезем сөс айтпас, жатса — бажы күнчыгыш жаар жадар болгон. Кандый ла кыймыкты күн эбирте эдер, балыр тилденбес, калжу керек этпес, ан-кушла кожо нак жадатан болгон. Туркаары омор Эрлик-бийдин он беш башка санаа берген алама эренелү, жылан өзөктү үй улусыла биригип, омордын балдары база ла ол кылыкту үй улусла журт тудуп, керижип, согужып үренген. Эпчил, уурчы, копчы, күйүнчек болорго үренип алган. Же омордын ортозынан магдайында жылдысту улус туулып келгилейт. Ол улус Эрлик-бийдин абыдузына кирбей, албатыга жакшы эдип, омордын кал жүрегин жыждадып, жарашка, жалакайга баштайт. Кара санаалу улусты жакшылыкка баштандырып, ак-жарыкка омор он эки катап келет. Олүп калганысла жүрүм түгенбөй жат. Жердин алдында ла тенгериде жүрүм бар. Сүнебис бистин мөңкүлик. Бу жердин үстине бис жокту болуп келген болзобус, алдында жүрүмисте нени де жастыра эткен эмтирис. Же иштен, кара терин акканча иштен, курсагынды, кийиминди таап жүр деп кудаы бисти үредет. Магдайында жылдысту улус өскө улустап незиле де ангыланбай жат, жагыс ла бойы учун туружып албазыла ангыланат дедерден башка. Онын жылдызы көрүнөр ле кижиге көрүнөр. Бисти айландыра шилтилер, шилемирлер,

көрмөстөр: «Оозынан жылан-бакадый жаман сөс чыксын, улуска жаман эт, чыдалы жоктын канын агыс, өскүстин колында өкпөни блаап ал», — деп тектерип жүрөт. Бис уурдап алган койысты сойып, жажырып жип жатсабыс, коркымчылуу, жаман чырайлуу, жаан арсак тиштерлүү кара немелер канайда сүүнишип, бижелеп, бисле кожо ажанып турганын көргөн болзогор, качан да оной кылынбас эдигер. Ачу ашты балыр тилденип, жаман сананып ичип турала, ол кара немелер слерди там ла көкидип, сүүнип турат. Тилин жаман, быжар болзын, санаан кара-боро болзын, жүрүмин калжу-казыр болзын деген омордын абыдузына кирип, бойлорыс шилемир, шилти боло бергенисти билбей де каладыс. Ондый улустын колына жан, жөөжө, аракы, тагкы, акча суудый агып кирет. Же бу неме ончозы үп, суу чылап чыгара ага берер, кубал чылап куугарып калар. Куурмактап тапкан жөөжө качан да жөөжө болбос, уурданып тапкан акча учы-учында кубал болуп калар. Же бу ак-жарыкта эткен кара керегис качан да изи жок артпас. Бис омок болзобыс, балдарыс бистенг омок, бис курч болзобыс, балдарыс бистенг курч, бис уурчы, эпчил, өдүрим болзобыс, балдарыс бистенг уурчы, эпчил, өдүрим болор. Алтай улустын угы-төзи өскүс-жабыстан, сурастан көптөгөн, өскөн, онын учун өскүс-жабысты кара албаты жуулыжып алып, айылду эдип койгылайт. «Жердин жакшызы — сас, кижинин жакшызы — сурас» деген сөстөр улу учурлу. Өскүс-жабыс, сурас улус кижизек, жалакай, журты чынык, билезине кару болот. Жүрүмнин жүзи жүс башка, жүрүм биске жүс башка чырайыла көрүнөр. Каргандар оны араайынан жазып, кажы ла учуралда төс учурын таап ийгилейт. Олор кажы ла учуралда кижини күүндү, жалакай деген сөстөрлө башкарынат. Онын учун алтай кижинин эн жаан ырызы, байлыгы — ол журты, эжи, балдары, эн барлу-турлу, аргалу-чакту айыл — ол албаты кирип, аш ичип чыгатан айыл.

Мандайында жылдысту улус бойлоры учун туружып албас, жүреги ачык болуп, жаантайын каткыга калып, ачу тилдерге илинип, калжу, казыр, күйүнчек улуска тирүге жидиртип жүрөт. Жердеги албатыга кудай бойынын элчизин ийет. Ол бистин көстөрискө кенек-бычык, санаазы жетпес, оору-жоболду болуп көрүнөт. Кезикте олор улуска кижини туура чарчагадый жескимчилүү бүдүмдүү көрүнөт. Же оны жалакай, бурузы жок көстөринен таныраар. Жазап аяктап отурзаар, мындый кижинин өзөгү ак чечектий агарат, ак жылдыстый мызылдайт. Ондый улусты жаман көрзөбис, кудайды жаман көргөнисле түнгөй болор.

Тамыдагы Эрлик-бийдин элчилери бистин ортобыста. Олор ак-чек улуска сөс айттырбай, туй чабар тилгерек, барлу-турлу, блаап алар, уурдап алар, эптеп ийер, жүгуйланып жири, жылбындап жири, коркыдып алар өдүрим, кара санаалу болот. Кийими болзо өңжүк, курсагы болзо тамзык, ончозын жара айткылаган, үреткен, айткан жүргүлөйт. Бу жүрүмдө ак санаалу улус олордон камаанду жүргүлөйт. Же кара албатыга олордын алкыш-бийаны качан да жетпейт.

ТАШКЕН УЛУС

Сур айгырлуу малыбыс изүү өлөң отогон Алтайыска, озодо ташкен улус келгилеп, кара, көк, кызыл, сары өңдүү булгайрылар, сүрүк терелер, шири экелип, тереге, этке, алтынга толыжатан.

Бир күн шуурган-калапта база ла толыжу өткүрип турала, ташкен кыпчак кижинин уулчагажын уурдай берген. Онон ло бери карган уурчы ташкеннин изи Алтайда согон.

Канча жылдар өткөн кийинде садыжу, толыжу өткүрип, Алтайга бир жиит ташкен келген. Өскө ташкендерге көрө бу уул чала-була тилмеш болгон. Балазын жылыткан каргандардын кийис айлында ол уул энгирде чамчазын уштып, жардын изидип жаткан. Айылдын ээлери, эмеген-өбөгөн, уулдын сыртында кара менди жастыра көрбөдилер.

— Бистин табылбай калган уулыбыстын сыртында база кара мен бар болгон. Эмди уулыбыс бу жиитке кураа да, кеберлеш те болор эди, — деп, эки карган ыйлашкан.

— Мен Алтайда чыккан кижини. Жаш тужымда мени балазы жок ташкен кижини апарып, бала эдип азырап алган. Же кажы туштан апарган, чат ондобой турум. Кичинек тушта мен жилик жарып жадала, болгобос жанынан, эжемнин эргегин кезе чаап ийген эдим — деп, ташкен уул өрө туруп айткан.

— Эйе, эйе, сенде эргеги жок эже бар, ол күндүк жерге кижиге барган. Эртен тагла элчи ийип, оны экелерис — деп, каргандар сүүнишкен.

Онойып ташкен уул жери-журтын танып, эне-адазын, эжесин табып, Алтайына бурылган. Албаты-жонды булгайры, сүрүк, шири эдерге үреткен. Онын ады Ташкен ле бойы артып калган.

ТЕЛЕНГИТКЕ ЖУУ КИРБЕЙТЕН

Алты айры башту чейнебашту, кош айры башту комыргайлуу Алтайда озодо бу керек болгон эмтир. Теленгиттерде Тыйу деп атту телимзек бойлуу журтаган. Бөкөзи жарлуу баланын кеберкеги сүреен болгон. Бойлуу ойноп-каткырып турала, кей-кебизин жүрүмгө көчө бергенин бойу да билбей калды.

— Андап барактар тайга дөөн — деп, байлардын уулдары жуулыжып алып, Тыйуга келетен.

— Адынды көргүс. Жүдек атту тайгаа барбазым, — деп, Тыйу айдатан.

Байлардын уулдары көдөчилериле кожо сегис-тогус жашту эмдикти тудала, кулактарын толгоп-толгоп ийгенде, калжу эмдиктин колтыктары тыркырай беретен. Онойдо Тыйу үретпеген эмдикке отурып, каткырып-каткырып, чаба беретен. Түнде Тыйу жети-сегис уулла койдоныжып, жырдап жадаган. Мынайда андап ла турала, Тыйунын колы-буды уурлап калган.

— Чачы жарылбаган бойлуу кижини кабайлуу болуп калдын. Балагнын адазы кем? — деп, казыр жайзан Тыйуны алдырган.

— Ойноштырым көп лө болгон, кайдан көрөйин. Көбөк лө уулдарла ойноштогон эдим, — деп, Тыйу каруузын жандырган.

Казыр жайзан темичилериле, шүленгилериле кожо Тыйуны эмдиктердин куйругына жаба буулап, жара тартсын деп, жөп чыгарган. Тыйу кайыш күлүлөрдү үзе тартып, жүгүрип барала, көдөчилерди, үзегичилерди антара тееп, жайзаннын сур жоргозына калып, качып, чаба берген. Көбү жегеске жуучылдар Тыйунын изин таппай калгандар.

Ол жаш уулыла кожо Алтын-Көлдүн жарадына келип токтогон. Андап, балыктап азырана берген.

Тыйунын уулын “Күскиде табылган уул Күзинек деп атту болзын,” — дешкен.

Күзинектен көбөктөрдүн жаан баатыры Жарынак чыккан. Онын аткан согооны жерге түшпейтен. Жарынак тирүүде теленгиттин жерине жуу кирбейтен. Жарынактан жетен түмен албаты бүткен.

КЫПЧАК-ТОДОШТЫН ОДЫ ЖАНЫС

Жалбыштык кандык чечеги жайканган Алтайыстын тууларынын эдегине озодо күс сайын чөлдөн жеерендер от өлөң отоп аларга келгилейтен.

Бир катап тодош каан уул жеерендер сүрүжип, чөлдө айга шыку андай бергенин сеспей калган. Ол туркаары жалчыларынан ырап, учында табылбай калган.

Бир күн ады жескине, жиитти ээрден чачып ийген. Жыгылган жиит буды сынып, кыймыктанар да аргазы жок, түнде соокко калтырап, түште изүү күнге кургада изиттирип, суузап, такпазынан шыралап, өлүп жаткан.

Бу өйдө кыпчак кааннын жаражай кызы үүрелериле, желелериле кожо чөл дөөн соотоп жорткон. Кожон-коотло, сыр-каткыла жарыжып бараткан бойлулардын ийттери шыркалу жиитти табып, торсыктай берген. Өлүп жаткан жиитке бойлулар жаба жорткон. Каан бойлу бойы адынан түжүп, тере тектийдө* сууны жииттин оозына уруп, жүзин, төжин чыктыткан. Жалчылар жиитти каан өргөозине жетирген. Бир айдан жиит өрө туруп келген.

— Кара аркада журтаган кара тодош кааннын уулы болгонунды чокту көстөринген таныдыс. Угы-төзин озогыдан бери өштүбис эди, кара каныс төгүшкенис, канча чакка жуулашканыс. Жазылзан ла бистин көзибиске көрүнбей, кара аркан дөөн жан — деп, казыр кыпчак каан жакарды.

Удабай ла тодош жиит жоголып калган, же бойыла кожо кыпчак кааннын күмүжин, айдары жок баалу оморкодузын, кызын, кожо апарган. Кааннын жуучылдары кийнинен сүрүжелеле, Алтайдын толголышкан кырларында, өрүлишкен чыдырманьында сүүшкендерди таппай калгылаган.

— Жанып келзин — деп, каан кызын арга жокто тербезендер ажыра туйказынан айттырган. Же жиит каан абакай жаза мойногон.

— Сөзимди тодошко бергем, сөөгимди тодошло кожо саларым — деген.

Ашкан ажуларынын алкыжы једип, кечкен кечүлеринин ийдези кожулып, эки жиит карыкчалга алдырбай, кара-борого бастырбай, койондый кажайганча, кой чылап амтыйганча журтагылаган. Балдарынын тазылданганын, баркаштарынын корболонгонын көргүлеген.

Онон ло бери кыпчак ла тодош улус журт тутса, бой-бойын јөмөй журты жаранып, өнжип јада беретен. Кыпчак колтуга** сенин одын тодош сыргалжыла*** кожо чагылган деп, јаштан ла ала айдып салатан.

КАЙ, КОМЫС

ЧИНГБЕС СУУ БОЙЛУ

эмезе

КОМЫСТЫН ТАБЫЛГАНЫ

Казыр, кату кылыкту, кызыл кан курсакту, табыжы жок базытту, капшуун, жылгыр кылышту бөрүлер јемзеген Алтайда бу керек болгон эмитир. Ол ыраак-ыраак өйлөрдө Чарас суунын тайысјери атту кижиле тен болгон. Эки жараттай журтаган албаты орой күсте, суу тартылып калза, јалбак кечүден јүк арайдан кечип јолыгыжатан. Ол өйдө Кан-Чараста Төгне деп атту эмеген журтаган. Ончо балдары чыдап, айылду-јуртту боло берген. Эң кичинек уулдын да журт тудар өйи жууктап келген. Жылдыс ошкош чокту, јаан көстөрлү, коо кырлак тумчукту, ак чырайлу, коо сынду уулдын ады Аргымак болгон. Бойлулар эмдигештен ле Аргымакка көстөрин салгылап турган. Анчада ла жука кызыл чырайлу, сыкык јодро көстөрлү Үркене деп бойлу торко чамчаларды көктөп-көктөп, Аргымактын энезине кийдирип беретен. Үркененин сабарлары, эмик чилеп, үйе-сөөк јоктый, ээлип туратан. Көктөнзө, јигинин жуугына јажы јаандай берген улустын көстөри јетпейтен. Төгне эмеген сүрекей сүүнип, Үркенени суй ла «келдим» деп айдатан. Ол бир күн кызыл торко чамча кийип, экинчи күн сары торко чамча кийип, үчинчи күн өскөзин кийип, бойына кураа эмегендерге мактанып базып жүретен. Эмеген јүк ле «эдек-

кирдин кактанчызы», «эмчекте сүттин соонтызы» дейтен калганчы уулын көрүп, кижиден башка сан башка уулду болдым деп эмештен санааркап, оны кайкап жүретен. Аргымак јаантайын та неге де тындаланып, та нени де сананып жүретен. Улус эрмек айтканда, селт эдип чочып, удур чек келишпес сөстөр айдатан. «Санаазы бу јерде эмес», — деп, эмеген үшкүретен. Анайда ок Аргымак јаантайын ла кожондоп жүрерин сүүйтен жиит болгон. Ол эртен тура чыкса ла суунын јарады јаар жүре берер, онон јангыс энгирде јанар.

— Сен ондо кере түжиле нени эдип турун? — деп, энези сурайтан.

— Суу кааннын балдарыла ойноп турум. Олордын суунын түбинде журты јангыс ла меге көрүнөт. Балдары јаратка чыгып ойнозо, олор база ла јангыс меге көрүнөт, мениле куучындажат. Өскө кемге де көрүнбөйт, — деп, уулы айдатан.

— Суу улус база башка ангылу жүрүмдү. Бис сууда жүрүп болбозыс, олор јерде жүрүп болбос. Бис олорло качан да түнгей болбозыс. Суу дөөн барба, — деп, энези уулын чат токтодып болбоды.

Уул јаратта отурып алала, суунын түбинде суу улустын журтын, мал-ажын, иштенижин көрүп, тал-табыжын угуп, кумакут јаратка чыгып келген суу балдарыла ойнойтон. Оныла кожо өскө улус келеле, нени де көрбөйтөн. Өнөтийин јарым түш кетежип отурала, не де көрүнбесте, чөкөп, жүргүлей беретен. Суу улусты Аргымактан өскө кем де көрбөгөн, же олор бар деп ончо улус билетен. Јер улус суунын балыгын жиирден болгой, тутпас, таш-кумакка тийбес, јараттай јыраа, чечек сындырбас, сууны киртитпес болгон. Керектү сууны түште ле келип алгылайтан.

Јаантайын јангыскан куучынданып жүрер дежип, улус Аргымакты «алгас» деп чололоп алган. Уул бойы да, төрөгөндөри де озо баштап бу сөсти эби жок угуп, ачыныжып турала, туркаары шайып, керектебей баргылаган. Алгас Аргымак јаанап, эр кемине једип келеле, энгир сайын суу јаар жүре берер боло берди. Јашөскүрим жуулган ойында Үркене деп бойлу кунукчылду кожондоп-кожондоп, алгас Аргымакты кожонгыла кычырып-кычырып чөкөйлө, көстөринде јашту јаана беретен. «Алгас Аргымак суунын јарадында јангыскан нени эдип турганын көрөөктөр» — деп, бир күн ол үүрелерин тектерип, койу боронот ажыра јажынып, өңөлөп баргылады. Көрөр болзо, алгас Аргымак кургак өлөңдө байдас отурган, а коштойында қангыл мөштө суу бойлу отурып алган экү куучындажат. Үркене күнешкезин* кайкап ајыктады. Суу бойлу балык ошкош оосту, көстөрин качан да чингбейтен эмитир. Көстөринин каразы кыймыктанбас, бажыла, көксиле кожо јаба кыймыктанар эмитир. Буттарында балыктын канаттары ошкош терелү эмитир. Узун јажыл өңдү чачы бастыра эренезин бүркеп койтыр. Оны Үркене бойына түнгейлеп, бойы онон чик жок јараш болгонына сүүнип отурды.

— Мен сени јаштан ала јараткам, меге сеннен өскө кем де керек жок. Сен јоктон мен канайып жүрерим, — деп, суу бойлуга алгас Аргымактын айткан сөстөрин Үркене кайкап укты. Бойлулар канайда келген, онойдо ло билдирбезинен жүре берди. Үркене нени көргөнин, укканын алгас Аргымактын энезине эртенгизинде ле үзе куучындап берди. Бу сөстөрдү угала, Төгне эмегеннин тамагынан курсак та ашпады, ол көс јумуп ујуктабады. Эртенгизинде эмеген јаан балдарын, эл-төрөгөнин жууп алып, олорго не болгонын куучындап берди.

— Алгас Аргымакты арбанып-шилтеп, албан-күчле айылду эдер. Суу улус көскө көрүнди — журтыбыска түбек түжерден айабас, — деп, учында каргандар јөп чыгарлады.

Ол ло күн уулдын јенгелери Үркенени качырып экелди. Үч күннен той-јыргалды эткилеп ийди. Той күн алгас Аргымак чек өскө, туура кизи чилеп, нени де керексинбей, төмөн лө көрүп алган отурды. Ол эртенгизинде ле суу јаар жүре берди.

— Алдырбас, келдим. Чыдаш ла, балам. Алгас Аргымак базып-базып,

базыды једе берзе, жанып келер ол. Мынын тенеге, байла, удабас чыгар. Ого ајару этпей, тук сабаак, кийис базаак. Алдыбыста соок кыш, соотоор ой жок, тон-одук коктөр керек, — деп, Уркененин жараш косторинин жажын кайын энези арчыды.

— Алгас Аргымакты мен он до жыл сакыырым, — деп, Уркене айдала, обогонинин айлында иштенип база берди.

Келиннин иштенкейине кайын энези сүүнип ле божобойт. Алдында Уркененин сыкык үлүш јодо костори торт ло мызылдажып, каткырыжып туратан болгон. Калганчы ойдө озор до кунук јүрер болды. Той болгон күннен бери бир жылды ажыра ой өткөн дө болзо, обогони Уркене куучындажардан болгой, ол јаар јазап көрбөгөн дө. Сойгон мал-аштын ичи-кардын Уркене апарып, Чарас сууга јунар болды. Јин, өтөк сууга чөйилип агат. Суу улуска тынарга да, јүрерге де күч боло берди. Ал-камык балык, курт-конгыс, суунын өлөн-чечеги, балары кунурайт, јоголот, оорыйт. Каргандар көрбөй турза, Уркенени өткөнип, өскө јиит келиндер, кыстар сууда ичи-карын јунгулап, керек дезе, кийим чайбагылап турар неме тапты.

— Јер улусла бой-бойысты тоожып, үргүлјиге нак јатканыс. Озорго ло озордын јус түмен малына јажына сугат болгоныс. Кири-торын сууга чачып, бисти тумалап, јер улус не болды? — деп, Суу каан коркышту өөркөп чукулданды.

Ол бир айга шыку үзүги јоктон ургун, аламык јааштарды ээчий-деечий агыдып ийди. Үзүги јок јаашка бастыра суучактар көпчиди. Чарас јарадынан ажынып, улустын айылдарына јетти. Кара албаты бала-барказыла, мал-ажыла јаан бийик тууларга чыгып аргаданды. Алгас Аргымак улусла кожо тууга чыгып та алза, суу дөөн лө көрүп алган отурат.

— Суу каанды мен ачындырдым, кара албатыга түбекти мен экелдим, — деп санааркап, бир күн Уркене сууны кыйкап базып јүрди. Устиндеги быјыраш толкулардын алдынан јаан боро казыр толку көдүрилип, Уркенени, кичинек чырбагалды чылап, јалмап апарды.

Суу-кааннын алдына келеле, Уркене ненин учун сууны быјарзытканын куучындап берди. Эрке-торко, эн кару кызынын јердеги кижиге санаазын салганын, Уркененин эш-нокөриле куучындажып турганын угуп, Суу-каан онон тын калјуурды. Уркененин сөөгин јаратка чыгара толкузына мергедеттирип ийди. Суу кичинерип, озогы коолына кире берди.

— Эрке-торко кызымды эмик кайырчакка суксын, — деп, ол јакару берди.

Суу-кааннын јакарузыла суудагы јеезелү јаан јурт кыймыктап, јаан-јаан балыктарды, камдуларды, күжүлдерди чанактарга јегип алала, агынды төмөн суу албаты көчүп баратканын алгас Аргымак косторинде јашту көрүп отурды. Калганчыда суу бойлу алгас Аргымакка колдорыла јангып, та нени де таштап берди. Јаратта тегерийе шабыланган немени алгас Аргымак озо баштап алтын балык деп бодогон. Јазап көрзө, ол неме јииттин суу бойлула элижип-селижип ойнойтон алтын оос ойноткы эмтир. Јиит оны капшай ла калтазына сугуп, ээрлү адына минип, көчкүндердин кийнинен ары болды. Јаан удабай ла суу бойлунын эмик кайырчагы ырап, толкуларда көрүнбей барды. Озордын кийнинен түни-түжиле чапкан ады арып, јыгыла берерде, онон ары јиит јойу јүгүрди. Је ол суу улусты јетпей калды. Суу јараттай јыгынду чыдырманга учурап, Аргымак өдүп болбой урушты, колосколу саска арай чөнгүре тарттырбады. Онон јук арайдан айрылып, канча күннин бажында айлына јарым тынду бурылган. Ол нени де айтпай, отура берди.

— Алдырбас, ой эмдеп койор. Јиит кижии ойто тирилип, су-кадыгы орныга берер. Кара албатыга чаксыраш, чучураш, ый-сыгыт јетти. Эмди болор, ойто тоқынаар керек, — деп, каргандар айдышты.

Чындап та, јарым айдан алгас Аргымак ойгонып, ондолып, суу бойлунын отураарга сүүйтен јоон олбыкту каңыл кара мөштин алдына келип, алтын ойноткызыла ойной берди. Ол ойноткыны сүүгенинин — суу бойлунын адыла

«комыс» деп адап алган. Јиит комыска тилин тийгизип ле ийерде, онон Чарас суунын чайпалыжын, јараттай агаштын шуултын, суу улустын үндерин угуп ийди. Суу бойлунын айткан сөстөрин бажынан ала учына јетире катап-катап угуп отурды. Комыстын ойынынан јаскы тамчынын тамчылаганы, тай мал суунан ичип алала, шыгырада киштеп, болот туйгактарыла сай ташка шанкылдада база бергенин, сугатка келген ан-куштын сүүнчилү, тойу табыштангандары угула берди.

Онон ло бери алгас Аргымак айры колына иш тутпас, түни-түжи эткени — јангыс ла комыс ойнош болды. Ол кара албатынын ортозында јүрүп, той-јыргалдарда, ойындарда комыс ойноп беретен. Бойдон келиндер, кыстар онын ойынынын экинине алдыртып, ого санаазын салып, јурт төзөйтөн. Је айыл ижинде бир де камааны јок учун алгас Аргымактын јурты такпаазынан бузулып калатан.

— Кудын, өзөгин комыска берип койгон кижии. Јарымдай јүрүми бойында, көп сабазы комыста, — деп, улус алгас Аргымак керегинде айдыжатан.

Онон ло бери Алтайда комыс деп ойноткы табылган.

Эмди де албаты ортодо алгас Аргымактын «калдыктары» јүрет. Албаты озорды тургуза ла танып ийет. Јердеги кату јүрүмге јарабас улус озор. Тура тударын ондобос, өлөн чаап билбес, одын эдерин күчсинер, мал-ажын күзеттеп барбас. Ойногони, кичеегени, билетени — јангыс ла комыс, күү.

СОКОР СОЛТОННЫН СЫЙЫ

Јалбактап карлап турала, ойто көрзөн јанмырлай берер кубулчан јаскы айларлу Алтайда бу керек болгон эмтир. Ол ыраак-ыраак, јебрен өйлөрдө Алтайда ак-чек ле төп каан јуртаган. Онын јангыс уулы да ак-чек санаалу, чыйрак, кожончы уул болгон. Көргөн лө улус ого карузый беретен. Солтон тал-түшке јетире үлдүле чабарга, ок-јаала адарга тазыктырынатан, онон ары ойди ол кожончыларла, комысчыларла кожо өткүретен. Солтон анчада ла төрөлин, албатызын корыган баатырлар керегинде омок кожондорды кайкап ла јилбиркеп угатан.

Бир катап јиит солтоннын төрөлине кускундый ач өштүлер табарып, јайым, жараш ла иштенкей албатыны олјолоп аларга ченешкен. Кааннын уулы черүзинин алдына туруп, озорды баштап, јалтанбазыла, чечениле јуучылдарына омок күүн јайып, јозок көргүскен.

Бир катап кызу јуу-согушта солтоннын бажы шыркалана берген. Шырка косторине түжүп, јиит ак-јарыкты көрбөй барган. Оны эки јуучылы чеберлеп, јуунын јалангынан чыгарып экелген. Јиит солтонын карамдаган јуучылдар «Солтоныс учун өч!» деп кыйгырыжып, өштүни ондо ло оодо согуп койгон. Је солтонды јер үстинде бир де эмчи јазып болбоды. Каанла, онын уулыла кожо тергееде бастыра албатызы ачу-коронго алдыртты. Солтоннын үнгүр, шыгырууш каткызы өргөдө јангыланбас, коо, жараш үни кырларда коолобос боло берди. Тергееде албаты да ал-санаага түшкен. Албатыны тоқынадып, ойто амырзыдып аларга каан уулына кезек албаты бөлип, көдөчилериле кожо јенестү кара мөштү карамтык төөн ийип ийди. Каан адын түжүрбей, албатызына ачу-коронын көргүспей тудунып та турза, омок ло чыйрак јииттин кенете ле ак-јарыктан астыгып калганы неден де күч болгон. Бу өйлөрдө оны кожончы јалчызы Топшуур кезек те ойгө болзо, тоқынадып, бир эмеш уур санааларынан айрытан. Солтон јажына улустын бажына јүрген. Эн чыйрак, эн јалтанбас, эн бөкө, эн күчтү, эн кожончы, эн санаалу, эн сүмелү, эн тапкыр болгон бойы он јети ле јаштуда једекир јогынан бир де алтам эдип албас болуп калган. Бойына кол салынып койор деген санаа солтоннын бажын күнүн ле өрүмдеген.

Јиит бир түнде уйуктап јаткан. Ол јүрегинин оорузына араайынан онтоп

жаткан. Түш јеринде ого ак кийимдү карганак жууктап келген.

— Солтон, салым сеге ченелте эткен. Жакшыны көдүрип билген, эмди катуны көдүрип болорун ба? Сенин бойунга кол салынарга турган кылыгын жүдек, кул кижинин кылыгы.

— Абаайым, арыдым мен, чөкөдим. Менде күч жок. Жободым.

— Солтон, сен жиит, сен билбезин. Кижинин күүнинен күчтү јердин үстинде не де жок. Кандый да јаманды, түбекти ол өдөр. Бу менин сеге сыйым, — деп айдала, колына та нени де салып берди. Бойы јоголо берди.

Уул ойгонып келерде, колында текпе јатты. Уул оны кайкап, кулагына эжелет, сыймап турат. «Ойнокты јаза», — деп, будакта тоорчык кожондоды. Јалчылар чүрчеде ле кургак мөштөн ойнокты јазагылап, оны аргымактын јалыла кылдап, Алтайдын Ээзи сыйлаган текпени тургускылап ийди. Ойноктызын ол кожончы јалчызынын адыла Топшуур деп адап алган. Солтон төрөлин корыган ада-өбөкөзинин жүрүмин јети күнге чыгара кайлады. Онын бийик ле оморкок, көдүринилү чөрчөктөрүн канча күнге кайлап айтканын албаты кай деп адап алган.

Онон ло бери албаты ортодо көнү кай табылган. Көнү кай соот эмес. Тенериге сүрекей жуук тайгалардын учалгандарында, кеен мөштөрдин куйнында, одуда толу айдын чокторынан, мөлтүрешкен жылдыстардын соок чокторынан туулган кай бастыра күүлердин кааны боло берген. Солтон көнү кайды канча күнге токыналу кайлап, бажынан ала учына јетиретен. Оны јангыс ла албаты эмес, айландыра ар-бүткен шуултын арайладып ийеле, угатан. Тенериден жылдыс улус түжүп келип, Алтайдын Ээзиле коштой отургылап, кайды уккулайтан. Агарулар базып та жүрзе, отурза да, јерге тийбейтен эмтир. Көстөри чинбес, бойлоры кирленбес, терлебес, ажанбас јанду эмтир. Солтоннын кайы оору улусты эмдеп койотон. Јаан ээлү кайчы тенериле тудуш, Алтайдын Ээзиле колбулу деп айдыжатан.

Каркыра, көмөй, сыбыскы кайды кей-кебизин, куулгазынду кай деп айдыжат. Ол кайларды угуп, јер алдынын шулмустары сүүнет.

КАН-КАПЧЫКАЙДЫН СЫЙЫ

Эки јанында аржанду, эргиш, кайын агашту, алты јанында тонмок суулу, карагай, мөш агашту Кан-Алтайга амыр, кеен, күрен күс ойто ло айланып келди. Кай чөрчөктөрдү јангы ла айдып, көндүгин жүрген Айылдаш деп атту кайчы нөкөриле кожо «јердин кулагы уйуктагалакта, сары бүр түшкелекте, Алтайды кар бүркегелекте» деп, Бајыктын тайгазына чыгып, кузуктап барган. Төзинен өрө кузукту кара мөш бу јерди Айылдаш алдынан бери көрүп, темдектеп жүрген. Кичинек изү айда ол көжнөлөп жүрерде, койу тозырайышкан тобогolorынын эмили јангы ла јылан көс болгон. Јаан изү айдын учында жүрерде, эмил аксайга једип калган болгон. Эмди эмил кер сай болуп, амтаны кирип калтыр. Нөкөри мөшкө чыгып билбес болгон. Жиит кайчы Бајыктын тайгазынын мөштөрүн тоолой чыгып, будакка тееп ле ийзе, чаганалу, күнле јытанган, јылу, күрензимек тобогolor јер сайын, јыраалардын төзин дөөн тоголоныжат. Јууп койгон тобогolorды экүлеп оодып, тирү-тирү сайларды кургада ла куурып, булгайры каптарга ургулайт. Эзин кургада согуп турзын деп, каптарды мөштөрдин будактарына илгилейт. Кургак, тату, тамзык сай күнге торт ло ару алтын чылап, кызарып, саргарып јадат.

Је «јеткер јен алдында» дегени чилеп, бир јашканду күнде жиит кайчы мөштин үлүш будагынан тайкылып, јерге келип түжеле, јалмажын сындырып алды. Базар да арга јок, атка да минер арга јок, эмеш ле кыймыктанып ийзе, өнгүрези өкпө-јүрегине өдө беретен.

— Нөкөр, эки атка кузукту каптарды артынып, өзөк түш, онон эки

ийнимди айдып алып, мени келип апар — деп, Айылдаш нөкөринө айтты. Кажы ла келтегейинен шүүжер болзо, өскө арга јок болды. Жиит кайчыга нөкөри тонмок суунын јарадында турган агаш айлына толтыра одыннан жууп берди. — «Курсак азып ичип отур» — деп, суудан тажып береле, ол кузукту каптарды артынып, јанып ийди.

Кайчы келтей јалмажыла јылып туруп, одын одырып, курсак-тамагын азып ичет. Күндерди ээчий күндер өдөт. Ары-бери базарга арга бар эмес, Айылдаш эдер неме јок, бир куучында жар кизи јок — јангыскан эрикти. Бајыктын тайгазы тенериге жуук, бийик јер. Ол јангы чыккан толу айдын јаанын, јаражын кайкап јадатан.

Бир энгирде жиит кайчы колдорына топшуурын алып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөкти кайлай берди. Ол оны алдында јангыс катап адазынан уккан. Кайчынын адазы, јаан, улу кайчы алтан јылга кожо журтаган эш-нөкөри божордо, эжин јоксынып, карыгып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөкти кайлаган болгон.

Кай көндүгип ле жүрерде, тенеринен айылдын эжиги дөөн солонгы текпиш сайыла берди. Оныла тенеринен озогы алтай кептү атту-чуулу баатырлар, каан абакайлар, јаражай-бойлулар, ойгор көгүстү аксагалдар, жуучылдар түжүп, айылга кирип, күнчыгыш јанына отургылап, кайды уккулай берди. Кайчы соныркап, бу улусла куучында жарга да турза, је кайды үзерге јарабас. Айылдын күнбадыш јаны ойылып, онон јердин алдындагы тамынын көрмөс-шилтиери Эрлик-бийге баштадып, чубажып чыгала, отура түшкүлеп, кайды уккулай берди. Айылдаш кай өткүре ару актан түшкен жылдыс-улусты ла тамынан чыккан јеектерди ајыктап, адазынын, улу кайчынын, айткан чөрчөктөри аайынча тыш бүдүминен олар кем болгонын танып отурды.

Канча чактарга улай өштүлерге тоноткон, ајдаткан, базындырган, олјолоткон алтай «албатызынын адаанын алып, өлөр-барарын ол билбей өштүлерле согужып, јенү алган, эмди тенериде «јети-каан» деп адалган жылдыстар — атту-чуулу јети баатыр ээчий-деечий түшкүлеп келгиледи. Јараш ла јалтанбас баатырлар карындаштардый бу турлары: кош аркадый кирбиктү, коо кырлан тумчукту, жылдыс ошкош көстөрлү, јылым кайа чырайлу, јер-тенериле киндиги тудуш, Шуну-баатыр мында отурат. Көстөрүн кодороло, ийттин көстөрүн кондырган, јарындарын кезеле, ийттин јарындарын кондырган сорбузы иле көрүнөт.

Көргөн көстөри ол чинбес, эки кабагы канаттый учкан, коркок белдү тумчугы чокуштый, базыды, кыймыгы муркүт ошкош, кийис кебисле учкан Өскүс-Уул оморкок отурат.

Эптү, јараш куучынду, ээлгир, јымжак базытту, көргөн көзи каткылу, кожондозо, турган кизи тура угар, шоорлозо, отурганы отура угар, је капкыдый кату колдорлу, өктөм, јендиртпес күүндү, өнгүре жүректү Көзүйке баатыр јаштан ала кожо чыдаган сыргалјызын өскө јерге бедреп барала, өштүлерле согужарда, оны аргадаган үлдүзиле кейде кайкалаган кылбыран арчуулды тозуп, бажын ла учын бириктире бүктеп, онын курчын, ээлгирин, катузын ченеп отурат.

Ай кеберлү ак чырайы јалбыш кептү јалбыраган, солонгыдый качары күн чогына кызарган, көргөн көзи көрнөо ошкош, туткан колы темир какпы,

баскан буды темир тайак бойлу баатыр. Алтын-Тууҗы алтын учук шабылу калтазынан мөңүн күскү чыгарып, улустын кийнине жажынып көрүнөт.

Көө куйак кийимдү, үч булунду темир бөркин, кабак бойго жемире кийген, ай карагай саадакту, алмас болот үлдүлү, айткан сөстөн айабас, аткан октон жалтанбас, Күмүжек-Ару абакайынын тойына Тастаракай болуп кубулала келип кожондогон Алып-Манаш мында отурат.

Жыда болзо, өзөгин өтпөс, жылан болзо, жолын кечпес, кара кумдус бөрүктү, илжирмелү кайыш курын, эки орой курчанган, ак болот үлдүзүн ач белине тагынган Алтай-Буучай улу баатыр уулыла кожо мында отурат. Чөпкө тайкылып жыгылганы билдирет, эки жоон эргегин кестирген темдектү эмтир.

Јети карындажыла өмөлөжип, жолында буудактарды өдө берген Көгүдей-Мерген алып баатыр көө куйак тонду, ушпа кара жыдазын сол колына тайанган, кайды јилбиркеп угуп отурды.

Ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө, күн жаркынду, эрмек-куучыны ол болзо, ээлип соккон комыстый, тогус айры кејегези ач белине согулган, алтан айры алтын шанкызы шанкыраган, учкур-кабагы солоңыдый, оошкы јаактары тандактый, тиштери ак сөнүскен, эриндери јайылган чейнебаш, көстөри бышкан бороңот, эки кулагына кийгени кееркемелдү көстү сыргалар, айдын чогынан түүп эткен ак-чанкыр кылбыран кийимдү, эки будына кийгени кулјалаган шалду булгайры өдүк, Күмүш-Чейне жаражай мында база отурат. Оны көргөн тенгериде ай жаңыс јерге туруп калды, оны көргөн албаты оосторы ачык тура калды.

Эки тийин терезинен элбек јакшы бөрүк эдинген, јалбрактан јабыс сынду, јүзи теп-тегерик, көстөри јылдыстый, качан да ыйлабайтан Ырысту «быш», «тап-тажлан» деп, шымыранып мында отурат.

Кејегези чычандап, кејери кырландап, тос бөрүги толырт эдип, јаргак тоны шылырт эдип, алын эрди калпыйган, тери-буры бурлаган, бийди-курты чачылган Тастаракай келип јадат, тал камчызы шыйтылдайт, тал ээри чыкырайт, азу тижн куулайып, чарбак карды колтылдап, таакылу јабагазы үрпендейт. «Атту-чуулу камык баатырлар, менин кеберим алынып, өштүлерин јенген» — деп, төжине соғунып мактанат.

Ады-чуузы Алтай ашкан, албаты учун тартышкан, алтай баатырлардын кин-энези, чачы куудый кажайган, тиштери куулыдый саргарган, јердин, суунын ээзи, агаш-таштын жаңылгазы, телекейдин салкыныла куучындашкан, тенгеринин јылдызыла эрмектешкен, јети кулаш мүүстү, јеерен-сары теке минген Серел-Текеј эмеген, кин уулдарыма сыйлайтан баркы деп, баатыр эјиненин бажына сугатан алтын үйген, бойы учар кийис кебис, тамыны јарыдар күлер жебее, јайа тудуп ийзе, алама-шикир курсак јайылар ак-торко арчуул, кандый ла эжикти ачып ийер куулы түлкүүр, јердин үстин тартырып көрөтөн мөңүн күскү тудунып алган төрдө, эн ле төзөөндү јерде отурат.

Күни јоктын јеек-шилтилерн, јылым кара чырайлу, јелбер семтек атрайган чачту, тудуш кара кабакту, туйук кара сагалду, колосколу, сас көстөрлү, айры тазыл колдорлу, кижн бажы аяакту, кижн каны суузынду, кижн сөөгн тайакту, јер алдынын шилтизи, күни јоктын каан-бийи, Эрлик-бийге баштаткан отургылайт. Олгөн секле тынарда, тыныжыла чымыл күркүреп, чыга конот, ойто кире конот.

Баатыр туштаза кижендеер, темир кыңыла кыңылайла, куу тулупка сугар деп, јети башту Јелбеген байпандап једип келген мында отурды. Јети башту көк буканы темир чанакка јегип алтыр. Јелбегеннин јети бажы јайканыжат, ородый оосторы ачылат. Бир бажыла сыгырарда, кара курттар

төгүле берди, экинчи бажыла кууктарда, кара кускундар учуп чыгат, үчинчи бажыла маараарда, боро эчкилер мантажа берет, төртинчи бажыла огырарда, айулар айпандажа берет, бежинчи бажыла кыйгырарда, кал черү көрүннп келди, алтынчы бажыла сыктаарда, куу таары төгүлип күйдн, јетинчи бажыла күүлеерде, болот көгөөндөр уча берди.

Эрлик-бийдин јанында эрке-байбак јажу кызы кара сур терелү, кылак, кажак көстөрлү Кара-Таајы отурат.

Жылан чачтары јылыжат, кайзырыкту эренези јылтырайт, куу чөйгөн тумчукту эмтир, күлер алгый сыргалу эмтир, белегинде жылан мыйрындайт, белинде бака бапылдайт. «Күндү Алтайдын баатырларынын кажызы меге эш болгой не» — деп, араайынан ајыктап отурат, көө куйак кийимдү Көгүдей-Мергеннен көс албайт, Јөргөмөштин буузы кармагын белетеп отурат.

Туунын, суунын, өрттин ээлери, үйези јок Уч Шулмус, үч карындаш мында отурат, баатырлардын јолдорын буудактаар дејип шүүшкилейт. Өрттин ээзи јаан Шулмус канча јерге от чагат, конкырт эткен јес тумчугын көрнөө отко сугала, кызарганча кызыдат, јер-јенгеске кийдире кадап, ойто катап соодып јадат. Кайыкту кеме кайылала чөңө берер, кайзырыкту балык өлө берер, сары-корон өлү талайдын, чайыктын ээзи ортон Шулмустын баскан јеринен суу чыгат, конжоорынан суу чоройлойт. Сооктын ээзи кичинек, Шулмус ама-томо сыгырарда, казыр јоткон күркүреп келет, јердин үсти ак кар куйунга тура берди, ойто катап кожондоордо, соок кыш јоголо берди, казыр јоткон токтой берди.

Сары эчки, сары элик, сары ийт болуп кубулып, көргөн лө кижинин кеберин алынып, Алмыс мында отурат. Бастыра бойы кубулып та турза, жаңыс јес тырмактары, тиштери ол ло бойынча артып калат, онын учун сабарларын јенгинин уштугына јажырып алган ол јүрет.

Јалан јерден јалбас эдип, ээн јерден элбес эдип, јүс тарманын ээзин туткан, јүс илбинин бажын билген, тайылга адына минип алган, чырайы куукайа тартылган, кыйгас көстөри онкойгон, үзейе, карара кадып калган јес тумчукту Јебелек эмеген үлбүрендү јес түнүринин јес күзүнилери конгырап камдайт. Албаты адына јүрүмин јүрген, баатырларга ичн күйүп, јаманы, короны јайрап, јайылып отурат. Тудунып алган ичегени төңөшкө ороордо, онызы күйе берет, ол сол колындагы јумурын јалбак ташка согордо, таш кайыла берет. Онојдо улусты кайкадып ийеле, Јебелек кам чөрчөкти угуп отура берди.

Таң адып, јер јарып келгенде, јер алдынын шилтилерн тогус кат кара торко көжөгөнн јабынып алгылайт, кайды онон ары угуп отургылайт.

Айылдаш түнге-түшке јети күнге байлу кайды кайлап божотты. Ол ло солонгы тепкиш тенгеринен јерге сайыла берди. Айылда толтыра отурган калык ойто тенгери дөөн чыккылай берди. От ајагы ойыла берди, јер алдынын шилтилерн ойто тамызына түже берди.

Бастыра албаты јуре берерде, айылдын ичинде кара кумдус бөрүктү, алтын камзал тонду, тогус кат темир ылтанду чой сопокту, күмүш чололу торко курлу, алмас болот үлдүлү ай карагай саадакту, канду кастак согоондорын каптыргага сугуп алган сок жаңыс баатыр артып калды.

— Кан-Капчыкай деп баатыр мен болорым. Јакшы, јакшы, уулым. Менин јүрүмимде болгон учуралды јерин де сольштырбай, бир кичинек көпчитпей, бир чакырым астатпай сүрекеј чын кайлады. Жаңыс ла јастырганын мен Эрлик-бийге јолыгарга јердин алдына түжүп, тамыла барадарымда ат камчым он колымда эмес, сол колымда болгон. Је ол јаан јастыра эмес, алдырбас. Эртең эжигинин алдына бир ан келип тура берер. Мен сеге оны јакшы кайлаганын учун сыйлап турум — деп айдала, солонгы тепкишле тенгери дөөн јылдыстардын каандыгына чыга берди.

Чындап та эртеңгизинде бир ан келеле, эжикке тал-тууралай туруп

берди. Айылдаш оны ададала, эдин кайнадып јиди. Алдындагызынан алты катап артык, эскидезинен эки катап артык болуп јазылала, туруп база берди. Сүүнгенине тышкары чыгып, ары-бери керилип базат, ајыктанат. Күски соок эзинге сары бүр түжеле, јерди калынжыда бүркеп койтыр. Кара тонмок суунун јангыс ла агыны ару јатты, акпас, тымык јери бүрле шуурмактып калтыр. Айылдаш јолой јийтен азык-түлүгин белетеп алып, јойу јанып ийди.

Јолой ого нөкөри улус айдып алган «Айылдашты салып алатан» — деп, бир атка эптү байкан јазап алган келип јатты.

— Бу сен јалмажын сынык ээн тайгада јангыскан артып калдын не? Качан ортозына јазыла бердин? — деп, најызы кыйгырды. Айылдаш эки катап отура түжүп, бијелеп ийеле, Кан-Капчыкай улу баатырдын быйанду сыйы керегинде куучындап, аннын эдинин арткан-калганыла нөкөрлөрүн күндүледи.

МҮҮЗИ СЫНЫК БУКАНДЫ СЫЙЛА

Ак тайганын салкыны агаш баштай шуулаган, коо тайганын салкыны кобы сайын шуулаган Алтайда бу керек болгон эмтир.

Бир катап көсмөкчи ле кайчы нөкөрлөр андап баргылаган. Кайчы нөкөрүн көсмөкчи деп билбес болтыр. Айга јуук андагылаарда, адынын болзо туйгагы уладаган, бойларынын азык-түлүги түтөнгөн, је ологго не де туштабаган.

— Албаа-түлкүзи бойсын, ого јүк бир чырбык туштабас кайтты — деп, омордын санаа-күүндери өчүп, андаар экпини јоголо берди.

Эңирде кайчы топшуурын алып, «Көзүйке ле Байан-Ару» керегинде кайды баштап ла ийерде, омордын одузынын алтыгы јанында турган эчке көк таш ачылып, таштын ээзи јараш келин чыгара базып келди. Келиннин көстөринде ак јер јок, бастыра кара эмтир. Јоон кара јерге сүүртелген тулундарындагы айтаналары, јинжилери шыгыраган, ай-сыргалары јалтыраган, көк чегедегинин куйкалары, топчылары бастыра алтыннан, баалу таштардан эдилген эмтир. Чөйбөк албаа бөрүги баалу таштарла тизилген, мун өн тандакту јинји тудунып алтыр. Ол одуга чөйө, јараш базып келеле, эпи јанына чөмчөйө отурып, кайды соныркап уга берди.

Одунун јанында аккан тонмок суунун ээзи балыктар јуралган баларсу өлөңдөрлү, чанкыр торко тоны суркурап, араай шылырада базып келип, кайды угуп, отура түшти.

Ак тонында ак кыйралары элбирен дешкен көдүринилү базытту, токыналу куучынду Алтайдын агару ээзи бир ле алтап, учуп једип келди, кайды сүүнип тындай берди. Онын мойнында Алтай үстинде кандый андар бар, омордын кеберлеринен тизилген сары тандакту, јаркынду эрекен-јинји бар эмтир. Чанкыр тандакту, јаркынду экинчи јинји Алтайда канча јүзүн куштар бар, омордын кеберинен тизилген эмтир. Ногон өңдү јаркыны чачылган јинји Алтайдын бар-јок агаш-јырааларынын үрендеринен — чочогойлорынан, чырбаалдарынан эдилген эмтир. Је эн ле јараш чокту солоңыланган јинји Алтайдын тогузон јүзүн чечектеринен тизилген эмтир.

Јүзи, колдоры, буттары јылым кайадый кезер, кийген тон-өдүги таштан эдилген, туунун ээзи «күрс-күрс» этире базып једип келди. Мөштөрдин ээзи чаганазы јаарзыган, тату эмили јытанган, кийими мөштин бүриндий бырчыт көк күлүк база једе конуп, кай угаачыларга кожула берди.

Узун јажыл јалбрак чачтарлу, ак торко кеби айдын чогына кажайа суркураган коп-коо сынду кайын јаражай ичкери эрикчелдү ајыктап, көк ынаардый көстөрине јаш айланып калган отурат.

Јерсү јадыктын, төңөштөрдин ээзи, јенгестелип калган колы-буттары

айры будактардый сырайган, мында база отурат.

Јердин каразы, ай эски түннин үч каразы деп, салбыр-шулбыр јиргилјин каралар түргөн-түкей учкулап келгиледи.

Ончолоры кайды јакшызынып, соныркап отурганча, «Мен солун кайды база угарга турум» — деп кыйгырганча, колоско сары көстөрлү јилјиндеген балкаш колду-буттарлу састын ээзи сары эчкизин минип алган, мендеген, терлеген, бурлаган једе конды. Кай угарга үстүккен бойынча ол сары эчкизин де туура буулаарга ундып койды. Аштап-суузап калган сары эчки анчылардын курсак-тамагын јалап, талканын төгүп туруп јип ийди.

Бу ла тушта кайчы кайлап отурала, көрүп ийзе, талыр-тулур салкын келеле, талканду баштыкты антарала, талканын төгүп, јер сайын учуртып ийди. Кайчы кайын токтодып, казан-айагын јууп, азык-түлүгин јууй-маай тудуп ийди.

— Кайран тынду кай, алтан јылдын бажында јангыс катап кай угарга келген эдим. Бу эби-куды табылбас көлчин, шокчыл эчкизинин бажына чыкпас кандый танма болгон? — деп, Алтай ээзи арбанды, ары болуп уча берди.

— Јангыс катап илбизиндү кайлашты угайын дезем, ач-торо ичи-буурына кирип калган, тойор-толорын билбес эчкилү сас ээзи кайкамчылу кайды үзүп, буудактап койды — деп, мөш ээзи чөйө шуулап ыйлады.

— Күүлеген, каркыраган, сыгырган, сыбыскылаган эм-томду кай үзүлди, эмди ойто качан кай угарыс?.. — деп, јаражай кайын ээзи эрке шуулады, кайындарына ойто јүре берди.

— Кайды мен алтан јыл кайра уккам, ол тушта сыным коркышту сергип, санаам јарыган эди. Бистин кырларга кайчы келип кайлаганы — бу јаан ырыс. Кайчыны ойто мекелеектер. Айла, бу көөркийлер нени де адып албаган эмтир, эртен јанадыс дежет. Быларды мекелеп, арттырып алаактар. Састын ээзи, сенин эчкин куулгазын кайды үскен. Айдарда, сен анчыларды ойто мекеле. Келтей мүүзи сынык көк буканды ологго сыйла — деп, туунун ээзи некеди.

— Бойым да онойып сананып турум. Кайран кай, јүс јылдын ичинде јангыс катап јараш, кеен, тирү күү угарга санангам. Эртен танда быларды јанбазын деп, мүүзи сынык көк букамды эмди ле багыртып ийерим — деп айдала, састын ээзи алаканын јайып, экинчи колынын ус сабарыла айландырып ийди.

Бу ла тушта аркада булан чөйө бустап ийди. Кайчы буланнын бустажын сүүнип укты.

Бастыразын көрүп, угуп отуратан көсмөкчи, билбей калала, араай каткырып ийди.

— Сен мени шоодып, каткырып турун — деп, кайчы ачынды.

— Макалу ла керилејат. Јакшы ла урушкылаза кайдар, согушкылаза кайдар, тон-өдүги јыртылза, үзүгин алар эдис, курсак-тамагын төгө согушса кайдат, ажанып алар эдис — деп, чугаан, уруш сүүчи каралар, көрмөстөр, үзүттер тургулап чыкты. Ак санаалу, агару ээлер јүргүлей берген, оморды токтодор неме бар эмес. Омор кайчыга коштоныжып, кериле-урушты көйлөдөргө нени кылынбай туру деер. Кайчынын колы-будынан тарткылап, согушсын деп некегилейт. «Сок, нөкөринди, ол көрмөс» — деп, каралар колына агаш экелип туттургылайт, арт-учында: «Нөкөринди јыга ат, ол шилти» — дејип, мылтыкты экелип, кайчынын колына суккулайт, оозы-мурдынан ары-бери чөйө тарткылайт, эдин изидип кычыкайлайт. Нени де укпай, нени де көрбөй турган кайчы там ла калаптанып, көзи-бажы кызарып, ачынып

айткыланат: «Агашла жыга согорым» — дейт, «Мылтыкка олтура адарым» — дейт. Каралардын, көрмөстөрдин бир бөлүгү көсмөкчиге эки жандап: «Кайчы сени айткылап туру, онын алдына түшпө, суранып турган болзо, бажын жара сок» — деп тектиргилейт. Көсмөкчи олардын абызына арай ла кирбей калала, же санаа алынып, тере тонго бажын ороноло, жада берди. Кайчы жагыскан арбанды ла арбанды.

— Токто, болор, арбанба, — деп, таштын ээзи келин онын жүзине серүүн жыбарла үрүп ийерде, ол болгоонып келеле, жадып уйуктай берди.

Кайчыны ла көсмөкчини бой-бойына тукуруштуруп, неме болбосто, кай чөрчөкти бир укпаган, экинчи жанынан керип-согушту көрбөгөн каралар, көрмөстөр, үзүттөр санаазына жетпегенине кордоп, туш-башка тарап-таркай бердилер.

Эртенгизинде кайчы ойгонып келеле, түндө аайы жок атылганын сананып, эпжоксынып: «Бу мен кайттым не, мениле кече та не болгон, ачынба, калак, нөкөрим» — деп, бурулу айдынарда, көсмөкчи мында не болгонын, кандый куучын өткөнүн үзезин куучындап берди.

— Бүтпей турган болзон, бүгүн келтей мүүзи сынык булан адып аларын — деди.

Чындап та, күн тал-түштөн кыйып ла жүрөрдө, кайчы бир жоон булан адып алды. Онын ла кийинде кайчы күнүн ле энгирде таң атканча, койу жылдыс өчкөнчө, кайлаар болды. Алтайдын, кырдын, таштын, агаштардын ээлери оларго эмди кай учун албаа, түлкү, элик, бөрү, шүлүзүн эмезе өскө нени-нени сыйлагылап бергилейтен.

— Канча жылдарга улай кай укпаганыс, катууркаган, түлейзиген кулагыс жаңы эриди, калзыган, калжуурган, таштый каткан жүрегис жаңы жылыды, — дежип, ээлер сүүнгилейт.

— Бүткүл Алтайдын ичинен агару тындый кай угулбас болуп, кара албаты канайып быртыды, санаа-күүни жоксырады, — деп, Алтайдын ээзи буурыл кежегезин сыйманып, комыдады. — Карын, илбизиндү жиит кай угуп, мокоргон көстөрүм курчыды, түлейген кулагым жарыды, тунгак тумчугым ачылды, өлүмжиреген өзөгүм тынданды, арыган сыным жеңилди, уурлаган буттарым чыйрады. Айдарда, Алтайда көкси канду, көкси ойлу, эдер-тудар, айдар-чүмдеер эрлер ойто туулып, ойгонып келеткен эмес пе? — деп, агарудан агару оморкоп айдынды.

«КИЖИГЕ БАРАП ЖАҢЫМ ЖОК» (шоордын табылганы)

Жаңыс канадын жайылтып, Жайыкты кечкен кастарлу, эки канадын жайылтып, Эдилди кечкен кууларлу Алтайда бу керек болгон эмтир. Бир ирkit кижиде сары атту Кыймаштай деп атту уул бала болгон. Адалу-уулдуда жаңыс кырлу мылтык бар болгон. Адазы темирди бойы кайылтып, мылтыкты бойы эдетен. Бойы бордомолдон калыпка ок уратан. Бир катап Кыймаштай

туска отурганча алтын мүүстерлү сыгын келген. Чыгып келеткен күнге удур мүүстер жалбырап турган. Кыймаштай кайкаганына отура калган. Ондонып келзе, сыгын тусты жалайла, жүре бертир.

— Мындый сан башка неме көрдүм, ол анды кетежип туруп адып аладым. Кандый андый жалбыштанган, күйген мүүс — деп, айлына келеле, Кыймаштай куучындады.

— Жок, уулым, Алтайда кандый ла ан-куш бар. Сен Алтайдын ээзи сыгынды көргөн эмтирин. Жерлү ан жеринде жүрөп учурлу. Алтайлу ан Алтайында жүрөп жаңду. Кеминге жеткелегин, кемирчегин каткалак. Көрөр күүнүн келип турган болзо, мылтык жоктон, куурга барып көрүп тур — деп, адазы жакыды. Канаттый тартылган кабактарлу, кадалгак көстөрлү Кыймаштай эмди жаантайын куурга келип, манакайга чыгып алып, алтын мүүстү сыгынды жүк ле көрүп аларга отуратан. Тегин де элик, сыгын келет, алтын да мүүстүзи келет. Алтын мүүстү сыгынды көргөн сайын уулга оны жуугынан тудуп көрөр, эне-адазына, эл албатыга көргүзөр күүни келип турды. Сыгын жедип келзе, кайкап ла отурала, ойдин өткөнүн де билбей калатан, сыгын жүре берген кийинде жаңыс ондонотон.

Бир катап Кыймаштай алтын мүүстерлү сыгынды база ла катап көрөтөм деген. Энези ого азык эдип, борбойга чала ачыган сүт уруп, ирkitин будын баштыкка сугуп, канжалап берген. Уул сары адын эртеген, атанып жүре берди. Алыс жерге адын армакчылады. Куурга келеле көрзө, күн жаан. Борбойдагы сүттөн бир аяк ичти. «Жарым курсак жатыргыспас» дегени чилеп, тойбоды. Экинчи аякты ичти. «Орто курсак отургыспас» дегени чилеп, база да ичкедий. Көк сүттөн ичеле, куурга канай отура деп, уул токтодынды. Удабай өзөктө солун жаан табыш угулды. Куур дөөн баырап, каырап, та кем де чыгып келетти. Кыймаштай сакып отурганча, көк торбок минген жараш бойлу келди. Чийилген кара кабактарлу, чийне кызыл чырайлу, чичке коо сынду жаражай колдорунда качан да Кыймаштай көрбөгөн неме тудуныптыр.

— Адын кем? — деп, Кыймаштай сурады.

— Адым Байару.

— Кайда барадын? Бу колында нени тудунып алган? — деп, уул сурады.

— Жети жолдын белтиринде жети быркан кожондожып маргыжар. Тирү Быркан мен эдим, ол маргаанга туружарга барадым. Колымдагы неме — алты үйелү алтын шоор — деп, бойлу айдала, шоорун ойноп, төмөн жортты.

— Торбоктын базыдын көрүп, желижин не сураар? Алтын мүүстү сыгынды сакып та алала, бойлуны жаба жедип албай, ылгым сары ат удатсын ба база — деп, уул жайымжып отура берди. Күн ашкалакта алтын мүүстү сыгын жедип келди. Уулдын кулагына алтын шоордын үни жаңыланып турды, өзөгү саруу чылап кайылып турганын ондоды. Кенейте теңериде таңдак та солун көрүндү, алтын мүүстү сыгынды жиит араайынан үркүдип ийди.

— Мындый жараш сыгынды не адатан? Албаты-жон көрүп жүргей. Аспадам да, көрүп алганым жакшы. Жараш бойлунын кийинен барар, кожо журтаак деп сөстөөр — деп, уул бойында бек сананды.

Сары жоргозын минеле, торбок минген бойлуны сүрүшти.

Чийилген кара кабактарлу бойлу көк торбогын саска улаарып койгон, бойы карган байбак кайыгнын төзине оду салып алган отурды. Ирkit жиит адын састан улаарды, арчымагын тудунып, одуга келди. Бойлуга ачыбаган чегеннен уруп берди, жес казанды азып, ирkitин будын куурып ийди. Бойлула кожо кууртактан агаш аяктарына салып, ажангылай бергиледи.

Онон жаражай алтын комызыла алган башка ойын ойноды. Кыймаштай бойлуга сөс тө айдарын ундып койгон, көстөрүн бойлуна албай отурала, уйуктаганын билбей калды. Ойгонып келзе, көк торбок то жок, чичке коо сынду жаражай да жок. Жаңыс сары жоргозы саста туру. Темир «канк», «канк» деп шыгырады, өрө кайада ак башту жаан кара куш отурды, чокужыла шан

чылап «канк», «канк» эдип табыштанып отурды.

— Кыймаштай, мени быркан бойлу арттырган. «Кыймаштай мени сүрүжип тегин жерге жобобозын. Тирү Быркан эдим, кижиге барар жаным жок. Куулгазынду Быркан эдим, журт тудар жаным жок. Кыймаштай бойына жараган бойлуны алып журт тутсын, журты айрыланып, корболонып өссин. Журтайтан жери сас болзын, карындажы тас болзын. Бу шоорды ойноп жүрзин, албаты-жонды сүүндирип жүрзин. Анчада ла жажыл бүр жайылып келзе, Алтайда күүктин үни угула берзе, Алтайдын сынына чыгып, бу байбак кайыгнын төзине жылдын ла шоор ойноп турзын. Ол тушта менин арыган сыным сергиир, тумантыган көстөрим курчыыр, уурлаган буттарым чыйраар» деп, бойлу жакыган.

— Кайран бойлу, кайран бойлу. Сергек ле кижидим, та кандый калыг уйкуга бастырдым. Тенгериде күн ошкош жараш бойлу. Жылыттым, ырызымды ычкындым. Кем де меге керек жок — деп, ол ачузына чыдашпай, састы өртөди, сас күйбеди, куш карындаш керек жок деп, тасты атты. Тас аттыртпай уча берди. Уул колдорыла бажын туй тудунып, жерге келип түшти. Ыраактан, ыраактан, бийик тенгериден, шоордын үни угулып түшти. Уул тындаланып жадала, буурынын сызы сенип баратканын сести. Удабай ол өрө туруп, алты үйелү алтын шоорды алып, тенгериден угулган күүни өткөнип ойной берди. Учар куштар балдарын азыраарын ундып, онын ойынын тындады. Андар отоорын ундып, тындады. Айландыра агаштар шуулашпай токтой берди, чечектер ле өлөңдөр күүнин толкузы аайынча энгилеп, жайканыжа берди.

Онон ло бери Кыймаштай ак-сары адын минип, Алтайын керип жорто берди. Ат үстинде шоорлоп жүрер болды. Тойлу, жыргалду жерлерде күндүү-күрееде жүрер болды. Айры колына иш тутпас, айылдар керип база берди. Жангыс ла шоор ойноорун жакшызынар. Шоорло тогузон тогус башка ойын ойноор. Кара албаты онын ойынына болуп оны айлы-журтына кычырып, кийиндирип, ажандырып жүргүлейтен.

— Бу Кыймаштай айылдар керип база берди, тербезен, баскын боло берди, кара албатыдан уятту — дежип, ага-карындажы арбаныжып, оны тудуп-каап, айлы-журтына экелгилейтен. Кижидим алзын деп, жараш бойлулардан, бойдон келин-кечкиндерден сөстөп экелип берзе: — Өзөгимде жангыс Байару деп тирү Быркан бойлунын кебери. Онон өскө кем дөөн дө көрөр аргам жок — деп, Кыймаштай ыйлайтан. Карындаштары оны канча күнге каруулдап тудуп болбойтон. Жангыс сары адын тудуп алып, Кыймаштайдын көстөринин жаштары өмүрине төгүлип, агаш-таш төөн чыга беретен. Онон түжине ле алтын шоордын куулгазынду күүзи жайылатан.

Онойдо Кыймаштайдын жангыс сары ады да карыды, кийген кеби де жардына жаба катты. Алган эжи бир жок, азыраган малы жок, ордына отурар балазы жок, кайран Кыймаштай карыды. Жангыс ла алты үйелү алтын шоорынын куулгазынду үни Алтай үстинде илбизиндү күүзин жайып жүрет. Онын күүзи сокордын көстөрүн ачып койот, түлейдин кулактарын жарыдат, аксакты су эдип, жүгүртип ийет. Түбекке алдырган кижидим куулгазынду күүни угала, түбегин ундып, сыны сергий түжет, карыкчалы жоголо берет.

— Сүнезин шоор ээлеп койгон, жүрүмин шоор блаап алган кижидим — деп, албаты Кыймаштай керегинде айдыжатаран.

Онон ло бери Алтайда шоор деп ойноткы табылып, алтай албаты шоор ойноор боло берген.

ЭН СҮРЛҮ АГАК (чатканнын табылганы)

Арба, сула талканысты актап, мырчак, буудай талканысты куурып жиген, аштап жүрген тужыста тынысты алган Алтайда озодо кылыгы чичке каан журтаган. Ол ончо жараш ла чындыгы бийик немени сүүйткен. Каан улустын угы-төзүн керексидейтен, а кажы ла кижинин неге жарулузын, жайалталузын көрөтөн. Онын үч жүс бир абакайы — кажызы ла та неге де жарулу болгон. Жараш кеп көктөр, шабылаар, чололоор устары да бар. Сөстөрдин үйезин билер, уйгаштырып айдар тамырчылары (үлгерчилери) да бар. Ташкен жеринен баалап-чуулап садып алып, бийечи бойлуларды кааннын коюймдары экелетен.

Же Чичке-кааннын энг ле жаан оморкодузы Карлагач деп атту абакайы болгон. Чичке-каан жылдын ла сары бүрде, күүчилердин, кожончылардын жаан соодом, маргаанын эдетен. Бу соодом, маргаанга жер үстинин топшуурчылары, икиличилери, комысчылары, шоорчылары жуулыжып, мөрөйлөжөтөн. Топшуур согуп кожондозо — жуулган күүчилерде, кожончыларда, кааннын сүүген абакайы Карлагачка турары, оны артыктаары жок болгон. Үни жылдын ла жаранып, кажы ла маргаанда Карлагач өскө, солун тилле кожондойтон. Керейдин кожонун керейден артык, узбектин кожонун узбектен артык кожондойтон. Кара мүркүттин кожонун кожондогондо, кара мүркүт алаканын көксине салып, «Мен бойымнын төрөл кожонымды Слер кире кожондоп болбозым — деп айдатаран.

Бир катап Чичке-кааннын үөр койларына бөрүлөр табарып, камык койлорды тудуп койгон. Кааннын колтыкчылары келеле, койчынын мал-ажын саап ичер ийнек арттырбай, сойып жиир ирик арттырбай — ончозын айдай берген. Карган койчыны уулдарыла кожо сын-терезин сыйра чыбыктазын деп жакылта болгон.

Ол ло күн Чичке-каан көдөчилериле, жууктарыла кожо андап барган. Койчынын жангыс кызы кызыл түлкү болуп кубулала, кааннын жолун кечире мантаган. Тудаган ийттер тудуп болбогон түлкүни, анчылардын согоондоры көскө көрүнбес мыс будакка тийгендий түлкүнин жанына мыйрыйып жада берген. Жалбыш түлкү кайра көрөлө, койчынын эрке-торко кызы болуп, бюджет бойы тура түжүп, Чичке-каанга бажырала, айткан.

— Күн ошкош жалакай Чичке-каан, ай жангыра берзе, кожончылардын, күүчилердин маргааны башталар. Меге ондо туружар арга беригер. Мен ол соодом — маргаанда ады-чуузы Жер-жынгыс өткөн Карлагачты женип алзам адамнын мал-ажын кайра бурыгар, адамды ла агаларымды сын терезин сыйра сабабай божодыгар.

— Карлагачты бежен жылдын туркунына Жер-жынгыстын кожончылары, күүчилери жендеп албаган. Жалтанбазын, тапкырын учун маргаанга туружар арга берип жадым. Жендеп алзан мал-ажынды жандыраарым. Адагды ла агаларынды божодорым — деп, Чичке-каан айтты.

Койчынын турлузында маргаанга белетениш баштала берген. Бойлу мөш агаштын үнгүринен экче кайырчак эттирткен, онын алагырын жука тереле жаптырткан. Малдын эткир жалдарынан кылдарды катап, кере тарткан. Кылдарды алагырга тийбес эдип, кураандардын кажыктарын суккан. Бойлу агаш аразына кирип, колдорун жайып ийерде тоорчыктар учуп келип, бойлунын колдорына отуруп, жүзүн кожондоп берерде, ойноткынын кылдары тоорчыктарды өткөнип, бойлоры ойной берген. Агаш-таш, өлөң-чечек, агын суулар шуулажып, табыштанып, ойноткынын үнин база жарандырышкан.

Соодом-маргаанга келеле, бойлунын, куштардын канаттарынды учкан

сабарлары ойноткынын кылдарына тийип ле ийерде, айдары жок жараш, илбизиндү, солун күү өргөө ичине жайылып, жүректерди жылыткан.

Ойноткынын кылдарынан арканын тогузон тогус башка үндери угулган, бойлу илбизиндү үниле тогузон тогус башка кожон кожондогон.

— Мен маргаанда турушпазым. Тергеенин баштапкы кожончызы деген бийик адымды, кожончы бойлуга берип жадым — деп, бойлунын кожонгын унчукпай уга-уга келеле, Карлагач айткан. Каан абакайдын сөстөрүн соодомго келген ончо жон жарадып укты. Тергеенин баштапкы кожончызы деген адына үзеери Чичке каан бойлуга тергеенин «Эң сүрлү агагы» — деп, ат адады. Анайда ок каан кожончы бойлуга эң сүрлү агакка* турар энчи сыйлаган. Агактын адазын, агаларын жайымга божодып, мал-ажын бурыган.

Кожончынын тапкан ойноткызын агактын адыла «Чаткан» деп албаты адаган. Онон ло бери Алтайда чаткан деп ойноткы табылган.

БҮТПЕ, СЫГЫН, МЕКЕ ОЛ (амыргынын табылганы)

Балтырган бажы жайылза көрөргө жараш, бокчыйдын жыды жайылза, тынарга жеңил Алтайыста озодо Тойбос бийде Санат деп атту кой кабыратан жалчызы бар болгон. Жаштан ала агаш ортозында койчы жаныскан тагаркап, жерликшип калган, агаш-ташты ла керип жүретен. Койчы ан-куштын үнин сүрекей жылбиркеп угатан, анчада ла сыгын мантаар ойинде сыылада амыргылап, мыйгакты кычырып турза, онын үнин соныркап угатан. Ол күскиде койлорын тебееледип койоло, бир күн кырдын текезинин мүүзинен ойноткы жазап алган. Санат солун ойноткызын амыргы деп адаган. Бир күн койчы сыгынла андыжып, сыгын бустаган сайын, удур айноткызыла амыргылап турган. Сыгын удур амыргылап турарда, ол жылбиркегенине жагыс ла кулак болуп, нени де көрбөй-сеспей турган. Жапыр-мапыр табыш угуларда, уул жагы ла ондоноп көрзө, жанында жараш мыйгак турган, база бир жанын дөөн көрзө, көзи-бажы чагылышкан, казырланып калган сыгын турган. Койчы уул ойноткызын арттырып, коштойында чибидөөн чыга бергенин сеспей де калган. Сыгын казырланып, базып келеле, амыргыны тепсеп жүре берген.

Жаныскан эригип жүретен иит эмди соот таап алды. Түште койлоры тойып, тебеелей ле берзе, ол мөшкө чыгып алып, колбудагына отурып, амыргылап туратан. Онын амыргызынын кычырузына жоон-жоон сыгындар да, эрке жараш мыйгактар да келип туратан. Жерлик андарды Санат жууктадып алып, олардын кылыгын, согужып, сүзүшкенин жуугынан көрүп отуратан.

— Кажы, уул, амыргынды берет, көрөйин. Мен кече коштой арканан сенин амыргылажынды уктым. Сыгындардын согужын көрдим — деп, бир күн, койчынын турлузына келип, Тойбос-бий айтты. Санат амыргызын алып берерде, Тойбос-бий жакшызынып амыргылап турды. «Кандый жараш үн» — деп, койчы уул жагы ойноткы таап ийгенине сүүнип турды. Тойбос-бий агашка чыгып алала, амыргылаарда, сыгындар удур амыргылап жеткилеп келди. Бу ла тушта кейде согоондор казыр сыгырыжып, сыгындарды өлтүрө ада берди.

— Токто, Тойбос-бий! Сыгыннын ойыны, мангы ойинде оны төгүндеп, кычырып, өлтүрери кудайдын алдында жаан кинчек! — деп, Санат кыйгырды, Тойбос-бийдин колына кадалды.

— Тенек, курсагын да азыранып билбес тенек! Бу амыргыла сен жаска жетире түгенбес үүче эдип аларын. Курсагын тойу, кийимин бүдүн жүрерин — деп, Тойбос-бий айтты.

— Жок, жок, Алтайдын ангын мекелеп өлтүрбейдим. Курсак-тамагым толтыра чеденимде туру. Саржу-курудымга чакыларым ээлип калды — деп, койчы кыйгырды. Же Тойбос-бийди токтодор арга жок болгон.

Соодом эдип эткен амыргызы Алтайдын ангы-кужына кандый жаан түбек боло бергенин койчы уул жагы ондоды. Ол ачу-коронго чыдашпай, жерге келип түжеле, сары өңдү сапсарык деп куш болуп уча берди.

— Алтайымнын андарына канайып болужарым. Өлүмнен канайып аргадайын — деп кыйгырып, сапсарык Алтайыла учуп жүрет. Ол эмди сыгындардын, мыйгактардын мангы, ойыны баштала берзе, оларды айландыра учуп, бийиктен манакайда амыргылап отурган анчыны көрүп, «Анчы сени тозуп алган амыргылап отуру, бүтпе ого, бүтпе, меке ол, меке» деп сүреен тын чуркурап учат. Сыгындар сапсарыктын сөзүн угуп, өлүмдү жерден качат. Онын учун амыргылап отурган анчынын мууканыжы калас болуп калат.

Мыйгактарды, сыгындарды ойыны ойинде амыргылап атканы кудайдын алдына жаан кинчектү неме деп, албаты айдат. Ол кинчек бурулталу болотон эмтир. А тегин онойдо соодомдордо, байрамдарда ойнозо амыргынын үнинен коо, кеен үндү ойноткы жок.

КАМДЫ ЖЫЛАН ЧАККАН (икилинин табылганы)

Күрлемелү күр кечү, күрен тайдын кечүзи, күн жөлөнгөн Алтын-Көл көбөктөрдүн турлузы болгон. Алтайда жебрен чактарда төп лө күчтү кам журтаган. Онын быйанынын шылтузында албаты беш жүс жылга улай токыналу журтаган. Же өйлөр өткөн, кам карыган.

— Сен, жыланга чактырып божойтон эмтирин — деп, ого белгечи белгелеген.

— Ондый болор — деп, кам бойы да билип турган. Калганчы жүс жылдыкка ол камдабай, арутанып, чектенип, Алтайдын сынына чыгып, мүргүп, алкыш-быйан сурап жүретен. Карыган сайын онын өлөр күүни келбей турган. Эмди ол эзен жүрген кажы ла элести жакшызынатан. Кам жыланнан аргаданарга койлордын кату кылгалу түгинен калын, жаан ла жалбак кийис бастырткан. Ол агаш капчык эттиреле, оны көлдин үстине селескелей тургузып, онын үстине кийисти жайып, отурып алган.

Кам кургак чибини ойып, онон ойноткы эдип, оны «икили» деп адаган. Эмди ол түни-түжиле «икилиле» ойноп, жыланды бойына жууктапай турган. Бойы арыл бергенде, икилиле карган жалчызы ойноп отуратан. Карган кам ойгоноп ла келеле, күннин жылузына изидинип, кийис ширдегин сыймап, тегериде булуттарды, айландыра ар-бүткенди аыктап кайкайтан. Кушкаштардын кожондорун, толкулардын чайпалыжын тыгдап отуратан.

— О, Кудай! Кайракон баш! Жүрүм кандый жараш! Ар-бүткеннин табыжы мун толбулу, өнги мун будукту! Икилинин үнинен жараш күү бар эмеш пе? Мыны ончозын канайып арттыргызар? База ла эмеш жүретен болзом кайдат. Беш жүс жыл — ол арай ас. Аыктанарга да жетпедим. Мен — эң жараш көрүм алтыннын мызылты, мөнгүннин күйүжи деп бодогом. Эң бийик жыргал — жараш ла иит келиндерле быкчышканы деп сананып жүрөтөм. Эң бийик жедим — жүс түмен албатыны башкарганы деп айдатам. Эң жаан соот — бијелеген изү жорголорго мингени деп сананатам. Эмди көрүп турар болзо, бу койрыйып аккан сууны жараттай быырайган тал аралын көрүп отурганы, түби жок тегериде табышкак айды көрүп отурганы — эң жаан кайкамчык ла ырыс эмтир деп кам шымыранып отуратан.

Же бир катап кам шык-мак уйуктап калган. Карган жалчызы арыганына

база уйкуга жыга соктырып ийген. Бу ла элесте суунын жыланы камды чагып ийген. Камнын көстөрине калганчыда көрүнгени күнди бөктөй туруп алган, жаан барынкый икили болгон. Ол калганчыда «икили» — деп айдала, божой берген. Онойдо албаты ортодо икили деп ойноткы табылган.

Икилини үй кижиге ойнобос дежер. Жүрүми комыдалду болор. Эр де кижиге икилини көп ойнобос дежер. Кудын икили алар. Икилини ойнозо, онын күүзи озо ло баштап жер алдындагы албатыга угулар.

— Балдарыс ойноп-жыргап турганда, жакшы жаткылаган туру — деп, олар сүүнгилейтен эмтир.

Икилиле ойноп үренерге турган кижиге, суунын жарадында аттын куу бажына отуруп алала ойнозо, түргөн үренер. Ат кебинде кижиге канат берген. Куу башка отуруп, икилини ойнозо, такпаазынан канаттанып, ойноп көндүгөр. Суу теңериде де, орто до жерде, тамы да улуска ончозына керектү. Икилинин үнин суунын табыжыла, агыныла эленчек-куурак угатан, ойынына көнү күү береттен эмтир.

КАРАЧКЫДА ТҮНҮР ТҮПҮЛДЕЙТ

МОЛОНУН БАЖЫН АЙЛАНДЫРГАН

Тон агашты чокыган томырткалу, кызыл агаш чокыган кучыйакту Кан-Алтайда озодо бу керек болгон. Бир катап кам келин камдап божойло, камдаган айылга аракынан ичеле, эзирик уйуктап калган. Экинчи кам үй кижиге тепсенде мал куурладып жүрөле, баштапкы кам камдаган айылга кирип келген. Орто отуруп, айылдын ээзиле кожо чайлаган. Экинчи кам турала, уйуктап жаткан камнын жанына келип, онын молозынын бажын айландырып койоло, чыгып жүрө берген.

Баштапкы кам туруп келеле, жаан оору, тил жок, куучындап болбой турган.

— Айылдын эжигин күн барыжыла ачпа, күнбадыштан күнчыгыш жаар ач, эжиктин эркинин кодор, — деп, айылдын ээзине кам имдеп көргүскөн.

Камнын сураганыла айылдын ээзи оны айлынын эжигинен тескери ачып чыгарган. Адына миндирип, камды айлына экелди.

— Чобраны ачала, мени айлымнын төринен, орыннын кийнинен кийдир, — деп, кам имдеди.

Кам айлына тескери жанынан келеле, бала эмчектеп отурган сыйнынын «Сүдинген аякка саайла, меге бер», — деп имдеди.

Сыйны сүдинен саап берди. Кам сүтти ичип, кайра көрүп, жада берди. Жаан удабай туруп келеле, сыйнына айтты:

— Сыйным, арай божоп калбадым. Оскө кам келеле, менин молонду айландырып, мойнымды кес койгон. Бойымнын ордыма Эрлик бийге эки уулынды берип ийдим. Санааркаба, сыйным. Алтай-Кудайдан эки түнгей уулды сего сурап берерим. Эзенде ле эки уулду отурарын.

Жаан удабай ла сыйнынын бир уулы, ат тебип, экинчиси көчөгө түжүп, божой бергилеген.

Же бир жылдан кам келиннин сыйны эки игис уулчагаш чыгарып алган, сүүнип, сандырап отурган.

КАМ ТЫТТЫН БЕЛГЕЗИ

Көк ыйыктарынан көжнө өскөн, сай кумакту тайгазынан сарана өскөн Алтайда озодо бу керек болгон эмтир.

Бир катап одус беш жашту, майман сөөктү кижиге жолго бараткан. Түн кире берерде, ол кам тыттын төзине уйуктай берген. Түженип жатса, «Айлыбыска айылчы келди», — дежи, айландыра агаш-таш сүүнип турган. Табыштангылабай, жергелей тургулап ийген. Ыжык, жылу боло берген.

— Мынан ары барып жатсан, тодоштордын айлына учураарын. Жаан бала чыккан дежи, сүүнип, жыргап турган калык болор. Ол жаш бала чыдаза, сен оныла журтап, бала-баркалу болотон эмтирин, — деп, кам тыт айтты.

Майман эртен тура ойгонып, оной ары жүрүп ийди. Жаан удабай ол чындап та жыргалду айылга учурады. Майманды тодоштор колтыктап, төргө отургызып, күндүледи:

— Кыс бала чыккан, ыраак жерден келген кижиге ат адагар, — дешти.

Түжөнгөн түжи майманнын бажына килт кире конуп: «Бу түш канайып келижи барат», — деп кайкады.

— И-та-тай! Мындый кызыл, чырчык неме качан чыдаар, бу неме меге эш болотон бо? — деп ачынып сананды.

Кабайда жаткан жаш баланы жескинип, кыртыштанып аяктады.

— Ады Чычкакчы болзын — деп айтты.

Карын да барлу-турлу кижиге болор, чыдаза, — дежи, айландыра улус жаш баланы алкагылай берди.

— Меге эш болгончо, ары өлүп калзын, — деп, майман кижиге шүүйле, эртенгизинде, айылда кижиге жок болордо, жаш баланын кардын жара кезеле, жүрө берген.

Майман көп катап кижиге алган, же журты торт ло келишпей турган. Учучында бежен эки жажы толордо, жиит бойлуны алган. Калганчы үйине ол бастыра санаазын салып, алды-кийниле жүгүрөтөн. Катту иш этиртпей, жалчыларыла кожо бойы эдетен. Жаш, жараш үйинин эби жок адын ол өскөртүп Алтын деп адап алган.

Бир катап үйи кардын отко жылыдып отурарда, ичинде сорбыны майман көрүп ийди.

— Бу сенин ичинде кандый сорбы? — деп, майман сурады.

— Менин «койу көчөмди» байрамдагылап жадарда, ыраак жолдон бир кижиге келген, ол меге Чычкакчы деп ат адайла, эртенгизинде ичимди жара кезеле, жүрө берген. Карын ада-энем ойто көктөгилеп, мен өлбөй артып калгам, — деп, жаражай айтты.

Бу ла тушта майманнын санаазына жолы, түжи, «койу көчөгө» учураганы — ончозы кире конды.

— Э-э, калак! Салым деп немени өдөр арга жок туру не! — деп, майман айдынды.

Эш-нөкөрлөр эптү-жоптү журтап, он бала азырагылаган.

СОЛТОН ЛО АЛДАЧЫ

Эки качары оошкы тагдак, эки көстөри таг чолмон көбөк жаражайлар сур жорголорлу желген Алтайда озо Табынар деп атту жараш солтон журтаган. Аттардын жоргозын минетен, кептин өңжүгүн кийетен, тамзыгын амзайтан, улустын талдамазыла куучындажатап солтон келиндердин сүрлүзүн, седегин сүүйтөн. Ондо ончо ло неме бар болгон. Колло жаңгырга болбос, жалчылар жүгүрижи келген: «Кандый жакару болор, солтоном», — деп, онын оозы жаар көргүлөп алган белеңде тургулайтан. Одус ла жашту солтоннын бу ак-жарыкта жетпеген ле једими жок болгон. Кайдан ла бери јорыктаза, ого сөс уккур улус јолыгатан. Кайда ла ол күндүде, төрдө отуратан.

Калганчы өйлөрдө ол эригип турар неме тапты: «О! Кудай! Бу ак жарыкта жүрөргө кандый эрикчелдү», — деп, солтоннын үшкүрери көптөй берди.

Бир катап ол эригип, эдер-тудар немезин тапшай, татаалжып турала, тургакту учук төөн барды.

— Нени эдер? — деп, ол жаш өлөңнин үстинде кунугып, энгирги оошкы

тандактын ойынын аяктап жатты.

— Алдачы, кел, менин тынымды ал, — деп, ол солтон туу жураш өткүрө айтты.

Айдарга да жетпеген, жанында кара көө көлөткө тура бергени солтонго кирбиктери өткүрө көрүнө берди.

— Сенин тыныңды аларга мен белен, Табынар, — деп үн жер алдынан угулды.

Чочыган солтон ойгоно чарчап, тура жүгүрдү.

— Бу канайып турун, Алдачы, мен сени эдер неме жокто шоктоп кычырдым, — деп, солтон чачы өрө туруп келеткенин сезип, үни тыркырап айтты.

Чүрчеде ле эренези кара терле бүркелди, жүреги торт ло буудагы куш.

— Жок, солтон, сен жастырып турун. Мен шоктойтон, кокырлажатын неме эмезим! Ол жер дөөн барарга белетен, — деп, Алдачы он колун өрө көдүрип ийерде, Табынардын тыны — мызылдаган оогош жылдызак онын алаканында кортык тырлажа берди.

— Алдачы, мендебе менин тынымды аларга, оны бу боро баштыгыңнын түби жаар божодып ийерге сеге качан да орой эмес. Менин сөстөрүмдү угуп көр. Менин тергеемде сен апаргадый карган-тижендер, оору-жоболдулар, кемге де кереги жок таштанчылар, сурастар толтыра. Адамнын ордына каан болуп отуратан кижини жаңыс мен. Тергееми мен кире кем де башкарып болбос, башкараарга мен жүк ле базарга үренип алала, темигип баштагам. Мен каандыкта эн санаалу, эн шыранкай, эн керектү кижини. Кем де мени солып болбос.

— Тегине ле бойыңды көөрөтпө, солтон. Солинтазы жок кижини жок деп бойың билерин. Ойди калас өткүрбей, өлөргө белетен, бараксан.

— Сааттазан, Алдачы. Көр бисти, бис ондый жараш, жиит. Биске жүк ле одус жаш. Биске эне-адабыс карузыйт, бисти абакайларыс сүүгилейт. Колтыкчыларыс, нөкөрлөрис, жууктарыс жаантайын: «Бис слер учун жүрүмисти де берерис, солтон!» — деп кыйгырыжат. Же, бодозон, олар бис жокко бу ак-жарыкта не болор, канайып жүрөтүр?

Алдачы нени де керектебей, алаканында тыркыраган тынды ачынагып, сүүнип, аяктап турды. Бу тушта ачынган Табынар Алдачынын мойнын кезе чапты. Онын кыл мойны үзүлгени де билдирбеди, кылыш кейди өткөндий кыл мойынды өдүп жүрө берди. Алдачынын бажы ийиндеринде ле отурды. Мыны көргөн Алдачынын солып калган көстөри кайкаганду багырайыжып, ол, бир кезекке сөстөр дө айдып болбой, тура калды. Онон ло ол каткызына жерге антарылып, тепкилене берди.

— Ой-ой-ой! Мыны куучындазам, кем де бүтпес. Алдачынан жер-телекей айаган, коркыган. А сен өлгөндөрдүн Алдачызын өлтүрөргө умзанган. Жок немени, көлөткөнү жоголторго ченешкен. Мындый өктөм лө тенек кижини баштапкы катап көр жадым. Мени коркышту кайкатканын ла сүүндиргенин учун мен сени божодып жадым. Же бир айдаң бу ла өйдө мында сени сакып жадым. Сен учун жүрүмүн албан жоктон берер кижини табылза, ол тушта сени божодорым, — деп, Алдачы айтты.

Солтон сүүнгенине тургакту учуктан тыныш алып болбой, капшай ла адына минип чапты. Келген ле бойынча не болгону эне-адазына куучындады.

— Жок, солтон, бис слер учун жүрүмисти берип болбозыс, — деп, Улу Каан абакай айтты. — Бис бойыс Алтай-Кудай берген салымду, үлүүлү, конокту. Салымысла өлөдис, онон өскө ол жерде биске жаан кинчек болор.

Андый ла ок сөстөрдү тергееминг Улу Кааны — адазы айтты.

— Слер жаан жастыра эткен эмитиреер. Слер учун албаны жогынан жүрүмин берер кижини бу каандыкта таппазыгар, — деп, санаалу жаан абакайы Мөнгүнай айтты.

Ол келиннин керсүзи бастыра каандыкта жарлу болгон. Ончо ло немени кемжиген, ондогон, башкарган, жартаган жүрөтөн. Жаандардын, бийлердин ортодо ол бийик кеминде тудунып ла куучындагып билетен учун Табынар оныла оморкоп жүрөтөн. Айла ончо ло жайзандар, бийлер, байлар ла олардын эвшилери Мөнгүнайла келип куучындажатын.

— Кем солтон учун албанла эмес, акту күүнүнгөн жүрүмин берер? — деп, Табынар жар этти.

— Слер учун, укту-төстү солтоныс, жүрүмис те карам эмес! — деп ыйлажып туруп, төштөрине жарамзып согунган бийлери, жамылулары нени де аайлабай тургандый, көрбөчү-укпаачы боло бергиледи.

— Төрөлис учун канду жууда болзо, база болор... Ол тушта балдарысты каандык чыдадар, онон өскө ала-көнө кем жүрүмин берер?.. — деген кимирттер угулды.

Солтоннын көстөри жаңы ла ачылып, айландыра жүрүмдү жарандырганы жогынан көрүп турды. Телекейди жастыра көргүскөн оошкы туман көстөрүнгөн түжө берди.

Эмди Табынар жаантайынгы жыргалынан ойгонып, алдындагы өйлөрдө тергееминг Улу Кааны адазынын көргүзүп берген жажытту «көстөрүле», «кулактарыла» тузаланып ийеле, эки абакайынын, колтыкчыларынын, нөкөрлөрүнүн кылык-жандарынан бастыра жүрүмдеринде сеспеген, билбеген чийүлери ондоп алды.

— А слер бастыра жүрүмдү жыргал-соот деп бодогон бедигер? — деп, Мөнгүнай оны көрөр күүни жок болгону жаңырап турды.

Же оны эне-адазына кайра жандырат арга жок болгон. Табынар ла солтоной Мөнгүнай бириккениле өштөжип турган эки каандык биригип, төрөөнзиже берген. Керсү абакайы эр улусла тоомжылу куучындагып турганын солтон көрүп: «Ончо ло эр улустан мени ангылабайтан турбай. Түнтер, же кей абакайым айры ла буттуга «жок» деп айтпайтан турбай,» — деген ачылта этти. Мыны ол алдында да серенип, сезип туратан. Же Мөнгүнайдын бурузы жок көстөри ле тоомжылу эрмеги ончо серемжини жымжадып койотон. Абакайдын балазы да солтонго бүдүштөш эмес, Табынар ого буурзабайтанын кайкап жүрөтөн. Солтон өлө берзе, ол бир де күн санааркабас, жаңду ла жылдыкты өткүргөн атту бололо, талдап туруп, укту-төстүзине, аргалу-күчтүзине барып алар, — деп, Табынар жаңы ла ачурканып ондоды.

— Мен слер учун жүрүмүмдү берерим, — деп, бир күн токол* айтты.

Оны өргөдө сүүбейтен. «Алдаман келин» дежетен. Улустын ортозында бойын тудунып билбезинен улам каткыга калар, уятка кирер аай-маай жок келин болгон. Жайзандарла, темичилерле ондоп-баштап куучындагып та билбейтен. Солтоннын жаан абакайынан эр улус санаа жок болзо, Алтынай дөөн, ол айдары жок жараш та болзо, аяру эткилебейтен, шоодып көргүлөйтөн.

— Слер ненин учун бис учун жүрүмүмдү берерге турыгар? — деп, кайкаган солтон сурады.

— Слердин өлөр күнеерге јетире јарым ла ай артты. Бу өйгө мен онду уйуктабадым да, курсак та тамагымнан ашпайт. Слер јокто бу ак-јарык меге не керек? Мен узак санангам, ончозын шүүп, кемјип көргөм, менин сөстөрүмде арылык-берилик јок, быжу, — деп, Алтынай кемзинип, солтонго удур кәрди.

Солтон абакайы јаар кайкап ла сүүнип калган көрүп турды. «Төп, тоомјылу јаан абакайдын түнтерде кылык, кебизин бар» дегени чилеп, ойношторы көп болзо, «алдаман» дежетен токолдын эжи сок јангыс мен турум не. Сүмеленип билбес, эпчилденип ондобос эжим өскөлөрине не деп көрүнзе, ол деп көрүңгей. Мен учун жүрүмин де берер кару иженчимди таптым», — деп, солтон токолды буурына жапшыра тутты.

— Ачык жүректү, ару эжим, бастыра јаманы-јакшызы тыштында, өңзүре өзөктү көөркий, — деп, кожончы-каткычы Алтынай керегинде Табынар араайынан бойында шымыранып, күлүмзиренип жүрер болды.

Мөңүнай араайынан кылынып ийеле, серемји боло берзе, Алтынайдын бүдүн кейин, бойы учун туружып билбезин тузаланып, ончо немени ого жарбып, оныла бөктөнүп ийетен. Алтынай керегинде кандый балыр ла јут коптор өргөөдө таркап турганын токол сеспей де турган. Казыр ла сүмелү Мөңүнай токолды коп-сап ажыра туку ла качан базып койор эди, ол јангыс ла кайын энезинен — Улу каан Абакайдан айап турган.

Бир катап солтон јажытту көстөрлү кыштан көрүп отурза, Мөңүнай бойынын уйуктайтан кыбына кирип келди. Ол мазанын * јанында күлер күскүнин алдына отурып ийди. Мөңүнайдын жаантайынгы чырайы тоомјылу, төп, јалакай болгон. Ол эки сабарыла мандайынан тудала, төп чырайын уштып ийди. Табынар кайкагына араай кыйгырып ийди. Мөңүнай бөрү чырайлу отурды. Бөрү чырайын уштыла, мазага салып койордо, түлкү чырайы көрүнди. Онын кийнинен јеекен чырайы, онын ээчиде чочко чырайы, онон борсык чырайы көрүнди. Мыны көргөн Табынар кайкаганына, коркыганына араайынан отура түшти. Эң учында Мөңүнайдын Быркан берген ару, ак-чек чырайы көрүне берди. Он төрт жылга кожо јуртайла, ол абакайынын чырайлары керегинде сеспеген де. Эмди Табынар жаантайын та нени де сананып базып жүрер болды.

— Ого-богобатпай оптонып, эдер-тударын таппай, Алдачыны не кычырган эдис. Эйе, соотойтон, ойнотон немени тапкан турубис. Анайтканысла бис көп немени ондодыс, көптин баазын, кирезин билдис, көстөрис ачылды. Јок, он беш күннен Алдачыга бойыс барарыс. Кижиде, ого үзеери қаан укту кижиде, айткан сөзине турар учурлу. Бис Алдачыны бойыс албаары ** кычырганис, турултазына эмди бойыс турарыс. Јүрүм — ол кажы ла кижинин, бий бол, кул бол, эң баалу энчизиде. Ненин учун солтон учун өскө кижиде бурылбастын јери дөөн баратан? — деп, Табынар бойында шүүнди. Је ол абакайына нени де айтпады.

— Канча да кире карган, болужы јок болзон, ак-јарыктан айрылып баратканынан күч неме јок эмтир деп тогузон јашту карган адам Улу Кайракан Кааннын айдып отуратан сөстөрүнүн учурын јангы ондодым, — деп, Табынар токолына айтты.

Эмди ол токолдон бир де алтам ырабайт. Экү изү јорголорго минип, кайдан ла бери мантаткылайт. Солтон јайзандарды, бийлерди ондоп, алдындагы југуйы, јарамзыжы учун оларды бир де бурулабай, озогы ла чылап куучындажып, кокырлажып жүрди. Онын кылыгы чек өскө јаны јаар кубулып, кыдырмагы јоголып, тоқыналу боло бергенин айландыра колтыкчылары сезип ийгиледи. Солтоннын ла Алтынайдын ортодо јангы јайылган јаан экпиндү кычаалу * сүүшке јаан абакай да, өскөлөри де атаркажып баштады. Алтынай

јокту кижинин балазы болгон. Салым оны каандардын өргөозине экелип, солтоннын токолы эдип койды. Көсмөкчиде кижиде көрүп отурза, токолды туку ла качан ол јер дөөн атана берген эленчик-өбөкөлөри, көлөткөлөр айланыжып жүргүлейт. Алтынай анчада ла тамзыктынып отурза, ач-торо эленчиктери кожо ажангылайтан. Айлу-күндү Алтайда эзен жүрерде, тамзык курсак јибеген эленчек-колончоктор курсак-тамакты бой-бойларынан блаажып ийгилейтен. Коштой тамзыктынып отурган бийлердин абакайларына не де көрүнбеген. Олор Алтынайдын опозын ла тойбозын кайкагылап, ол учун эпјоксынып, кемзингилейтен. Алтынай жаантайын ла аштап калган жүретен, ол ло арык, богоно бойынча бир ле отурза, он кижинин курсагын јийтен. Је мазанан туруп келзе, ойто ло чымалы ошкош мыкынду болотон. Солтоннын жарлыкчызы токолдын эленчик-өбөкөлөрүнүн көлөткөлөрүн сүрүп баштаган. Удабай ла Алтынай күннен күнге јаранып баштаган.

Бастыра ајару, сүүш, тоомјы Мөңүнайга болгонына темигип калган абакай Табынардын ла Алтынайдын сүүжин көрүп, ичи-бууры анданыжа берди.

— Көкигер ле, түңгей ле слер экүге жүрерге узак артпаган. Солтоннын өлүминин кийнинде јаан удатпазым, тенек Алтынайды ондый уятка түжүрерим, ол онон өлөрдүн өлгөнчө арчынып албас. Кайындарым оны јаш уулыла кожо шыйдамдатырып туруп өргөөнөн сүрер, — деп, Мөңүнай өчтин сайламазын эң јуук деген нөкөриле кожо шүүже берди.

Солтон ло токол олардын кажы ла сөзін јажытту «кулактар» ажыра угуп, көрүп тургандарын кайдан билгилезин.

— Божоор алдында сурагым, — деп, бичикке Табынар ончозын бичип, Улу Каанга табыштырып берди.

Калганчы өйлөрдө Мөңүнайдын өргөөдө тоомјызы јемирилип, бузулып баштаган.

— Абакай мен учун жүрүмин де карамдабаган. База кемди кем бу ак-јарыкта анайда сүүген? Мен эң ырысту кижиде, — деп, солтон айдатан.

Је өлөтөн күн једип келди. Солтон билдирбезинен токолды өргөөгө бөктөп койоло, тургакту учука јенгил санаалу једип келди. Је токол мында турды.

— Мен билгем, көөркийим, сенин санаанды. Калганчы ла элестерде мен бойыма бүдүштеш јалчы бойлуны бойымнын кийнектеримле кийиндиреле, өргөөлө божодып ийеримде, оны менин ордыма бөктөгилеп койгондор, — деп, токол каткырды. Солтон айдар сөстөрүн де таппады.

— Абакайым, мен учун сен жүрүминди берзен де, мен түңгей ле бу ак-јарыкта жүрбезим. Сен артып, уулчагысты чеберле, — деп, солтон ойто ло катап чөкөмдикке эжин сурады.

Солтон ло токол бир ле көрзө, олардын алдында Алдачы ончозын угуп турган эмтир. Је эш-нөкөрлөр тоқыналу болгон.

— Мунјылдыктын туркунына мен жүрүмин акту күүнинен өскө кижиде учун берер кижини көрбөгөм. Јангы ла көрдим. Коркышту сүүндим. Мен бойымнын ойинде јиит, тенек кижиде болгом. Јастыра керек эткенем учун Адай Эрлик мени Алдачы эдип тургускан. Бой-бойлары учун жүрүмин карамдабай сүүшкен улуска туштабаганчан, бу ишти бүдүрерин деп, Эрлик-бий айткан. Мени бу казыр олјодон јайымдаганаар учун экилеерге жүрүмди сыйлап јадым, — деп, Алдачы айдала, јоголо берди.

Солтон ло токол нени де айдышпастан јединижип алып, јангылап ийди.

ЈЫЛТООЛОШ

ЈЫЛТООЛОШТЫН АМЫЙТАНДАРЫНЫН ЭЭЧИЙ-ДЕЕЧИЗИ

Каандарда чымалызы уйазында кыймырап јадар, кадарлаарга турза, чымалызы уйазынан ырабай, кире-чыга иштенип јүрер Алтайдын амыйтандары ла Кижилик јебренде он эки тындуны талдап, јөптөйлө, аттарын жылтоолошко кийдирип койгон. Бу табыш тенгериге једерде, ырысту амыйтандарды көрөргө Быркан-Јайаачы јерге түжүп келеле, барбак мөштин төзине отурып алды.

Бийик тенгериде тарбалјы араайынан кайыйт. Эрлик аркада эки-үч оос багырып ийди. Быркан өрөкөннин күүнин јандырбаска жылтоолошко кирген амыйтандар, јаранып, јазанып, арутангандар.

Күнди озо уткыйла, јенү алган; узун куйрукту, талпак кулактарлу, ичеген сайын күлтөлү боро чычканак эн озо келип, Бырканнын алдына ары-бери базып, көөркөдинип ийеле, јалбрактын алдына отурып алды.

Чычканды ээчиде јарынду да болзо анданбас, мүүстери айрууштый, куйругы јалмууштый уйлар мантажып, сүзүжип, јайаачынын алдына келеле, токынап, јергелей тургулап ийди. Јаңы чыккан кара тумчукту бозучак кейди јыткарып, ээлјин дешкен чичкечек буттарыла таралјып туруп, энезинин умчыларын эмерге ченежет.

Тоштый соок тынышту, чакпынду суузы табышту, кайыр туйук аркада журтту, кызыл чий эт курсакту, табыжы јок ээлгир базытту, чыйрак, түрген элес калышту, калју, казыр Бар элбес эдип шунуп келди, јайаачынын алдына чичкерип, сынзылып отурып алды.

Барды ээчиде мангырлу, јонјолойлу меестен јайгыда боро тонду, кышкыда ак тонду, кожоңы тотылдак, бойы коркынчак, соп-содон, солјыраш Койонок изин уймап, ары-бери секирип келди.

Кубулгазын Койонокты ээчиде он эки айры мүүстү, күннин чогына јалтыраган, жүзүн өңлө урулган, элбиреген кайзырыкту, арказынан ала куйругына јетире солонгыланган канатту, кату өйдө калапту, јымжак өйдө јалакай, ачык јүректү, өңзүре өзөктү Улуу келди.

Улуркаган Улуунун кийнинен койрындаган, мыйрындаган јылан араайынан јылып келди. Соок көстөринин түбинде кан ойнойт, эки айры тили анкандаган оозынан чыга конуп, ойто јажына берет.

Јут-јулакай алдында шогын тартынып, бийик таскылдан түжер, јаакту да болзо, кепшенбейтен айгырлу мал жүзүн өңдү торкодый чөйлип, јыланды ээчий келди. Беенин јанында соныркак кара көстөрлү, чолтык кыска куйрукту, узун сескир кулактарыла ойноп, кулунак текшилейт. Күлер чакынын јанында туратан бийик шайрак эрјиненин темир туйгактарынан от чагылат, торко јалы, куйругы кылбырайт, эки көстөри тан чолмондый мызылдайт.

Јайаачы оноң ары көрүп отурза, арка-тууны өрөлөй керип, ойто кырландарды эдектеп, өлөн-чечектин јүк ле баштарын үзүп јип, меести кырлап, Койлор једип келди. Кураандар энелеринен айрылала, јуулыжып, суунун јараттарыла јарыжып текшилейт.

Аркага торгылта маараган Койлордын кийнинен агаштан агашка калып, будактардан селбектенип, айучастан* тартынып, агаштын кузугыла, јыраанын јиилектериле тамзыктанып, Мечин кутустанып келди. Андарга көөркөдинип мактанала, јобожып отура берди.

Токтомыр јок Мечинди ээчиде ал-камык азатпайлары сыйтылдажып, болчондожып, эне-такаалары куртулдажып, јаан билезин јуунадып алган Пөтүк сандыраган, мендеген једип келди. Тобракты, өтөкти казып, јаан билезин азырап, балдарын чуктап, Пөтүк кере ле түжине иштенет. Такаалары бойлорын ла кичееп, јаранып, арутангылайт. Пөтүк јаар озо келген ару тындулар шоодып, электеп көргүледи. Јанына кемзинип јууктаган Пөтүктин јакшылашканын амыйтандар укпаачан болгылады. Кирлү Пөтүк, терин

арчып, уйалала, такааларынын кийнине кире берди.

— Иштенкей Пөтүк, бери бас. Чылбагынгнан бир де уйалба. Менин сыйымды кийип јүр, — деп айдала, Быркан јайап ийерде, Пөтүк сүрекей јараш тонду боло берди. Кан-кызыл јалалу, сагалду, жүзүн өңдөри мызылдап, солонгыланган тонду Пөтүктен јараш куш Алтайда јок боло берди. Пөтүк сол канадын јайып ајыктанып, ойто он канадын јайып ајыктанат. Бажын ары-бери јантыйтып, кайкап, өрө-төмөн база берди, түүнти суунан бойын карайт. Ол кере ле түжине јаңы тонын ајыктап, учында: «Көрзөгөр дө! Кайказаар!» — деп кожоңдой берди. Пөтүк балдарын, абакайларын кичеерин, азыраарын ундып койгон, тобракта казынып, эжинип арутанат. Кызыл јука тамашту, јойбон-јуйбан базытту, кыйгас, кыјыран кылыкту, јалбак тиштенкей тумчукту Атеш** Пөтүктин ычкынып ийген балазагын ла иштенкейин кап ла тутты. Эмди кастардын Атешинин балазагы сүреен. Эне такаалар азатпайларын бойлоры чыдадар болуп калган. Пөтүк кебинин јаражын эмдиге ле кайкаганча.

Элбек журтту такааларды ээчий «сула берзе, јибес, сөөк берзе, челдеер», — деп табышкакка кирген куйругы белинде тегерийген Ийт келди. Көскир, уккур, јытчыл Ийт ээзине чындык болуп, айлы-јуртын корыйт. Онын эки көзи эки башка јерди көрөтөн эмтир. Мал-ажын каруулдап, кыжыла андап, ээзине болужатан эмтир.

Көстүк ийттин кийнинен јайы-кыжы төрт өлү семис јуулу јүрер, јердин кыртыжын түртүп, тазыл-тамырла тамзыктанып јүрер кортылдууш какай једип келди. Чөркөмөлдиг* эн учына туруп алды.

— Канайда келгенигер, онойдо ло жылтоолошко ээчий-деечий киригер, — деп, чөркөмөлдиге јарадып көрөлө, Быркан-јайаачы алкап, ойто тегнери дөөн уча берди, көк айаста көрүнбей калды. Оноң ло бери ондый болуп калган.

МЕНЕН КОРКЫБА, УУЛЫМ (Улуунун жылтоолошко киргени)

Толун ай өксөөрдө, сүттий жаркыны меестерге урулган, јаңы ай өксөөрдө жаркынду чогы тууларга төгүлген. Алтайда јуртаган албаты јебренде тойуток, јакшы јаткан. Ол өйдө омордын јиген төс курсагы балык болгон. Је бир катап Алтайга ачана өй келип, күйгек тура берди. Кажы ла кобы-јиктерде, агып јаткан кичинек кара суучактар, коолдор соолып, балыктар кунураган.

Бир катап алтайлар айлынан ырада балыктап барды.

— Јуртты бис келгенче сакып отур — деп, колы-буды уур келинди омор артырып койгондор. Андап баргандар узак келбей турган. Аштаган келин чыдашпай, текши албаты јийтен эки балыкты јангыскап јип салган.

— Кара албатыла кожо јийтен курсакты јангыскап јип, мен кайттым не? Эмди омор нени јиир? — деп, келин санааркап, кыйналып турала, бойынын оорузыла оорый берген. Удабай ол көзи-бажы јенгил јарып, уул баланы таап алды. Уулчагажын чуулап койоло, келин бойы јоголо берген.

Албаты једип келзе, чууда јаш бала јадар, келин бойы јок. Канча күнге улай бедрейле, тапшай, чөкөп, уулчагашты азырап алгандар. Уулчагаш чыдап, айылдын јанында ойноп јүрер боло берген. Јурттын јаныла агып јаткан јаан суу дөөн ол јаантайын ла тартылар болды. Кезикте уулчагаш тын аштай бергенде, эн ле амтамду балыгаштарды ого та кем де суунан јарат төөн таштап тургандый, омор чарчап келетен. Уулчак ойто ажанып

алала, арткан балыктарды каламазына жууп, сүүнчилү жанып, айлындагы улусты азырайтан.

Бир катап ол база ла жараттай балыктап, ойноп жүреле, баларлу үлүш ташка тайкылып, сууга келип түшкөн. Сууга чөнгүп, бажы ойто суунан чыга конуп, уулчагаш коркыганына тын багырып ийген. Же ого сууга чөнгөргө бербей, та кем де оны чебер кучактанып, жаратка чыгарып ийген. Уулчагаш ондонуп, кайа көрөлө чочый берген. Онын үстинде мүүстерлү, канаттарлу, жундарлу кайзырыктарлу, ан десе ан эмес, куш десе куш эмес, санг башка амыйтан бөкөйип алган турды. Же онын кызыл көстөрүнүн жалакайын көрүп, озо баштап качып жүгүрөргө сананган уулчагаш тура калган.

— Менен коркыба, уулым. Мен сенин энен. Кызаланду жылда мен журтта жарабас керек эделе, буруум аайынча, Улуу деп тынду болуп кубулгам. Бу жылдарга улай мен сени ле кара албатыны ыраагынан түнгөй ле чеберлеп, корулап жүргөм. Билип жүр сен Улуунун уулы болорун. Ак-чек ле жалтанбас болуп өс. Кара албатыга жаман керек этпе. Ууры, тонок этпе. Кара керек качан да ойто бурулталу болор. Бар-жогунла кара албатыла үлежип жүр. Жангыс ла ол тушта сего ырыс, токынал, албатынын тоомжызы келер — деп, амыйтан айтты. Онон ло бери уулчагаш энезиле кожо туйкайын куучындажар болды. Эмди ол энезинин болужыла, үредүзиле балыкты тудуп, айландыра улусты азырап жүрет. Ол чыдап, он үч ле жаштан ары жаан улусла кожо балыктап, албатызын азырашкан.

Жииттин тоомжызы жылдан жылга там ла бийиктеп, он алты жаштуда оны албаты журттын башчызы эдип көстөгөн. Улуу балазынын чыдаганын, албаты ортодо өзүп кижини боло бергенин көрүп, жайымжып, тенгери дөөн уча берген.

Күс једип ле келзе, ол ак-айастан түжүп, учуп келип, Үч-Сүмерге амырап алала, кышкыда тенгистин түбинде журтап, өзүмдерди, тындуларды, балыктарды башкарып жүрет. Јас келзе, ол тенгистен чыгып, Үч-Сүмердин бажына конуп, амырап, күч тебинип алала, тенгери дөөн ойто уча берет. Јайгыда ол тенгериде Јалкын ла Күкүртле кожо жүрет. Албаты-јон ло амыйтандар Улууны бийик тооп, оны жылтоолошко кийдирген.

Улуу амыйтандардын ла өзүмдердин кудайы. Улуу ойногон јерде — энчү, бай жүрүм болор, албаты амыр јадар. Улуу казырланган јерде — амыр чабылып, јуу-чак, түбек башталар. Јакшы ак санаалу жүрген јеринде бала чыкса, кийнинде ол албаты-јонго быйанду кижини болор. Улуу тойу, ток жүрген жыл — албаты-јон тойу-ток јадар. Улуу ачырказа, албаты-јонго ач, амыры јок жыл болор.

Улуу кижинин буды баспаган ару јердин, агын суулардын үстиле, ак тайгалардын бажыла учуп жүрер. Улуу конотон Үч-Сүмер агару јер. Ол дөөн кижини чыкпайтан, быјарзытпайтан. Үч-Сүмер быјарсыза, Јер-јынгыс андана берер.

Улуу бойынын жылы кирзе, кеен Алтайына түжүп, келин кижини болуп кубулып, кеен кебин кийеле, күрен текеле мантадар, албаты-јонын көрөр.

КҮН ЛЕ ПӨТҮК (Такаанын жылтоолошко киргени)

Суркурашкан жылдыстары чагылып, јаскы энгири койылган Алтайда бу керек болгон. Ол узак-узак јебрен өйлөрдө Күн ле Ай әжелү-карындашту кичинек баштак балдар болгон. Бир күн олар чугулдажала керешкен, согушкан.

— Ай, сен мени ачындырып турган болзон, мен сего качан да көрүнбөзим! — деп, Күн ачынала кыйгырган. Ол куй ташка кирип, ичинен бөктөнүп алган. Күн бир күн јок... Экинчи күн јок...

— Күн-Әне, ойто тенгери дөөн чыгаар. Слер јогынан Алтайда жүрүм өчүп јат — деп, албаты карыгып, куй таштын эжигине келип ыйлаган, је Күн албатыга көрүнбөй турган. Албатыны ла тынар-тындуны чучурабазын деп, Ай албаданып јарыткан, жылдыстар да бастыра чокторын јер дөөн божоткон, је јердеги карыкчал күннен күнге көптөп лө турган.

— Ай-Быркан адабыс, Күн-Быркан энебисти тенгери дөөн ойто чыгарарга болужыгар — деп, албаты Айга баштанган.

— Күн әжем өчөш, суразаар ол качан да чыкпас, је онын јилбиркеги бар. Онын ла алтын чокторынын кирбес јери јок. Әжемди јилбиркедер солун неме табыгар — деп, Ай айтты.

Албаты шүүжеле: «Күнге Пөтүкти угузар, көргүзер» — деп јөптөшти. Је Пөтүк деп кушты олар тудала канайып ла экелип алза, ол токтобой калактап, мантай берет. Куй таштын эжигине Пөтүкти курчап алза, ол улус ажыра уча берет. Нени әдерин албаты-јон таппай турганча, бир карганак басып келеле, Пөтүкке буудайды јайып ийерде, куш буудайды чокып, токынай берди. Ол бойы тойоло, абакайларын ла балдарын кычырды. Пөтүк такааларынын ла азатпайларынын тойузына сүүнип, јынгырада кожондой бергенин бойы да билбей калды.

— Бу не атазы боло берди анда? — деп, Күн јилбиркеп, Пөтүк үчинчи ле катап кожондоордо, эжигин ачып, ончо јерди алтын чокторыла јарыдып, чыгып, аыктана берди. Эжиктин ары јанында јажынып алган Ай карындажы Күн әезин тенгери дөөн ийде салып ийди. Бөктөнүп алала отураарга Күннин бойынын да күнине тийе берген. Ол каткырып-каткырып карындажына јетиртпей тенгериле жүгүре берди, јердин үсти јарып, бастыра өзүмдер, агаш-таш, амыйтандар сүүнип, каткырышты. Јүрүм ойто ло ойгонып, кайнай берди.

Онон ло бери Күн-Быркан тенгеринен түште јарыдар, Ай-Быркан десе түнде јарыдар болуп калган. Айылдын кужы боло берген Такаалардын ла Күннин жүрүми тудуш болуп калган. Эртең тура Пөтүк кожондоп ло ийзе, Күн чыгып келет. Күн ажарга болбос, Пөтүк кожо түнөп калат. Күн-Быркан ол ло јилбиркек бойы, чыгып ла келеле, бойынын тынду чокторыла кирбес ле көрбөс јери јок.

Јебренде Күн јангыс ла катап кичинек бала тужында јерге түшкөн. Күн ол тушта күски ле кышкы кирбиктерин јерде ундып койгон. Онын учун күскиде ле кышкыда јерде соок болуп јат. Анайда ок Күн тарагын, күскүзин, јастыгын, оймогын, ийнезин, өдүктерин арттыргызып койгон. Јай келип Күн жылый ла берзе, олар ончозы чечек болуп, јерден өзүп келгилейт. Эмди јердин үстинде күннин тарагы, күннин күскүзи, күннин јастыгы, күннин оймогы, күннин ийнези, күннин өдүктери — деп, атту чечектер бар. Күннин күски ле кышкы кирбиктери — деп, чечектер күскиде чечектейт, кар јааганча ла турат.

Күнди тенгери дөөн ойто чыгарганы учун, такааларга албаты быйанзырап, оларды жылтоолошко кошкон.

КУУЛГАЗЫНДУ ЧӨРЧӨКТӨР

ҮСТҮ ТОС КӨНӨК АРТКАН

Бир катап јокту кижинин айлына көсмөкчи кижини келип конгон.

Түн кирди, айылдын ээзи ле айылчы уйуктаарга јада берген. Очокто от когып, сары чок саргарып јаткан. Бу өйдө эжик ачылып, кызыл торко тонду, кызыл торко бөрүктү, кызыл көстөрлү, кызыл жалбыш чырайлу, кызыл өдүктөрлү келин кирип келген. Ого удур сары торко тонду, сары бөрүктү, сары көстөрлү, сары жалбыш чырайлу келин очоктогы оттон, күлден туруп келди.

Эзен-амырын угушкан кийинде кызыл келин: “Не алдырдын, айылдажым?” — деп сураган.

— Айыл ээзи үй кижиге бычакла көстөрүмдү ойот, отко сөөк салбайт. Көрмөстүн оды не күйбейт, одыга чүштейин деп айткылайт, булгушпа согот, түкүрөт, өзөгүмдү бычакла коскорот, турунымды алтайт, чарчаамла кангазын күүдүрөт, курут-саржузыла чөктөбөйт, үрүс аракызынан амзатпайт, каймакка оозым сүркүштебейт, сүмө кабыргала күндүлөбөйт. Мен ачындым, арыдым, сүрүм түшти, кураңгытыдым. Колымдагы ырыс-кежикти тударга там ла күч боло берди. Тыным чыкты. Айлы-журтын өртөөр деп шүүдим. Кунурадып койды ырызын, казырландырып койды мени. Сенин айлыңнын улустары кандый? Жаман улус болзо, кожо өртөөк, — деп, сары келин айтты.

— Менин айлымнын улузы аайлу-башту улус. Кой сойзо, сүмө кабыргазынан, жүрегинен, төжинен кезип алып, энг озо мени күндүлөөр, көдүрөр. Мүннөн энг озо меге ичирер. Уулы элик адып келзе, озо мени тамзыктагылаар. Үрүс чегенди озо амзайтан жанду мен. Койдунг челдеп койгон кабыргаларына тойотон жанду мен.

Одус башту От-Эне,
Кырык башту Кыс-Эне,
Ыжыла булутка жеткен,
Күл төжөктү,
Таш очокту Байлу Эне,
Чий курсакты быжыр бередин,
Соок курсакты эргис бередин.
Тойу-ток жадаактар,
Барлу-турлу жүреликтер,
Бала-баркабыс су-кадык жүрзин,
Алкы бойлорыска амыр-энчү береер,
Ырыс кежигисти ычкынбагар,
От-Жаларым, От-Энем, —

деп, жаантайын байлап жүрөт. Кайдан ла курсак-тамак келзе, энг озо меге амзадат. Ай жангырган ла сайын отко талкан, сүт, арчын салат. Айылдын ээзи туш-туура кижиге мени быртыдарга бербейт. Бойы өскө улустунг одыла урушпас, мени жаантайын байлап, тооп, көдүрүп, чөктөп жүрөт. Онынг учун мен сергек, өңжүк, — деп, кызыл келин-от куучындады. — Айылды өртөзөн, ол аяксалгыштынг жанында тос көнөктө толтыра малдын кайылткан үзи жадыры. Ол бистинг айылдынг болор, оны өртөбө, — деп, кызыл келин-от кошты.

Эртен тура көсмөкчи кижиге не болгонун, нени укканын куучындады. Же айылдынг ээзи керекке албады. Көсмөкчи кижиге жана берди. Үч конгон кийинде сары атту жокту кижининг айлы күйгөн деп табыш угулды.

Күйүп жаткан аяксалгышпа коштой турган толтыра үстү тос көнөк бюджет бойы туруп калган.

ТӨС* ЭТКЕНИ

Тамырланган сууларлу тамзык ашту Алтайда озодо кыпчак кижининг билезинде бала узак табылбай турган.

— Ачыларым, күнчыгыштанг кижиге баспаган жерден барып, бала кайын

үзүп экелигер. Ай жангы тужында төс эдедим, — деп, карган жарлык абыгазы айткан.

— Алтай-Кудай ачынбазын, жаш кайынды баага батпай, шоктоп кезип турган эмезис, арга жокто төс эдерге кезип жадыс, — деп, уулдар ичинде айдынып, ак сүтле чачылгалап, кыйра буулап, үскүлеген. Кайынды күн эбирте экелип, төргө тургузып, сары, чанкыр, ак кыйралар, малдын жалынан кыл, торко жибектенг кабайычак эделе, ого буулаган. Кайыннынг алдына ак кийис ширдек жайып салган. Жангы сойгон ак ириктинг эди отто казанда кайнаган, тагылда күйүп турган арчыннанг жараш жыт жайылып турган. Абыгазы кайынга жангы сааган сүт, актанг тамган аракы чачып, айдынган:

Алтайдынг сынында өскөн
Агару, ару ак кайын,
Ай алдында балдарыма
Бир быйанынг жетиргин.
Шыркырада киштейтен
Малдын суузын беригер.
Шынгырада ыйлайтан
Бала суузын беригер.
Карынданып тудунар
Кыстын суузын беригер.
Каптыргазын тудунган
Уулдын суузын беригер.
Шидеп билер кыс беригер,
Ширее тудар уул беригер.
Одор базар мал беригер.
Одынг өчүрбес уул беригер.
Буулап-чуулап мингедий
Малдын суузын беригер.
Бууры жылу жүргедий
Бала суузын беригер.
Малдын суузы келгежин,
Бай кайынды жайкап кел.
Бала суузын келгежин,
Бай кабайды жайкап кел.
Жеерен жибек тынгыла
Жебрен чакыда мал киштет,
Торко жибек жибийле
Тос кабайда бала жайкат.
Төнөйдинг байтал энези
Төлин сурап, киштеп жат.
Төри башка энези
Суузын сурап, жайнап жат.

Алтай улус кыс баланы жаштанг ала уур неме көдүртпей, соокко тонгырбай кичееп жүргүлөйт. “Очоктынг ээзи, журттынг ээзи” — деп, байлап жүргүлөйт. Көккө-жикке үредип, ишке-тошко тазыктырат. Сабарларына эки-үч жүстүк, сырга, жинжи кийдиргилейт.

“Күйүнчек, жаман көстөр озо ло баштап ол жалтырууштарга тийзин” — деп айдыжат.

— Мен жүрүмдү жүрүп койгон жаан кижиге, килинчегим де көп, карам да көп. Эне болотон жашөскүримнинг жолунг кечпезим, — деп, каргандар айдыжып,

келиндерди озо өткүрлейт. Колы-буды уур келин айылга кирип келзе, бар-жогыла күндүлейт, нени ле сураза, карамдабай берет.

Уйларды колдорунда жүстүктөрлү келин сааза, уйдын эмчеги кезилбес, тижибес, баалутыбас. Сүди де көптөп койылар.

ТАЛКАННЫҢ ТАБЫЛГАНЫ

Төбөөбисте төрт жүс жылдыс ашканча, жетен жүзүн табыскак кожондолотон Алтайда озо чактарда өгүс чарлу тургун майман журтаган. Ол чарын жегип алып, абылла кыра сүрген, аш үрендеген. Көчкүн маймандарга карындажынын бу кылыгы жарабай турган.

— Карындажыс коокымайтып, Жер-Энени кезе берди. Байланбады, ачка-жутка алдыртып, Жер-Эненин оорыбырын, кунураарын ондободы, кардын каза берди. Кинчек-жарамас бажыска түжетен эмтир. Акыр, мыны канайып токтодор? — деп, көчкүн маймандар шүүжеле, тургун карындажынын ноктого, жедекке үредип алган чары дөөн күрен күсте балдарлу казыр бөрүлөрдү божодып ийди. Бөрүлөр чарды жип койгон, онын жаңыс ла болчок бажы ла шыйрактары артып калды.

— Эмди не болорым, кыраны неле сүрерим? Балдарды канай азыраарым? — деп, өгүс* чарынын сөөктөрүн көрүп, тургун майман ыйлап, отура берди.

— Ыйлаба, эм, ыйлаба, көөркий. Кыранда бүткен арбанды көр. Саанагы карыш кире, арбанын тирүзи кузуктын эмили ошкош. Эмди ле, эм, мүүстеримди чупча согуп ий. Ондогы жөөжө он үйе кырачыга жедек, — деп, өгүс чардын бажы көстөрүн ачып, айтты.

Тургун майман кайкап турала, баштын мүүстерин кодоро согуп ийди. Ол мүүстерден ойынчык кара казан, булгуш, оодыш, жаан табактар, сокы-балалу сокы түжүп келди. Ары көрөлө, бери көргөлөктө, ойынчык аяк-казан чүрчеде ле жаанай берди. Бу немелерди ончозын майман айлына экелди.

Ол өйдө тургун майманнын айлында Зайкүл деп кул бала жүрөтөн. Туйук кара кабактарлу, чар аяктык көстөрлү бу баланы майман жарымкалап жүрөтө, садып алган. Ол озо ло баштап майманла кожо кыра сүрүп, иштенип жүрөтөн. Онон ары ол бала-барказы көптөп, майманнын журтына токол болуп отура берген. Ол санаалузыла, не-немени эптеер тапкырыла майманнын ончо үйлөрүн акалап туратан.

Токол майманнын экелген жөөжөзүн көрүп ийеле, сүүнип, кара казанды очокко азып, кызыдала, бир аяк арбаны уруп, булгушла булгай берди. Быжа берген куурып койгон чаракты табакка эжип, сокыга урала, согуп ийерде, онын саалары кодорылып, ылгала берди. Чаракты одышка салала, тышкары чыгып, эзип ийерде, эзин-салкынга саа уча берди.

— Мындый курсақты эне-адам эдип туратанын көргөм, — деп, Зайкүл айтты.

Ол актап койгон чаракты ойто сокыга уруп, балбара согуп ийди. Оодынтыны элгекке элгеп ийерде, ак-боро өңдү, ымтак, жыды жараш курсак жада берди.

Бу ашты майман онын билезин азыраган өгүс чарынын адыла “талкан” деп адады. Алтай кижиси озо баштап талканды чайга собырып ичетен болгон. Саржуга, өрөмөгө булгап жийтенин ол кийинде тапкан. Эки ле калбак талканды жип алза, ол түжине ле ток жүрөтөн. Бу тамзык курсак онойдо алтай албаты ортодо таркаган.

ОЛ КЫРГА ЧЫКПАС, БАЙЛУ

Өртөк жолы өткүш, туруйна жолы жайым Алтайда алдында жаан чайык чыккан. Ачу деп атту кижиси үйиле кожо малы-ажын айдап, жаан кырдын бажына аргаданып чыккан. Ондо ол аракы азып, ичип туратан. Ачунун бардары бу кырга келеле, токтобой, божоп турган. А чайык өзөктөрдө узакка турган.

Бир күн Ачу база ла аракы азып, ичип отурганча, эмгектеп жүргөн жаңыс балазы тоскуурдагы сууга түжүп, божой берген. Ачу карыктанып, күнбадыжы жаар кырды төмөн жүгүргөн. Ол жерде жаан-жаан корым таштар боло берген. Үйи кородо, күнчыгыжы жаар жүгүргөн. Жүгүргөн жолунда жыш агаш тура берген. Келин агаш болуп, кубула берген.

Онон ло бери ол кырга кижиси чыкпас, байлу болуп калган.

ҮЙТТҮ ТАШ

Койлор жолдогон кобы-жиктеринде кожон торгылган Кан-Алтайда озо додош эмеген журтаган. Жаңыс кызы иржит кижиге барала, жети бала азыраган, же одус жаштан ажала, божоп калган. Манжы тодош эмеген баркаштарын бойы азыраган. Иштенкей, шыранкай балдары ээчий-деечий чыдагылап келген. Же айылду болуп албай, та неден де улам эбеш чучурап жүргүлөгөн. Ого эмеген араайынан санааркап жүрөтөн.

Эмеген бир күн кой бедреп жүрзе, жолунда үйттү таш учураган. Үйдинен чечек өзүп калтыр.

— Кайрако-он баш! Бала-баркажыма ырыс бер! Журт бер! — деп, эмеген Айга-Күнге мүргүйле, чечекти үзүп, жип ийген.

Ташты айлына экелген. Ай жаңыда эртен тура жаңы сааган сүтле оны жунуп, арчынла аластайла, тере баштыкка сугуп, эмеген аланчыкка бийиктей илип койгон. Онын ла кийинде балдары айылду болуп шокшогон.* Жаскыда жер ойгонып, кулагы ачылып, көк жымырайып ла келзе, эмеген баштыкта тажын сүтле жунуп, аластап койотон.

ЭРЖИНИНИ БЫЧАКЛА ОЙГОН (Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү эмегенде уй жок болгон. Кожо чыккан карындажы ого бозу берген. Ол бозу жаан, байбак уй болуп чыдаган. Жылдын ла жараш-жараш, омок бозуларлу болотон. Жирме жаштан ажып, уй карый берерде, айылдын ээзи оны балдарыла кожо сойып, жиген. Сойып ийерде, онын жаан кардынан такаанын жымыртказынан эбеш жаан, сары-күрен, кату, болчок неме чыккан.

— Бу эржине эмтир. Оны ай жаңыда ак сүтле жунала, ак бөскө оройло, баш кайырчакка сугуп кой. Бойыннын да, бала-барканын да мал-ажы көптөөр, — деп, жаан улус айдышкан. Эмеген онойдо ло эткен. Чындап та, бойыннын да, бала-барказынын да уйлары көптөп өскөн.

Эмеген бир күн эржинени бычакла араайынан сойып көргөн. Эржиненин ичинен кадып калган оок кылдар чыккан. Ол ло. Же жаңыс ла жылга эмегеннин ле балдарынын уйлары кунурай берген. Арткан-калган жаңыс уйы үч жылга субайтыган.

ИЙТ ЖҮРҮМИН ЖҮРЕТ

Шыркырап киштеген жылкылар отогон Алтайда журтаган Кижиси, ат ла ийт кебинде бир катап Бырканнын жаш сурап баргылаган.

— Канча јаш жүретенеер бойыгардын ла айтканыгарча болгой — деп, Быркан айтты.

— Мен түни-түжи амыры јоктон иштенедим. Эки туйгагым түшкенче јортодым. Меге јирме беш-одус ла јаш болор — деп, ат айтты.

— Менин кардым ла тойу болзо болор, иргеде күнге изидинип јададым, айдарда, меге он-он беш ле јаш једер — деп, ийт айтты.

— Мен јирме-јирме беш јаштуда жүк ле эне-адамнын колынан чыгадым, меге ол ас — деп, Кижиди айткан.

— Је ондый болзо, аттын жүрүмин үлешкейин — деп, Быркан айтты.

— База јаш керек, бежен-алтан јаш ол ас — деп, Кижиди јөпкө кирбеди.

— Ондый болзо, ийттин јажын база алгайын. Је аттын јажын алган өйгө јетсен, аттын жүрүмин жүгүрерин. Ийттин јажын алган өйинде ийттин жүрүмин жүрерин — деп, Быркан айтты.

Онон ло бери иштеңкей ат јирме беш-одус јаш жүрер болды. Керектенбес, јайым ийт он-он беш жыл жүрер болды.

Узак јашту Кижиди јирме-јирме беш јашка јеткенче, эне-адазына азырадар, онон ары биле төзөп, бала-барка азырайт. «Эмди јурт төзөбөгөндө, качан төзөөр, эмди бала-барка азырабаганда, качан азыраар, эмди јөөжө јөөбөгөндө, качан јөөр» — деп шүүнеле, ат чылап иштенип, отко-сууга түшкедий жүгүрет.

Бөрүдий көк, түлкүдий кызыл күчтү тужым. Эдер, тудар, табар, јөөр өйим деп айдат.

Онон ары ийт өйи келип, нени де керексидей барат. Балдарынын айылдарын керип, тойо ажанып алала, айылдын иргезине кирип алала, күнге изидинип, туујурап, мылырап отурат. Ийт ошкош санаалу, төп көстөриле баркаштарын ајыктап көрүп, «оной эдеер, мынай эдеер» деп, оларды такпазынан жүрүмге үредет. Балдарынын ортозында байыркап, јеендери ортодо тоқынап, бойыла кураа улусла араайынан куучындажып отурат.

КАЙДӨӨН УЧУП БАРАДЫН, ЭЖИМ?

Туйук јыштары туманга көмүлген кеен Алтайда озодо өбөгөн-эмеген улус јуртаган. Обөгөннин эне-адазы, эл төрөгөни айлык јерде јаткан.

— Эне-адам, кожо чыккандарым санаама кирди, оларды барып көрөдим, — деп, бир күн өбөгөни айткан.

— Кайындарыма, јурчыларыма апарып бер, — деп, үйи сый белетеп берерде, өбөгөни оны баштыкка сугуп, јардына јаба буулап алган.

Эртеп койгон атты керексидей, айылдын эжигиндеги койу арал дөөн кире берген.

— Атту барза, айга шыку баратан-келетен јерге јойу качан једер, качан кайра бурылар, — деп, үйи санааркай берди.

Је төрт конгон кийинде өбөгөни јанып келген.

— Төгүн болбой, сен андап жүрген болбойын, айлык јерге канайып төрт күнге једет, — деп, үйи айтты.

Өбөгөни ого эне-адазынын берген сыйын табыштырып берди.

Чындап та, сыйдагы немелерди бу Алтайдан табар арга јок болгон.

Онон ло бери јиит эр кижиди ай эки-үч јангырган кийинде эне-адазына јылгыр айылдап барып келер боло берген.

— Тенериде кижиге түнгей сүрекей јаан куш учуп жүргенин малчылар, анчылар көргөн, — деп, улустын ортозында куучындар таркай берген. Үйи

серенип баштаган. Бир јангырлу күнде өбөгөни ада-энезинин јеринен једип келген.

— Сууга барадым, — деп, келин көнөктү чыккан.

Ол араайынан кайра бурылала, кийис айылдын өнөтийин озолондыра ойып салган тежигинен шыгалап көргөн. Обөгөни нени де сеспей, колдорын көдүрип ийерде, колтыгынын алдынан эки апагаш јаан канаттар јайыла берген. Јиит оларды очоктогы отко кургада берген. Мыны көргөн келин чочыганына кыйгырып ийген. Келин ондонып келзе, өбөгөни түнүктөн чыгара учуп, ырап бараткан.

— Кайдөөн учуп барадын, эжим? Кел, кожо јуртаак, эжим! — деп, келин калактаган, сыктаган, кийинен ары жүгүргөн. Је јиит үйине ајару этпей, кайа көрбөстөн уча берген.

Онон ло бери ылгым јорыкту улусты «Канатту болбой бу», — деп, айдар сөс арткан.

ЈУУЛАП КЕЛГЕН УЛУС КЕРЕГИНДЕ

ЭРТЕН СӨӨГИН КОНОР...

Сунуп өткөн сыгындары суксура сында отогон Алтайда јуртаган Бүдүки деп баатыр Арчындай деп тодош сөөктү үйлү болгон. Јиит келиннин јаражы керегинде јар керейлер јерине јеткен.

Керейлерде Кочкорбай деп бий болгон. Онын тогус үйи төртөн бир кыс бала чыгарган болгон.

— Адым ададар уул керек. Иркит баатыр Бүдүкинин Арчындай деп јаражай катын экелип алзам, ол меге уулдар чыгарар. Оскө катын* меге уул чыгарып болбос, — деп, бир күн Кочкорбай айткан.

Ол он беш кулашка јыда чачар, жүс кулашка кижинин магдайына адар, үлдүле кижини чапса, кижини омыра чабала, адын кожо чабатан јаан баатыр кижиди болгон. Ол Алтайга тогус катап тонокко келип, јанган болгон. Јирме эки көдөчилү, эки жүс жуучылду Кочкорбай Алтайга једип келген.

Јолой бир айылга кирерде, теленит кам камдап турган. Айылдын ээзи Кочкорбайды төргө чыгарган, јангы мал сойып күндүлеген.

— Албаты не јуулган? — деп, Кочкорбай сураган.

— Балам оорыган, — деп, айылдын ээзи айткан.

— Ары айланып јан, керей. Бу айылда бүгүн түнде бойын конорын, эртен түнде сөөгин конор. Иркит баатыр ичи-буурынды јара адар, бөөрөгинди, коконогынды јулдай адар, — деп, теленит кам айткан.

— Чүштейин оозына толтыра, јыду кам! — деп, Кочкорбай тура жүгүргөн.

Камнын јанында кижиле тең аркытты антара тепкен, кымызы шаркырап ага берди. Баатыр аркытты ары-бери тоголодып, јара тепкен.

— Суранып турган болзо, камды өлтүрө тептим, канын күркүреде агыза тептим, — деп, керей бий маказырайла, атана берген.

— Јок, Слер камды эмес, аркытты антара тептигер, — деп, көдөчилеринен кем де тидинип айдып болбоды.

— Слердин эш-нөкөригерди блаажарга Кочкорбай келип јат, — деп, майман уулдар керей бийди озолоп, Шыргайты дөөн Бүдүкиге түрген-түүкей тил јетирген.

Агалу-ийиндү Тузагаш ла Бүдүки кызык јерде Кочкорбайды тоскон. Бүдүки карындажы тыркырап турган.

— Унчукпай јат. Качан адарынды мен айдып ийерим, — деп, он тогус јашту Тузагаш айтты.

Бий эки жүс кулашка жууктады, жүс бежен кулашка жууктады, јетен беш кулашка жууктады... Јирме беш кулашка жууктады.

— Ат! — деп, Тузагаш кыйгырды.

— Кочкорбайдын ады бийик таштан көңкөрө калыган. Керейдин көө куйак кийиминин ичи ле буттарынын ортозы ачыла берген. Бүдүки Кочкорбайдын кооконогын жулдай аткан, ичи-буурын жара аткан. Жуучыларды керей бийди эки жанынан колтыктап, кайра мантаткылаган. Кече конгон кам камдаган журтка ойто түшкүлөп, шүүшкендер.

— Күрөң күсте божогон кижини жери-журтына илжиретпей канай жетирер, — дешкен.

Жаан баатырдын эренезин шылайла, озор жерге көмгүлеген, сөөгин кайнадала, арчымакка сугуп, керей аулына жетиргилеген. Баатырдын төгмөк сөөктөринин жооны жылкы малдын сөөктөри ошкош болгон.

— Жаан баатыр койдын корголы ошкош корголжыннан канай өлгөн, — деп, бийдин тогус үйи корголжынды чайнап, чачтарына күл, тобрак сүртүп, сыктагылаган.

— Кочкорбай өлгөн болзо, аказы Конокбай бар, очин алар, иркиттерди жок эдер, — деп, Конокбай Алтайга келген.

Тузагаш оны тозуп алып, кырлузыла колын сындыра аткан.

ЖЕТИ ЖАРЖАК ӨЛТҮРГЕН

Төнөйлөр жуулып киштеген Тарбаган Кобыда озодо аргалу-чакту эмеген-өбөгөн улус журтаган. Озор үч уулын айылду эдип, айылдарын коштой-коштой тургузып, амыр-энчү жаткылаган. Кырда толо малы, жалаңда толо уйлары отогон.

Бир катап жети жаржак куучындажып алала, түнде келип, ол журтты кырган. Кабайдагы жаш баладан өрө, кемди де арттырбаган. Албаты-жон кыйгырыжып, онтогылай ла берерде, ийттер кожо улыгылап, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, койлор маарагылап, чур-чуманакка түшкүлей берген. Жүк ле бир он жашту кыс бала кабайдагы баланы алала, жангыртыктын кийнине эски кийске оронуп, жада берген. Жети жаржак кара албатыны кырала, озордын ширдектерин, кебистерин, булгайрыларын, алуларын, кууктагы саржуларын, эттерин, каптарда алтын-мөңүнүн — ончозын абразына коштоп апарган.

Кырдырып койгон улусты эртенгизинде балыктап жүрген эки орус кижии көргөн. Божогон улустын каны жерге төгүлеле, тестелип калган. Улус басса, кан “тирт, тирт” эдип, табыштанып турган. Озор жангыртыктын алдынан үскер болуп калган кысты чыгарып, жаш балала кожо орус журтта кресттү алтайларга экелип берген.

Урядниктер келип, озо баштап кырдырган улусты көргүлеген. Онон орус журттын албатызын жууп: “Кем өлтүрген, көргүс,” — деп, үскер кыска имдеп көргүскен.

Бүрүнкий айылда чоктын кызарганына ла өлтүрөөчилерди көргөн кызычак озорды танып, көргүзип берген. Чындап та, озордын айлын барала, тинтип ийерде, алтайлардан тоноп алган жөөжө, алтын-мөңүн чыгып келген.

ЭКИНЧИ КОЙЫН УУРДАП ЖИИК

Ак ийнекти саап, аркытка урган, албатыны жууп, жыргал эткен Алтайга озодо жер түбинен эки тербезен кыргын келген. Озор Чарас ичинде жаткан Токпой деп кижинин айлына келген.

— Бис айыл-журт жок, өскүс-жабыс улус эдис. Тойо курсак та жибегенис, тонбоско жылу кийим де кийбегенис, — деп, тениберлер комыдаган. Айыл ээзи эки койынын бирүзин сойып, озорды карамдап, азыраган, кийим-тудумынын ондузын кийдирген. Же баскындар күндү-күрөөге де, сыйга да тойгылабаган.

— Бүдүнкей алтайдын экинчи койын канайып уурдап жиик, — деп, шүүже берген.

Экинчи күн энгирде кыргындардын бирүзи айылдын тыштында артып калган.

— Нөкөрим мени таштап жүре берди, мен слердин айылга база бир күн конойын ба? — деп, кыргын ыйлаарда, айыл ээзи ого килеп, бар-жогыла күндүледи, жылу төжөккө жаттыргысты.

Же, ондый да болзо, чала серенгилеп, айылдын ээлери жангыс болчок койын айлына кийдиргилеп, иргеден буулагылап койды. Түжине тойо отоп алган кой кидиреде кепшинип, амырап, жада берди.

Кыргын түнде турала, иргени ачып, койды чыгарып ийерде, тышкары тозуп алган нөкөри койды жүктенип жүре берди.

— Кой канайып кепшенбей барды, отты жарыдып көр, — деп, Токпой үйине айтты.

Үй кижии турарга ла жатканча кыргын бир колынын тырмактарын экинчизине “кыдыр-кыдыр” этире жыжа берди. Чек ле кой кепшенгени ошкош. Онойдо тербезен кыргындар алтайларды төгүндеп, экинчи койын уурдап жиген. Онон ло бери алтай улус кыргындарга бүтпес болуп калган.

ЭНЕ, ТАМЧЫ АМЫР БЕРБЕЙТ

Турлу ангы семис, ак туманы жайылган Алтайда журтаган алтайларга бир баскын кыргын жеткен.

— Айлыска жер-түбинен кижии келди, — деп сүүнип, айыл ээлери изүзин-соогын, татузын-кычкылын, үстүзин-жуулузын салып, кыргынды күндүү-күрөөге түжүргиледи.

— Адын сенин кем? — деп суракка “ада-энемнин берген ады Тамчы”, — деп, кыргын айтты.

Түн кирип, айылдын ээлери ле айылчы уйуктаарга жада берерде, ургун жааш келген. Чобра айылдын журтыгынан тамчы мачылдада тама берген. Бу тушта жошкын кыргын алтайлардын чыдаар бойлузынын койнына кире берген. Бойлу кыргынга чыдап болбой салала, жарт айдарга адазынан уйалып:

— Эне, Тамчы амыр бербей туру, — деп кыйгырган.

— Эбеш ле чыдаш, балам, удабас таң ада берер, ол тушта айылдын

жыртыгын бөктөорис, — деп, энези нени де сеспей, кызынын жайнузын ондобогон.

Жүс жок, уйалбас кыргын бойлуны албадайла, кача берген.

Онон ло бери алтайлар кыргындарга бүтпес болуп калган.

ЖАЙМАЧАГЫНГА* АРТТЫРЫШ КОЙ

Толоно бүри чечектезе, көрөргө жараш, каргана бүри каткажын, көрөргө карыкчалду. Бир катап керей-кыргындар Алтайды тоноп аларга келген. Ол тушта “көбине жердин бели ээлген керей-кыргындар” деп айдыжатын.

Иркит алдаман ээн айылга от одурып, амырап отурган. Оны сүрүшкен кыргындар жеткилеп келген. Кыргындар аттарын ыраакта арттыргылап, алдаманды тудуп аларга өңөлөп, курчагылап келген. Иркит мыны сезип койгон. Камык улуска чыдабазын сезип, ыргай одыннан “кижи” эдип, бөрүк-тон кийдирип, отургызып койгон. Бойы эки кижиде болуп, жангыскан куучынданган:

— Мени жангысканга не күндүлөп турун. Бойун кожо ажан.

— Мен тойгом. Ажангын ла. Аттарга барган жети нөкөрине курсактан арттырып кой, алты кижидий жаймачактарына арттырып кой. Артканын бойун жи.

— Бу камык улусу туру не? — дежи, алдаманды** тударга келген кыргындар коркодо, жүре берген.

КЕРЕЙ КЫРГЫНДАРДЫН КОШ-АГАШКА КЕЛГЕНИ

Озодо бир катап керей кыргындардын жерине ачана табарган. Изүге түрүлүп калган өлөң-чөп, агаштардын бүрлери жаан удабай ла тобрак болуп, жерге төгүлө берген. Кара албатынын каны кадып, курсагына, суузына жединбей, чымыл чылап кырылып жаткан. Бу катуу өйлөрдө “Алтай” деген сөс кинчектелип жаткан керей кыргындарга “Магомат” деген сөзинен жараш ла кару угулган. “Алтай” деген сөсти олоор калганчы уурт сууны чылап, иженип ле бүдүп адагылаган.

Журттарын, ада-өбөкөзун, төрөлин чачып, керей-кыргындар билериле кайа көрбөстөн Алтай дөөн чөркөлө бергилеген. Узун, катуу жолго чыдашпай, торолоп, чарчап, арып, оорып божогондорун бектебей, ондо ло арттыргызып, олоор тууларга жууктагылап келеткен. Удабай мөнкүлөр күнге удуралмызылдажып, көрүнө берген, серүүн эзин согуп ийген. Тынду кейди керейлер оору, какшап калган көксине терең тынгылап турган. Олоордын карарып, чырышталып калган чырайларында курангы күлүмжи жайылган. Керейлердин тамагынан үн де чыкпайт. Онкойып, соолып, өңи өчүп бараткан жаш жок көстөринде ижемжи көрүнүп келген.

Же чөркөмөлдиди баштап келеткен башчызынын калганчы күчи чыгып, ол бир де алтам эдип албай, жолго антарыла берген.

— Бир ле уурт чык болзо, мызылдаган мөнкүлөргө же дер эдим, — деп, ол жарылып калган кургак эриндериле шымыранган. Жангыс ла тере ле

сөөк артып, көлөткө болуп, карара кадып, шүүлип калган улус башчызын керексибей, онын жаныла арайын элбендежи, өткүлөген. Жангыс ла үйи үч балазыла кожо онын жанында отурлаган. Олоор көксине түжүп калган тунгак үндериле улустан бир калбак чык сураган. Же олоордын сурак-кыйгызына кем де ажару этпеген. Жаан удабай, көлөткө улус элбендежи, ырагылай берген. Өлүп жаткан эринин жанында келин унчукпай отурган.

— Алтайга же диди алзабыс, жакшы жада берзебис, баланы чыгарып аларыс. Кичинек баламды берип жадым. Сангыдын ойо чайнап, канын ич. Кудай бисти көрзин, — деп, келин айдала, балдарын же диди, базып ийген.

— Эне, көр! Үкү өркөни тудуп алды, — деп, жаан балазы кыйгырды.

Көрөр болзо, чындап та, үкү өркөни тееп алтыр. Келин балдарыла кожо кыйгырыжып, жүгүрүп келерде, үкү үркүп, же мидин таштап, уча берди. Келин өркөни тудунала, кайра жүгүрди. Карамтыгып, тизези бокырылып, канча ла катап жыгылып, өбөгөнине жаба жүгүрүп келди. Өбөгөни көстөрүн жумуп алган жатты. Балазы жанында отурды. Келин өбөгөнинин оозун ача тартып, өркөни тынду канын урды. Эжинин котыгы кырлас эдип, канды ажырды.

Онойдо олоордын тыны кирип, Алтайга же диди, журт тудуп, амыр-энчү журтагылай берген. “Кеткин керейлер, көөркийлер, арга жокто төрөлинен, тазылынан айрылган”, — деп, алтай улус олоорго килеп, кийер кийим, жиир курсак, мал-аш бергилеген.

А өркөни шыркалап, керейлердин, кыргындардын тынын алган үкүни олоор оожыркадып, көдүрүп, онын куйругун, канадын бөрүгине, кийимине тагып, кееркедиди, эн жараш ла чүмдү жарангыш эдиди, кийгилеп жүргүлөйт.

ЧӨРЧӨКТӨР

КЫЙГАС БОЙЛУ

ТорсоккомыргайдысындагырпэткентогузонүндүшооройногонАлтайыста бир катап кыйгас бойлу журтаган, ол жар-жанына кижиди жууктатпайтан. Ончозун айткылап, шилтеп, сүрүп ийетен. Кижилер кудалап келзе, ол шыйдамдап туруп сүретен. Же жараш, иштенкей кыска кудалар там көптөдө келип турган.

— Ада-эне, мен улусту жерге жадып болбозым. Улустун буттары баспаган жердөөн барадым, — деп, бир күн бойлу айтты.

Кемнин де сөзун укпай, бойлу тайга жаар жүре берген.

— Не болбос бу жүрүмде, керек болор, — деп, эне-адазы ого ийне, тарак ла бычак бергилеген.

Кижинин буды баспаган тайгада жангыскан жадып, кыс курсагын таап, азырана берген.

Бир күн ол кызылгаттап жүрзе, жалбрактардын үстинде жылангаш жаш бала жатты. Жаш баланы экелип алып, ого эт-жуу сордырып, мүн ичирип, азырай берди. Жаш бала жаанабайт, же ажангыры күннен күнге көптөп турды. Бойлунын тузактап экелген койоны, кырлулап аткан элигинин эди чам да болбой турды.

Бир күн эликтин будын бойлу бүдүнге кайнадып чыгарала, тышкары чыкты. Сууга барган кижиде болуп, араай жүре береле, кайра өңөлөп келеле,

айылдын жыргыгынан шыгалап көрди. Кабайдагы бала жерге түжүрө калып, желбер түктү, коркышту алмыс боло берди. Ол эликтин будын тургуза ла жуда салып ийди. Жаңыс ла куу сөөктөри кажайыжып артты. Бойлу сууны экелеле, нени де билбес кижиге болуп, кирип келди. Эликтин экинчи будын казанга салып, отко тургузып ийди. Иштенип, ары-бери басып турала, билдирбезинен ийнени, таракты, бычакты карманына сугуп алды. Одындап бараткан кижиге болуп, бууны жүктенип, эне-адазынын журты жаар жүгүрүп ийди.

— Же, карын, жеек алмыстан качтым, — деп, сүүнерге жетпеди.

— Эже, сакып ал, арып калдым, — деп, кыйгы угулды.

Кайа көрзө, жаш бала жүгүрүп, жежишип келетти.

— Көк тайга болуп жалтырай бер, ажар ажуун жок болзын, — деп шыпшайла, ийнени бойлу кайра таштап ийди.

Кийинде көк тайга тенкейе берди, баштары күнге жалтырай берди. Тыныш алынып алала, бойлу оноң ары жүгүрди.

— Эже, сакып ал, аштап калдым, — деп, коркышту кыйгы катап ла угулды.

Бойлу кайра көрзө, кийинде он эки жашту уулчак жүгүрүп келетти.

— Жылан өтпөс кара жыш боло бер, — деп, таракты шыпшайла, бойлу кайра чачып ийди. Тыныш алынып, жүгүрөр болбоды, жылан өтпөс кара жышты алмыс өдүп, чыгып келди.

— Эже, сакып ал, суузап өлүп барадым, — деп, жоон үн угулды.

Бойлу кайа көрзө, кийинде жиит эр кижиге куйруктап жешип келди.

— Кечүзи жок жалбышту талай болуп жада бер, — деп, бойлу шыпшайла, бычагын кайра таштады.

Кийинде кечүзи жок жалбышту талай шуулай берди.

Бойлу оноң ары жүгүрди.

— Эже, сакып ал, жыгыларга барадым, — деп, катап ла кыйгы угулды.

Бойлу кайа көрзө, сагалы сарбайган жаан эр кижиге отту талайды качан ок кечип келген, жанына жууктай жүгүрүп келетти. Бойлу арга жокто жаан агынду суунын жарадында турган жоон терекке чыга берди.

— Менен өдүп кайда барадын, экем, — деп, алмыс карсылдада каткырала, темир тиштериле теректи кыркый берди.

— Алтын башту терегим, түргөн агынду сууны кечире жыгыл, — деп, бойлу теректин будактарын сыймай берди, алтан башка алкай берди.

Бай терек жайканып, чыкырап турала, сууны кечире араайынан, чебер жыгыла берди. Бойлу капшай ла тура жүгүрди. Алмыс теректи кырлап, кечип келетти.

Бойлу алканып, айдынып турганча коркышту жаан толку күркүрөп келди, теректи агыза берди, жутпа алмыс чынгырып, кыйгырып, суунын түбинде чөңө берди.

Бойлу эне-адазынын журтына жанып келди. Ол кижиге барып, айлы-журтына тартынып, журтай берген. Кыйгас бойлунын кыйгазы чечилип, ол өзөктө энг жалакай ла иштенкей келин болуп калган.

— Кудай берген журтын журтабай, жерий бергени — ол энг жаман ыра, — деп, ол бала-барканы үредип жүретен.

Сары чечектү өлөңгөн сарас керткен, комыргайлу өлөңгөн койон керткен Алтайда бу керек болгон эмтир. Сүүмжилей эшке та кем де кирип, казандагы сүтти ичип, өрөмөзүн жип койотон. Жиит, энезиле кожо мал-ажын күзөттөп, эртен турадан ала энирге жетире иштенетен. Эки күнге улай уурчы омордын сүдин ичкен. Айылды айландыра Сүүмжилей ис кессе, уулактарлу эчкинин ле изи жадар. Учунчи күнде жиит эжикти уур басырула басырып, чобра айылдын тежиктерин бөктөп койды. Энирде көрөр болзо, Сүүмжилей жүк арайдан көдүрүп турган басыруны та кем де туура тоголодоп, казандагы сүтти сабартап койтыр. Эмди эчкинин ле уулактардын истери жоголып, өдүк жок кижинин ле балдардын истери жатты.

Эртенгизинде Сүүмжилей энезин мал-ашты кабыртып ийип ийеле, бойы эжик алдында жырааларга кирип, уурчыны кетеже берди. Тал-түште айылдын төринде тепсеннен тонурчылаган, ойногон ак ла боро игис уулактарлу ак эчки маарап түшти. Эчки уулактарыла кожо баштарын казанга сугуп алган, жакшызынгандарына көстөрүн жумуп, жаланып, сүтти ичкилеп жатты.

— Уурчылар, учкандар, туттурдыгар ба, уйалбастар. Эмди мойныгарды кайра толгоорым, — деп, Сүүмжилей, чочыганына жаман үндериле мааражып турган эчкилерди очокты айландыра сүрүже берди. Эчкилер бир аай мантабай, бирүзи ого удур келет, туура калыгылайт, ойто жууктайт, эжиктен сурт эдип, чыга конгылады. Сүүмжилей оморды ээчий казалатты. Ак жерде оморды сүрүжерге жеңил болды. Тепсеннин эдегинде жаба жешип, эчкинин сыранагында түгинен жиит атпактап алды. Эчки кайа көрүп, кижиге чилеп каткырып ийеле, жыланаш келин болуп кубулып, Сүүмжилейле согужа берди. Жиит чочыганына колдорун божодып ийерде, келин оны антара тартып, жерге жыгала, курч тиштерин онын жежирине жууктадып келди. Онын соок, казыр көстөрүнүн жалтыргынан Сүүмжилей ондонып келди.

— Ак-жарыкка жүредим, — деген сөс жииттин күчин кожуп ийди.

Ол келиннин бакпырынан удур тудуп, казыр куулайышкан тиштерди туура ийдип ийди. Чыйрак уул бастыра күчин салып, келиннин үстине чыгып алды. Жииттин темир капкыдый сабарлары келиннин жежирине кадала берди. Келиннин удурлажы там ла там араайлап баратты.

— Энемди өлтүрбө, кижиге. Бис сенин сүдинди эмди качан да ичпезибис, — деп, жаш балдардын кыйгызы Сүүмжилейди ойгозып ийди. Ол сабарларын божодып ийеле, өрө туруп келди. Тынаастап жаткан келиннин обору жаңмырга чейилип калган сары балкаш болуп көбө берди. Ол булут ошкош болуп көпчийле, көрүнбөй барды. Эки жыланаш бала да база булут ошкош болуп, жайылып, жоголо бергиледи.

— Меге база катап туштап көр, — деп, Сүүмжилей коркыганын, кайкаганын көргүспеске кыйгырып, айлы жаар басып ийди.

— Бу тужында сенин мөрин, менин шорым болды, экинчизинде менин мөрим болор, — деп, келиннин кыйгызы угулды.

Сүүмжилей кайа көрүп аяктанза, кем де, не де жок.

Ол күннен ала жиит жаантайын та нени де сананып жүрөр, тепсеннен та нени де удаан ширтеп отурар боло берген.

— Не болгон? Нени сананып турун? — деп, ачык-жарык, омок-жимек уулы кенете мынайда берерде, энези канча ла катап сураган. Сүүмжилей нени де айтпайтан.

— Уулым кенейте ле өскөлөнө берди, кылык-жаңы кубулды. Бир сөс айтпайт, курсак та жибейт. Тепсен дөөн лө көрөлө, отурат, — деп, арга жокто энези тугандарына, албаты-жонго комыдаган.

Же омор до Сүүмжилейди мекелеп, арбанып, кыймыктадып болбоды.

— Акыр, бого кижиге алып берзе, кайдар, ондолор болор бо? — деп, учунда ончолоры бир шүүлтеге келгиледи.

Бу да табышты Сүүмжилей керексибей укты.

Жиит той күн айыл тудуп жаткан улусты, курсак-тамак белетеген

АЛМЫСТЫН АБЫДУЗЫНА КИРГЕН

келиндерди, сыргалжызын керексибей, кунукчылду көрүп отурган. Бойы та неге де аярынкай тындаланат. Жаңы келинди айылга кийдирип, төрдөги орынга көжөгөнүн кийинде отургызып, чачын эки жеңези жазарга ла жатканча, тышкары эчки маарады.

— Жедип келдин бе, көөркийим? — деп, Сүүмжилей, чырайы жарып, тышкары чыга конды.

— Ай-уй, кайда барадырын? Токто! Алатаң эжин бу отуры. Азыраган энең ол отуры, — деп, улус кыйгырыжып, оны жаба жетпей калды.

Тепспенде эки балалу келин Сүүмжилейге удур жүгүрдү. Жиит келинле, балдарыла жединижип алып, кайа таштарды кууп чыга берди. Мылтыктулары адып жетпеди, тилдүлери арбаныжып, токтодоп алгылабады.

— Алмыс келиннин абыдузына кирген уул эмтир. Эмди ого бистин ортобыс төөн кайра жол жок, — деп, Омөй аксагал айтты.

ТУДУНЫП АЛБАДЫМ, ЭЖИМ

Кандык бажы чечектеп, болчоктоло каткан, чийне бажы чечектейле, айрыланып бышкан Эне-Алтайда Уймат деп атту анчы кижини журтаган. Албатынын ортодон талдап алган үйи жаш эттен улам жада каларда, жаш уулын бир соокко тонгырбай, бир аштатпай бойы азыраган. Кол-бут боло берген уулын ак-борозына учкаштырып алып, экү элик тозуп баргылайтан. Ырыс болуп, куран адып алза, уулын өнгөрип, Уймат сыр-кожондо жанып ийетен.

Бир катап омордын эжигинин жанына бир тул келин көчүп келген. Уймат онын айлы-журтынан тудужып, кату-кабырын эдижиб берген. Келин айбы жогынан Уйматтын уйларын саап, тамзык курсактан эдиб ийетен. Онойып Уймат келинге уулыла үрениже бергилеген.

— Сен жаңыскан, мен жаңыскан, уулымга эне болзон кайдар, — деп, ол бир күн айдынды.

— Жердин үстинде бала азырабаста, мен жаңыскан, карарып калган канчазын базайын. Айткан сөстөрүн ичиме кирди, алкы бойыңга көстөрүм жетти, азыраган балага кару эне болорым, — деп, келин жөпсинди.

Жас айланып, агаштар бүрлери жайылып, көк жымырайа көрүнүп, күөк жыңкылдада эдиб ийерде, келин уул бала таап алды. Сүүнчиге сүүнчи кожулды, ырыска ырыс кожулды.

Бир күн Уймат ойгоноп келзе, эш-нөкөри оорып калтыр. Баштапкы эжин жылыттып, жүреги коркып, калажырап калган Уймат: “Нени жизен жазыларын?” — деп, эжинен сурады.

— Алтайда алдында арслан деп ан бар болгон. Эмди де каа-жаада жыштарда туштап жат. Онын буурын жизем, жазыларым. Онон өскө мени не де жазып болбос, — деп, үйи чырайы кажайып калган, күчүлдеде онтоп айдат.

Канайдар да арга жок. Уймат чала-була тергенип, жол-жорыкка атанып ийди. Айлык жерге жеделе, бир күн адын соодып, бойы амырап отурганча, бууры кенете сыстажа берди. Одузынын жалбыжынан жаан уулынын шыралап, коркып калган чырайы көрүнүп келди. “Ада, болуш” — деп, ол ачу кыйгырып ийди.

Мыны көргөн Уймат адын түргөн ээртей сокты, айлын дөөн кайра чабып ийди. Айлык жолды он ло күнге өдүп келди. Ийттери оны танып, үрбей,

жалканчый берди. Айылга кенете кирип келзе, үйи тепшиде жаан уулынын эдин жип жаткан эмтир.

— Эш болуп төгүнденип келген алмыс-жеткер турун не? Кайран уулымды жип койдын, менен буру сакыба! — деп, Уймат үйинин тулунгын колына ороп алды, ат камчыла сабай берди. Сабай-сабай келерде, келиннин үни көксине түжүп, сары ийт боло берди. Эки-үч катап улып ийеле, өбөгөнүнүн колынан уштылып, кыр жаар калып, чыга берди. Уймат сүрүжип, оны жетпей калды. Жаан уулынын сөөгүн жууп, ачу-коронго алдырып, кичинек уулын азырап, чыдада берди.

База ла бир күн тышкары кижини ыйлады. Жес топчыла октоп алган мылтыгын тудуноп, Уймат чыгып келзе, алмыс үйи турды.

— Жибеске санангам уулыңды. Же тудуноп болбодым, эжим. Кыргыз чыгала, уулым ла сени сананып, уйуктап та болбодым. Меге слер экү жокко жүрүм керек жок. Жаманымды ташта, эжим. Эмезе кинчектебей мени ары адып кой.

— Сенин буруунды таштазам, сен бу да уулыңды жип койорун. Жаш баламнын тынын кыйган куулгазын. Ийт өлүмле өл, — дейле, Уймат бажын салактадып алала турган үйин адып ийди. Үйи жап-жаңы кийис болуп, жерге жайыла берди, онон кичинерип-болчоктолып, ышталып, сары курумжы болуп, жада берди.

Уйматтын жаңыс уулы чыдайла, илмичи-тармачы кижини болгон, айлаткыштап куучынданып отуратан.

АЛМАТ СӨӨКТИНГ ТАБЫЛГАНЫ

Жердин торгулы,
Арканын жаңылгазы,
Агаштын шуулты,
Азийгы өбөкөм,
Канча чактар өткүрө
Канымнан менин не көрөдүн,
Көрөр-угарга жетпейдин,
Таштын жеңезине шинге бередиң

Алтын үйгөн баш серпип, ак-боро желген, күмүш нокто баш серпип, күрөң тай желген Алтайда бу керек болгон.

Бир катап төлөс сөөктү Багай деп уул аңдап барган. Орой кышта айга шыку аңдаган да болзо, алу да атпады, арт-учында ак-боро адынын таманы канча тууны кырлашка, камык сууны кечишке уйдап, аксай берди. Жанар да аайы жок, жири курсак та жок, адына берер өлөң дө жок. Кара тайгада арга жок отура берди. Адын чачып ийеле, жана берейин десе, канча жылга минип жүргөн ады карам. Кижинин көстөри ошкош көстөрлү ак-борозын анчы карамдап, ого карды эжип, өлөң жулуп берип, бойы койон-сайан, сымда, күртүк адып алып, азыранып жүрди. Удабай аттын жаан аксагы жоголо берди. Багай адынын көзи-бажын сыймап: “Удабас ла жанарыс, эржинем” — деп, сүүнип турды.

Багай бир күн өлөң жулуп жүрөле, та кемнин де көрүжин сезип, өрө туруп аыктанды. Көрзө, жаан ыраак жокто кырда куйдын оозы карарып турды.

Онын эжигинде бир келин күн удурга колын тандактап алган турды.

Журттан мындый ыраак жерде, куй ташта, мындый жараш келин кайдан келген деп, уул кайкап, адын једингенче јууктай басып келди. Көрсө, куйдын ичидөөн өркөнин төрт бычкагын кеспеген терези ошкош ис јатты. Куй ташка кирип келзе, ичинин јааны коркыш эмтир, очокто јаан от күйет, күлер казан кайнайт. Таштын ичи айыл ошкош жылу, ыжык, жарык эмтир. Јаан ыраак јокто кышкыда тонбос суучак агат. Эжиктин јанында иргеде кышкыда одурышка једетен одын чогул койгон јатты. Айылдын төринде бир обоо өлөн турды. Илмектерде кызыл јалбыш түлкүлердин, кара јалбыш киштердин, айга-күнге суркураган камдулардын терелерин илип койгон турды.

— Бу кемнин айлы? Ээзи кайда барган? Ады-јолоор кем эди? — деп, Багај јакшылајала, кайкаганына суракты ээчий сурайт.

— Баш јок, бойдон кижидим. Адым Шыранкај — деп, келин айтты.

— Мындый ээн, јангыс ла аннын изи чарыпталган жерде кижиге туштаарым деп, качан да сананбагам. Јангыскан мында канайып јадып турган?

— А не бар ондо. Озо баштап ада-энемле кожо јаткам. Эш-нөкөрим божоп калды. Јайыла одын-өлөндиди белетеп аладым. Кышкыда андап-куштап ла ой болуп каладым — деп, келин айтты, — өрө өдүп, тепшиге киреер.

Тепшиде этти анчы кайкап көрди. Бөөрөктин, буурдын, ичегенин, картанын, карынын, жүректин, өкпөнүн тилимдери. Анчы, канайып та албаданза, ненин эдин јип отурганын таныбады.

— Ненин эдин јип отурганымды чат танып болбодым — деп, Багај айтты.

— Адынын буды уладаганча андап, атту-чуулу анчы јип отурган эдинин амтанын таныбас кайткан бу, — деп, Шыранкај түп-түс тиштери агарып каткырды.

Багај арга јокто база каткырды. Келиннин узы да сүрекей эмтир. Багајдын самтарап калган тон-өдүгин бир күнге јамап, колы-будын жылуулап ийди. Келиннин јаражы да сүреен, каткычызы да сүреен.

— Санаамды салдым сеге. Биригип журтаак. Эне-адамга сендий ле ачык-јарык, иштенкей келин керек, — деп, Багај келинди сөстөп ийди. Келиннин изү койнында уйуктап, јиит кижиди јыргап та турза, Багај мындый немени јастыра көрбөди: андап барала, куру да келзе, тилимчеден кайнаткан эт ойто ло тепшиде јада берет. Бир күн Багај таш айлынын үйезин оодо адып ийди.

— Бу канайда бердин, көөркийим, айлы-јуртыңды ойго адып? — деп, чочыган келин тура жүгүрди.

— Бүдүрилеле, окту мылтыгым жерге согулды. Ок карын сеге ле меге тийбегени учун салымды алка — деп, Багај айтты.

— Андап барадырым, ырада барар болорым, јангыс эңирде келерим — деп айдала, эртенгизинде Багај мылтыгын жүктенип, чаназын кийип, жүре берди. Јаткан јеринен ырап алала, ол мылтыгын ла чаназын карга көмүп, терең карды үйттеп, кардын алдыла жылып, ойго адып койгон үйдине келип, карап отурды. Келин нени де сеспей, журтынын ичин башкарып койоло, отко казанды азып, одынан салып ийди. Онон бойынын ичин јаара кезип, ичи-буурынан, өкпө-јүрегинен, бөөрөк-телүнинен, казы-картазынан кичинектен тилип, казандагы сууга салат. Ойто кардын јаап ийерде, онызы јик јок этире бүде берди. Мыны көрүп, Багај коркыганына, кайкаганына көстөрин јумуп, бир канча отурды. Көстөрин ойто ачып ийзе, Шыранкај оттын айагында көөштө чай азып отурды. Тизезинин кыштузын кырып-кырып, агаштан јонуп эткен чуучагыла чөйгөн дөөн салып, чуучагыла собырарда, күп-күрен чай болуп түже берди. Эмчегинен сүт саап, чайга кожот. Күлди талкан эдип шыпшап, чайга собырат.

— Бу илбизиндү-куулгазынду алмыс туру не. Эмди бого јидиртпей, мынан канайда качар? — деп, Багај шүүй берди. — Тегин мылтыкла адып

та, бычкала бычкаптап та өлтүрүп болбозым мен. Акыр, мыны мекелеп, эне-адамнын журты јаар апарар. Көп баш, көп шүүлте, бир марын табарыс ла бис, — деп, уул мык сананды. — Акыр, мынаардын аскан курсагын канайып јескинбей јийтен, — деп, јиит ойто ло эренгистеле берди.

— Канайдар, јибеген эмес, јиир ле. Онон өскө серене берер, — деп, кар алдындагы үйдиле ойто кайра жылды.

Эңирде ол андайла келген кижиди болуп, ажанып, жылынып отурала, айтты:

— Је, айдын-күннин көзиде жылыды, түш те узады, ак-боро адымнын аксагы да јазылды. Өлөнгин учун быян болзын, көөркий. Айлымнан чыкканым жарым жылдан ажа берди. Шыйдын. Энем-адамга једелик. Мен атту баргајым. Сен, чаналу жүрүп үренип калган кижиди, чаналу баргајын.

Келин јөп лө болды. Шыйдынып баштай ла берди. Азык-түлүкке кийиктин семизин салат, атка артатан капка канча алуны ончозын коштоды. Эртенгизинде атту, чаналу экү атанып, јолой јети конуп, уулдын јери-јуртына јеткилеп келди. Эки јаан боочы ашкылады, эки јаан талай кечкиледи. Јас өзөктөн келетен дегени чилеп, мында чын ла јастын јыды јытанды. Айылдаштары јуулыжып келип, Багајдын экелген сыргалжызынын јаактарынын кызылын, кабактарынын каразын, көстөринин чоктузын, тиштеринин агын кайкагылайт. Кийген кебинин сүрлүзи, эптүзи де сүреен болды. Эмеген-өбөгөн карганактар уулынын экелген сыргалжызын база јарадып, эптү көргүледи. Капшай ла төр бажына отургысты, чегеннен ого алтын чөбөйгө уруп бергиледи.

— Уулыс кандый жараш келин экелген. Ачык-јарыгы каткырышкан көстөринен ле билдирип туру. Јаста тойды канай эдер? Мал-аш боос, арык-торык тужы. Мал-аш төрөп, көккө тойынган кийинде тойды күскиде эдерис. Эм тургуза балдарыска башка айыл-јурт тудуп беректер, — деп, карганактар бойлоры ок ошкош јаан јаштуларла јөптөшти.

Багајдын эне-адазынын айлынан ыраак јокто Бөдөс јайзаннын уулы база кижиди алган. Онын тойын Багајдын тойынан озо эдер дешти. Басып болбос субайлардан, туруп болбос төнөйлөрдөн сойып, тойды эдер ле дешти.

— Јайзаннын уулынын тойына јетире тогус күн артты. Айтыру келген. Барбайын дезе, јайзан «мени кижиди кире бодободы» деер, барайын дезе, уулыма ла меге торко тон көктөлбөгөн — деп, Багајдын адазы бир күн арбанды.

— Јаш келиндер ошкош курч көстү кижиди јок мында. Көстөрим мокоорып, учук та саптап албас, јик те аайлабас боло бердим, эргегим де ээлбейт, — деп, эмеген удурга шанжады.

— Торко тондо не бар мында. Эки ле күнге көктөп койорым, — деп, јангы келин айтты.

— Је, карын, кудај меге арјанынан эргектү келин ийди, — деп, эмеен кайырчагын ачып, онон ийлеген терелер, аякча чололорлу торко, камду, килин учуктар алып берди. “Бир тоннын торкозы — деп, бир ууш кыдат кызыл торко салды. — Экинчи тоннын кыбы” — деп, база бир ууш кыдат көк торконы эмеген салды. Ууш торконы келин јайып ийерде, айылдын ичин бөктөп ийди.

— Јаан бала менин јанымда канчазын отураарга, бар. Јенгеннин көгидигин көр. Болуш. Көккө үренерин — деп, эмеген он јашту јеенин келдиле кожо ийди.

Јенгези айлына келеле, сарјулу талканнан јурчызына аякка толтыра булгап берди.

— Ажанала, јана бер, экем. Барып балдарла ойно. Мен бүгүнче бойым јангыскан көктөнөргө турум. Эртеннен ары да көккө-јикке үренгейин, — деп, Шыранкај кызычакты мекеледи. Бойы эки түүс көнөктөрин тудунып, сууга барды. Кызычак талканын үзе јийле, јангыртыкнын кийинине кирип, јажынып, шыгалап јатты. Шыранкај кирип келеле, нени де сеспей, эжикти

ич жанынан бөктөйлө, ама-томо сыгырып ийди. Көс жумарга жетпеди, сары тулундарлу, кiske көстөрлү тогус келин тура берди.

— Эңирге жеттирбей эримнин ле кайнымнын эки тонын эптү, жараш эдип көктөгөр – деп, Шыранкай келиндерге жакарды.

Бойы койдын семис эдинен күүлөр казанга тилип, кайнадып отурды. Келиндердин экүзи тондорды карыштап туруп кескилеп ийди. Экүзи жеңин, экүзи эдегин, экүзи көксин көктөди. Арткандары кара килин ойынтазына, тоннын уштугына торко учуктарла шабы салгылады.

Чындап та, эңирге жетпеди, көк торко ло кызыл торко эки тон бүде берди. Эдектерин айландыра камдулап койгон. Кара килин күреезине торко учукла салган шабызынын жаражы да коркыш. Кызыл түлкү жаказынын жалбыражы да сүреен болды. Шыранкай келиндерди азырады, бөрүк эдип кийип койыгар деп, келиндерге кара албааларды сыйлайла, сыгырып ийерде, келиндер жоголып калды.

Келин мал-аштын чеден-кажаанын арчыырга жүре берди. Кызычак кайырчактын кийнинен туруп, карган эне-адазына, Багай-таайына келип, нени көргөнин — ончозын айдып берди. Олор үчү келип көрөр болзо, чындап та, торко кыпту эки жараш тондор бүдүп калган мында жатты. Келин чулан-кажаанда ла иштенет. Олор үчү унчугышпай, жаан айылга бурылгылап шүүже берди. Тайгада жүреле не болгонын — ончозын Багай эне-адазына куучындап берди.

— Бу та жаманнын ыразы, та жакшынын белгези. Акыр, мендебес, мынан ары бир аайы билдире берер. Айла, келиннин колы-буды уурлап, айы-күни жууктап келедири деп сезинип калгам, — деп, эмеген айтты. Нени де сеспеген улус болуп, келинге мандык тон, булгайры ла элик, кулун, ан бычкак өдүктөр, камду, албаа, түлкү бычкак бөрүктөр көктөткилеп алды. Бөкө келин тогус аркыт чегенди азып ла ийди. Жайзаннын уулынын тойына ол аракыны бөктөрип алып, Багай эне-адазыла кожо барды. Эртендик-бүгүндик болуп калган келинди көрүп турзын деп сыймучы эмегенди арттыргызып койды. Тойдо семизине базып болбос жетен байымды сойып, тайгага түнгөйлөп эт туурагылады, талайга түндеп аракы жуулды. Эки айга шыку той-жыргал болды. Мында Багайдын адазы Кылтас камга жолукты. Уулы ла келди керегинде ончозын куучындады.

— Журтыга алмыс-желбис кирген эмтир. Ару чырайы, амыр отурбас иштенкейи көк төгүн. Меке. Мал-ажынды, албаты-жонунды үзе жиир. Журт жок калатан эмтирин, — деп, Кылтас кам айтты.

— Калак ла калак, жери-журтымнан алмыс-желбисти чыгар, жидирерге бербө, эрдин журтын ээн арттырба. Уч айгыр мал берейин, — деп, Багайдын адазы камга мүргүди.

— Же, канайдар, таайларыма болушкайым, — деп, Кылтас кам айтты, кайа көрбөй жүре берди.

Той-эш божогон кийинде Багай ада-энезиле жанып келетти. Олор жаан боочыга чыгып, адынын жалынан үзүп, кыйралу мөшкө буулагылап турза, боочынын ары жанынан эмдик ат минген кызыл торко чачакту бөрүк кийген Шыранкай чыгара жортуп келди.

— Канайдар, журтыс келишпеди. Кылтас камла тен тартыжар күчим жок. Айылда кабайда уул бала бар. Кыс болгон болзо, бербес эдим. Уулды жазап чыдадып ал, — дейле, келин Багайдын бычагын кынынан суура тартала, качып мантатты.

Сүрүжеле, Багай жаба једип албады. Эне-адазыла кожо айлына једип келер болзо, чындап та, кабайда аја тарткан саадак ошкоч кабакту јаш бала шулурып јатты. Алмыс укту уулчагашты алмат сөөктү болзын дешти. Онон бери Алтайда алмат сөөктү улус тар-

каган.

Ол уулчагаш чыдайла, чөрчөк айдар, илбизиндү, куулгазынду илмичи-тармачы, озогозын ойгортор, эскидегизин эбиртер, эртенгизин айладар ойгор кижии болгон.

АКСАГАЛ ЛА КОЛТУЛАР

Уйкулу туулар өзөгінде алтай жаңар жыгыраган Алтайда озодо Оймок деп атту жараш бойлу журтаган. Ол бойлуга эки нөкөр санаазын салган. Экилези жаңыс күнде бойлунын адазына кудалар ийген.

— Јииттердин экилезинин угы-төзи јакшы улус. Ада-энези тоомјылу. Канайдар? — деп, карган туйуктанып отурала, уулдарга маргаан јарлаган.

— Аркадан барып, тирү анды тудала, экелигер, олтушта куучындашкайыс, — деп, аксагал айтты.

Эртенгизинде эки колту ойто ло једе конгон. Адучы деп јиит анды ноктолоп, јединип алтыр. Алдырбас деп јиит колдоры куру келтир.

— Оймок учун мен жүрүмимди де берерим. Алтайдын ангынан болгой, тенгериде жылдысты да үзүп, Оймокко экелерим, — деп, Адучы өкпөрип айтты.

— Сен ненин учун куру келдин, јиит? — деп, аксагал күлүмзиренеле, јииттен сурады.

— Мен Алтайдын анын сүрүжерин күчсинеле, агаштын төзине јада бергем. Алтайдын анын карамдагам. Сыргалји учун тирү ан тудуп экелер кандый јан бу? Бу јанды кем сананып тапкан? Бойлуны меге бербезегер, меге күч, ачу болор, тегин де санааркап, уйуктап болбой јадырым. Је өйлө кожо жүрегимде сус сениир болор деп иженедим. Өскө дө јараш иштенкей бойлулар бар деп сананадым.

— Бүгүн јаныгар. Јөбимди эртен айдарым, — деп, аксагал айтты.

— Кызымды мен Алдырбаска берип јадым. Сенин, Адучы, өктөм күünün жалбырайт, је анайда ок күünün түрген өчө берер. Ол тушта сен бойынды колго тудуп болбозын. Менин кызымды карамдабазын. Алдырбас озолондыра ла айландыра көрүп, шүүп отуратан эмтир. Кызымды ол алзын, — деп, аксагал эртенгизинде јөп чыгарды.

КЕЛИННИН ЈЕРИКСЕЖИ

Кызыл-јеерен аттардын ылгымын минген күйүүлөр журтаган Алтайда јебренде бу керек болгон эмтир. Ол узак-узак өйлөрдө Байбарак деп албаты-јонго быйанду, ак санаалу иштенкей кижии журтаган. Онын кожо отурган эжи сабарлары ус көкчи келин болгон.

Бир катап эртен тура Байбарактын жараш эш-нөкөри колы-буды уурлап калганын сести. Бу солунга Байбарак сүрекей сүүнген. Келиннин отурар өйи жууктаган сайын ол кунук жүрер болды.

— Не болды, неге санааркадын, эжим? — деп, Байбарак эш-бараанынан сурады.

— Менде сан башка јериксеш болды. Бардын ла жүрегин јизем, көзи-бажым јенгил јарыгадый. Ондый казыр анды сени өлтүр деп канайып тидинип айдар. Јериксешим амыр бербейт, ойто катап сенин жүрүминг учун коркыйдым,

онойдо ло туйукталып, санааркап базып жүредим, — деп, келиннин жараш көстөри жашталып айтты.

Айткан сөс — аткан ок. Байбарак, жалтанбас баатыр, кара кайа ташту карамтыкка чыгып, Алтайдын казыр анын — барды адып өлтүрүп алды. Онын жүрегин кодорып, жаражай абакайына экелип жидирди. Оны амзаган келин сүүнчилү каткырып ийди:

— Жангы ла тойдым. Жериксежим толды. Онон өскө жиген курсагым курсак та кире бодолбойтон болгон.

Чындап та, жаан удабай, жаражай келиннин көзи-бажы жеңил жарып, ол баатыр уулду тууп алган. Албаты-жон жуулып келеле, койу көчөни байрамдап ийди. Баатыр уулды Алып-Манаш деп адап ийди.

Кийинде ол уул чыдайла, Алтайдын адын жер-телекейге чыгарган. Онын учун алтай албаты бар деп анды бийик баалап, оны жылдардын тоозына кийдирген. Колы-буды уур келиндерди бардын жүрегинен туулган Алып-Манашты баатырды туузын, “барлу келин” деп байлап адагылайт.

КАРА ЖЕРГЕ БАРЗЫН

Чичке күрөң аттар отогон Алтайда озодо сүрекей карамчы эмеген-өбөгөн улус журтаган. Бойлоры бала-барка жок то болзо, мал-ажы игистеп төрөп, көптөп өскөн. Же орто жаштаң өткүлөйлө, эмеген-өбөгөн санааркай берген.

— Бис экү удабас карып, божоп каларыс. Кайран мал-ажысты кара албаты, өскө улус жийтен эмтир, — деп, өбөгөн санааркады.

— Сен, өбөгөн, камга бар. Кайран малысты өскө улус жигенче, кара жерге барзын, — деп камдадып көр. — Ол жерде малданарыс, — деп, эмегени айтты.

— Айтканыңды бүдүрерим. Жанып отурзан, жолдың он жанында кулузыннын бажында боро кучыйак отурар, оны ат камчыла өлтүрө сок. Казан ассан, эжик жаар келтен ас. Курсакты собырзан, урзан, эжиктен чыгара собыр, ур. Ак сүдинен тобракка тамызып тур. Ол тушта санаанга жединерин, — деп, кам, өбөгөннин куучынын угуп, айтты.

Өбөгөн сүүнип калган жанды. Эмегениле кожо камнын жакылтазын төкпөй-чачпай бүдүргиледи. Жаан удабады. Олордын мал-ажы короо баштады. Королтозы көп болды, кожулганы жок болды... Камык мал-аш үзе түгенди. Арт-учында эмеген-өбөгөн алтын-мөңүнүн, ар-жөөжөзүн аш-курсакка толып жигиледи. Не де артпай барарда, учы-учында өбөгөн-эмеген торолоды. Ар-жөөжө дө, алтын-мөңүн де, азыраган малы да жок, а өбөгөн лө эмеген эмди де седең, катан. Божоор до кирези жок, карын да алдындагызына көрө, су. Арга жокто өбөгөн камга ойто жетти.

— Бу сен бисти мал-ажысла, ар-жөөжөбисле кожо божоор эдип не камдабадың? Жиир курсак та жок, кийер кеп те жок, алкы бойыста конок жок отура бердис, — деп, өбөгөн камга айтты.

— А сен эки бойысты божот, — деп сурабадың. Ак малымды кара албаты жигенче, кара жерге барзын деп сурадың. Сурагыңды бүдүрдим. Айлу-күндү Алтайга жүрөлө, жаман санаалу, кысталып, кериктенип жүргөн. Эмди шыралап жүрөтөн туруң, — деп, кам айтты.

Эмеген-өбөгөн жакшы жүрөрдө, олордын айлынаң албаты бир уурт изү

суу да ичпеген болгон. Эмди чучурай берерде, ологорго болужар, көрөр кижитыбылбады.

— Ак-жарыкта жүреристе не кыйналып, кысталып жүрдис не? Элкем-телкем санаалу болгон болзобус, бар-жогысты кара албатыла үлежип, айлы-журтыбыска киришип жүргөн болзобус кайдар, — деп, эмеген-өбөгөн калакташып, курсакка, кийимге жедингилебей божогылаган.

БОШ БОЛДЫМ

Ак ла кары куйундалган, ак чырайлу Алтайыста озодо Бөднө деп жокту уул журтаган. Ада-энези божоп каларда, ол төрөгөн-төркиненин айлында чыдаган. Жажы жаанап келерде, төрөөн-тууганы өмөлөжип, Бөднөнү айылду эдип койгон. Уул иштеңкей болгон.

— Балдарым мен чилеп айылдар керип баспас, улустың эскизин кийбес. Су тужымда иштенерим, оорый берзем, жылып та туруп иштенерим, — деп, жиит быжу шүүп алган.

Эш-нөкөрүн куйудып, сары таңнаң ала жака жылдыс чыкканча иштенетен. Жаңы бириккендердин иштеңкейин, экү бойының эптүлерин көрүп, Быркан карузыйла, олордын журтына ырыс, кижик салып, шокшодып койды. Онон ло Бөднөнүн журты өңжүп, өзөктөги жаан байлардын тоозына кожула берди.

Үези жакшы, же жаңгыс ла Бөднөнүн өзөгинде амыр болбогон: “Жүк арайдан таап алган жөөжөм, ат үстинен түшпей, түни-түжиле амыры жогынаң жортуп, көптөдип алган мал-ажым. Жаман көстүлөрдүн, күйүнчектердин көстөри жедер, тонокчылардын колдору кирер,” — деп санааркап жүрөтөн.

— Акыр, улус менде не де жок деп сананзын, — деп шүүй соголо, туштаган ла улуска “жаман-жудык, өскүс-жабыс кижиты өрө чыкпайтан эмтир. Түни-түжи албаданып иштенедим, өрө чыкпайдым, бош болдым, бош болдым,” — деп комыдап жүрди.

Быркан онын куучынын кайкап укты. Канайдар эмеш деп, эки-үч катап көп жөөжө, мал-аш берди.

— Мен жокту, мен жойу. Бош болдым, бош болдым, — деп, Бөднө там тыңыда кыйгырды.

— Тойорын, толорын өңдобос, өзөгине ачына коок кирген, өрө чыкпас укумал! Айтканыңча ла жок жүр! — деп, учында оны Быркан түкүрди.

— Бөднө арык, ыргак куш болуп, уча берди. Аркадагы өлөңнүн ортозыла жүтүрүп, ол эмдиге ле “бош болдым, бош болдым”, — деп кыйгырып жүрөт.

ЭКИ АДАНУ ЛА САЙГАК

Солонгынын алты өңгине оронгон, күннин тынду чогына жылынган Кан-Алтайда журтаган жердин Кара Аданузы озодо илжирт жаткан бай болтыр. Сайгак атту-чуулу туйук бай болгон. Мөт беретен айылдын Сары Аданузынын жадыны жокту болгон.

Бир катап курт-конгыстардын кааны Жаан Жылан эл-жоннын жадын-жүрүмин көрөргө атанган. Кубулала келген Жаан Жыланды Кара Адану таныбады. Айылчыны күндүлөргө ол курсак-тамагын кысканды.

— Кандый жадырын, Кара Адану? — деп суракка ол аайы-бажы жок

комыдай берди:

— Жаантайын ла иштенедем, курсагыма јединбейдим, өрө чыкпайдым, айылчыны да күндүлеер аргам јок.

— Айтканынча ла јат, — деп, Жаан Јылан айдала, јүре берди.

— Кандый јадырын, Сайгак? — деп курт-конгыстардын кааны ого јетти.

— Торолоп, карбайа кадып калдым. Ачузына чыдабай, көрүнген ле немеге кадалып, коронымды божододым, — деген каруу угулды.

— Айтканынча ла јүретен турун, — деп, Жаан Јылан айдала, јүре берди.

Онон ары барала, ол айылдын Сары Адарузына түшти. Кубулала келген Жаан Јыланды Сары Адару база таныбады. Солун айылчыга самтар-салаазын, јокту-јойузын көргүспеске албаданды. Ары-бери јүгүрүп, бары-јогын тепшиге салып, келген айылчыны күндүледди.

— Је, јадын кандый? — деп, тойгон-канган каан Сары Адарудан сурады.

— Бала-баркамнын көби де коркыш. Нак та, иштенкей де, јиген ажым ток, јаткан јуртым өңжүк, — деп, Сары Адару айтты.

— Салымын санаанды ээчизин, јадынын тилинди ээчизин, айтканынча ла тойу-ток јат, өңжүп өзүп јат. Бала-баркан буркурап јатсын, иштенкей деп мактатсын, — деп, Жаан Јылан сүүнүп, Сары Адаруны алкайла, јүре берди.

Жаан Јыланга каргаткан Кара Адару ла Сайгак јалбагынан јадар јалку болдылар. Айры колына иш тутпас, конор уйазы тежик, јиир курсагы јок, Алтай үстин аралап учулайт.

СООТ ЭДЕРГЕ БИЙДИН БЕР

Ак тайганын салкыны агаш баштай шуулаган, коо тайганын салкыны кобы сайын күүлеген кеен Алтайда јуртаган эр улус кебинде бийттү болгон эмтир.

Эр кижии айлында бар-јок ишти үзе эдетен. А келиндер бир иш этпес. Јаңыс ла јарангылап алала, колдоры јайым баскылап јүретен.

— Бийттеринди бер, өлтүрүп, соотоп отурайын, — деп, үй кижии бир күн өбөгөнине айтты.

Мынын кийинде не болгонын айтпазам да кем јок.

УЛУСТЫН КӨЗИНЧЕ АРАКЫ ИЧКЕН

Мөш агажы мөңкү, арчын агажы артабас Алтайда озодо эки балалу јирме беш јашту омок-јимек келин јуртаган. Бир күн ол тойго барган. Јиит келинге тукраан айланып келерде, ол оны амзайла, јаан улуска чөбчөй бербей, бойы ууртап ийген. Жаан улус нени де көрбөөчи болуп, кожондошкылай берген. Јаңыс ла келиннин аказынын јүзи кып-кызыл болуп, ол төмөн көрүп, отура берген. Келин бойы да аайы јок уйалып, туруп келерде, эдегине тепши орололо, антарыла берген. Там ары уйалган келин адына минип, капшай ла јанган. Јолой оны аказы јаба једип алган.

— Жаан улустын көзинче јаш кижии аракы ичип турун. Аяк-казан антардын! Кандый уйат! Ада-энебистин адын чыгардын, — деп айдала, аказы ат камчыла сыйнын согуп ийген. Сыйны кыйгырып ийеле, аттан келип түшкен.

— Канайда бердин, сыйным? — деп, аказы аттан түжүп көрзө, сыйны божоп калтыр.

КЫЗЫЛ КАЛБАК (Албатынын ойыны)

Ал-түмен куштарынын үни серибес Алтайда озодо келиндер, бойлулар, јииттер јуулыжала, таң атканча кожондожор, сырга јажырып, тазыл үзүжип ойногылаар эмтир. Бир ойыннын ады “Кызыл калбак”. Оны мынайда ойноп јат.

Бойлу јииттен сурайт:

— Кайдан келдин?

— Јарымкалап јүрдим.

— Онон нени алдын?

— Кызыл аяк, кызыл калбак.

— Олор кайда?

— Ак шабылу кызыл калтамда.

— Кажы, аягынгды, калбагынгды бер.

— Јок, бербезим, — дейле, јиит качып јүгүрер.

Бойлу јаба једеле, кынын ба, курын ба блаап алар. Эмди јиит өрөги сурактарды өскө бойлуга берер. Сүрүжеечи качкынды јаба јетпей калза, “кызыл калбакты” бойы берер.

Јуучыда “кызыл калбактар” көптөй берзе, ол олорды ойто јииттерге кожонго, табышкакка, кокыр куучынга, комыс ойношко садып јат.

КЫШКЫДА ТОНБОС КАРА СУУЧАК

Көстөри таң чолмондый, качарлары кызыл чечектий бойлулар соотогон јеристе јайы-кыжы тонбос кара суучак бар. Јайгыда суузы тату, серүүн. Коштой агып јаткан јаан Чарас суу калын тошло туй тонуп калза, кара суучак тонбос, канча мал-аштын сугады болот.

— Бу ненин учун мындый? — деген сурагыма эјем өрөкөн мынайда куучындаган эди:

— Толонозы јайылган, томоногы кынылдаган Алтайыста көбөк сөөктү бир уул чөлдөрдөн барып, иркит сөөктү бий кижинин кызын уурдап эжелген. Эки јиит јаңы ла кийис айыл тудуп алып, эликтин эдин кайнадар деп јатканча, бий кижинин туйкайын ийген Кара-Бөкө деп баатыры салкынга удур араайынан јылып келген.

Уул сууны сузуп ла аларда, каргышту согоон колтунын јүрегине кадала берген. Уул араайынан јыгыла берген, сыргалјы сөс тө айдып болбой, тура калган.

— Бу атка отур. Адан сени јанып келзин деп айткан, — Кара-Бөкө бийдин кызына базып келди.

— Адам дөөн јанганча, бойыма кол салынып өлөрим. Мени јердин үстинде јок деп, адамга айдып бар, — деп, бойлу айтты.

Кара-Бөкө арга јокто јана берген.

Бойлу өлөрдин өлгөнчө јуртын таштабаган. Ол кемге де барбаган, эдегин ачтырбаган, тун бойы артып калган.

Јуртабаган эжин јоктоп, кара суучактын јанына отуратан. Бойлунын күмүш јаштары түшкен тонмок суу кышкыда тонбос болуп калган.

ЭКИ ТААР КӨЖНӨ, ЭТТҮ-ТЕРЕЛҮ КОЙОН

Жал мөңкүзүн бүркөнгөн, жажыл мөжин жабынган Чараста журтаган кара-күрөң бырчыт кыпчак озодо жыш анчылардан сүүри, ак чырайлу, боро көстөрлү жаражайды качырып эжелген. Кан-Чарастын кыпчактары ачу ажын, ириктердин эттерин артынып, шикпееринип, кудалап баргылаган.

— Жол ортозы ыраак, канча катап ары-бери жортор арга жок, жаңгыс ла уунда кудалап, белкенчек жетирип, ииттерди айылдадып койоктор, — дешкен.

Тажуурынын мойнына ак кыйра буулаган, агару арчын тудунган, ак сүдин отко жаңдаган, сыйрылган, сынзылган, жылмайган кыпчактар бозогозын алтаарда, жыш куда айдынган:

Койоннын тату мүннүн ичкен балам
Койдын сассу мүннүн ичетен эмтир.
Аннын амтанду мүннүн ичкен балам
Аттын каксу мүннүн ичетен эмтир.

Онон кызынын куда аракызын ичеле, мынайда айткан:

Ириктин эдин амзабазым,
Малдын белкенчегин жибезим.
Чат туугандарым жуулыжар,
Чайдын белбейген белкенчегин экелер.

Жыш куда шаалта шааган:

Эттү-терелү эки койон,
Эки таар көжнө шаап жадым.

ЭЖИМНИНГ КӨСТӨРИ — ТАҢ ЧОЛМОН (Озогы куучын)

Сугуш жүзүн, кечип албас жалбак сууларлу Алтайда, койон мантап ажып албас корым ташту Алтайда бу керек болгон эмтир.

Аруш эзирик жаткан өбөгөнү жаар соок ло жескингендү көрүп отурды. Жүрегинде куру, не де жок. Ол керек десе сыстабай да жат. Бу, байла, жүрүмдө өбөгөнүнөн коркышту чөкөгөнүнөн болбой. Онын өбөгөнү Байдыш иит тужында кара туйук кабакту, чар аяк көстөрлү, чыйрак та, капшуун де, эмдикчил ле уул болгон эмей.

Ап-апагаш жаңы тере тонду Байдыш кайда ла ыраакта жүргенде, Аруш оны агарган тонынан, токтобой, бажын канкандадып, бијелеп жорголоп келеткен эмдигинен танып ийетен.

— Бу ак-жарыкка чыккан кийинде курсактын тогын жибей, кептин өңжигин кийбей, аттардын эмдигин минбей, бойлулардын жаражын, талдамазын сүүбей — деп, Байдыш кокырлайтан. Ол неден де айабайтан уул болгон эди. Арушка онын неден де айабайтаны, чала кал кылыгы жарап туратан. Аруш жараш та, ус та болгон, ого үзеери аргалу-чакту улустын балазы. Омок то, каткычы да. Эмеш тееркеп, тынзынып та жүрөтөн. Ондый болбой база. Бу жүрүм ого жаңгыс ла ырыска берилгендид бодолгон ине. Ол тушта Аруштын кийнинен экинчи уул, Жоргын, база жүгүргөн. Аруш Байдышты бастыра жүрегинен жарадып, жобош, унчукпас Жоргынга каткызы келетен.

— Ол ло бозу ошкош боду неме менин кийнимнен баспазын, уят — деп, ачынып та туратан.

Байдыштын ла Аруштын тойы он алты жыл кайра база ла мындый жылу күрөң күсте болгон эди. Ол кандый ырысту өйлөр болгон! Аруш жаңы

бириккен эжин бастыра жүрегиле сүүген эди. Же жаан удабай Аруш эш-нөкөри жаар кайкап, чочып көрөри көптпөй берген. Жердин үстинде эн жараш, эн санаалу, эн жалакай, эн жакшы, эн ак-чек деп бодоп жүрөтөн эш-нөкөринде кижинин ичине кирбес кыдырмак кылык-жан бар болгон. Байдыштын жаңгыс ла бойын сүүген, бойын карамдаган, боро ло кардына болуп, экинчи кижини садып ийетен коомой кылыгы жартала берген. Мактанчак Байдыш там ла жакшы жүрерине болуп, неден де туура калбас кижин болтыр. Бир бүдүрилзе, мун бүдүрилер дегени чилеп, Аруш он жети ле жашка жедерде, онын эне-адазы колго түжө бергиледи. Ол туштагы элбеде таркаган көжөгө оорудан улам эки карган көс жок артты. Аруштын бойынын колы-буду уур. Бу мындый кату өйлөрдө айры колына иш тутпас Байдыш мал-ажын көрөрдүн ордына айылдар керип, аракыдап жүре беретен. Айактын түбинде аш-курсак астай бергени оны чек ле кижини көрөрдүн жок эдип кубылтып ийген. Бойу бир иш этпес, же ол айылдын ичинде курсак-тамак толо болзын, чакыдан ат айрылбазын, айылдан айылчы ырабазын деп некеген. Кышкы соок түндөрдө бөрүлөрдүн улыжы чек ле айылдын жанында угулатан. Ол тушта Аруштын адазынын канча жылга шыралап жүрүп өскүрүп алган мал-ажы да жукара берген. Эне-адазы эки жылга улай шыралайла, учында жаңгыс айдын ичинде улай-телей жада калгандар. Ол тушта айылдаштары жуулыжып, Арушты түбекте жаңгыскан арттырбай, кожо көдүришкен эди. Байдыш айлында да конбос боло берген. Туку анда көзөрлөп жүргөн, кийим-тудумын ойноттырып ийген деп, жаңгыс ла табыштар угулып келетен. Же түбек жаңгыскан келбес, экинчи жылда кату оорудан улам Аруштын эки кичинек балазы жада калгылаган. Эмди Байдыш Арушты жаңгыс ла согуп айткылап аларга келетен:

— Сендий ырызы жок, өрө чыкпас, өдө катпас немени та не алдым болбогой.

Сениле кожо бала да азырабазын, мал да азырабазын. Сени айланганы жаңгыс ла түбек, өлүм.

— А сен, Байдыш, мал-ашка жайгыда жаңгыс тудам өлөң эттин бе, балдар оорыярда, бир түн конуштын ба? — деп, Аруш ыйлаза, Байдыш торт ло атыланып чыгатан.

— Мал-ажын өзөйин десе, жаланга да жүрзе, алдырышпас, бойу жолду неме ол, бала азырайтаны — кадыт кижинин кереги. Сендий каттар толтыра. Бойлоры аракы-чегендү мени айлангылап жүргүлери — деп, эзирик Байдыш тынзынган.

Жаан удабай ол Коңыржыла деп бай эмегенди таап алган деп угулды. Аруш онын жүре бергенин керекке де албаган. Ол карын ары барзын деп сананган. Жайгыда кулунду, сарбаалу беезине минип, арткан-калган саар уйларына өлөң эдип ле кой-эчкилерин кабырып жүрөтөн.

Онон бери көп-көп суулар аккан, көп-көп жастар айланып келген. Аруш одус жаштаң жаңгыс ла ашкан. Же чачы буурайала, жүзүндө чырыштар тартылып калган.

Эмди тенибер өбөгөнү ойто бурылып келген ле жаан оору, эзирик жадыры. Аруш онын көгөрүп калган жүзүн, кызыл тумчугын, оңкойып калган санду көстөрүн, сагалы атрайа өзүп калган копшык жаактарын жескингендү аяктайтан. Байдыштан аракынын тидү жыды жытанып, жүзи-оозун чымылдар кырлайт. Ол козырыктап, уйку аразында та нени де айдат. Аруш оны иит туштагызына түнгөйлөп, өйдүн өдүжинин түргенин кайкап, кижини кандый түргөн үрелип жат деп сананды.

— Эне-адамды ла эки баламды жууп койдым. Эмди тенибер эрим жедип келди. Байдыш аракыга кирип, оорый ла берерде, бай эмеген оны чыгара

сүрүп ийген. Бу мен кайткам. Өскө улус кандый жакшы жаткылайт: бала-баркалу, бой-бойлорына кару. Мен сөөк лө жууп божобойдым. Эмди бу тенибер көрмөстинг жазылбазы жарт, өрө туруп албай турганда. Бу ээн айылда, үкү чилеп жагыскан канчазын отурар. Жагыскан... Бу сөстинг уурын, соогын, катузын көдүрип албай улызан да макан канбас. Мен баланын жараш жыдын жыткарбайтан, кыйгырганын укпайтан болгом бо? Туку ол коштой жаткан Алтынай өбөгөни божоп каларда, төрт балазын азырап ла жадыры. Карын иштеңкей ле нак жаткылары. Балдарынын ачык-жарыктары да кандый. Мен жет ле барзам, өскөлөбөй, кичинектери койныма келип, отургылап алгылаар, жаандары “Аруш эже, өрө өдүп, чай ичигер” — деп айдыжар не.

Аруш та кайткан. Ол жүк ле одус жаштан ашкан ине. Иштеңкей де, мал-ажы да бар. Онызы айла жакшы өзүп, көптөп жат. Журты келишпей калды не, керек бет. Канчазын ыйлап-сыктап отурар? Бала азыраар керек. Жердин жакшызы сас, кижининг жакшызы сураас деп, жаан улус тегиндү айтпаган эмей. Бу жүрүмде жеңил неме кайдан келзин. Кижин болуп туулган болзон, жаман-жакшыны үзе көдүр, өрө алып чык. Өбөгөни жаман да болзо, жагыс очокко кожо от салгылаган. Кандый да болзо, бу Байдыштын журты. Эрдин журты ээн каларга жат. Озодо уулдары жууга барала, божогылап калза, кайындары келиндерин жандырбай, өскө журтка бербей жат. Келди сураас балдар чыгарып, азырап жат. Балдар эки сөөктү болуп чыдагылаар. Алтай улуста эн бийик ат-нере, эн бийик жүрүм ол — бала азыраары. Бу кату жүрүмле, коромжыла кожо табылган жан. Мында кижин уйалар-эштеер бир де неме жок. Жүрүм кату. Бойынын кийинде бала-барказын арттырып койбозо, божогоны, жоголгоны ла ол.

Аруш онойдо сананып, бала-барка азыраар деп бек шүүнип алды. Ол кече сыккан быштагын, каарып алган эжигейин, аскан аракызын тажуурларга уруп, арчымагына сугала, буурыл беезине артынып, Жоргын-эштөөн жортуп ийди. Бүгүн Жоргыннын экинчи ийини, Кара, айылду болуп жаткан. Жаш тушта Арушты жарадып туратан Жоргын өскө кижин алып, аргалу-чакту, эзен-амыр жада берген. Ол айлы-журтын чыныктаар, мал-ажын күзеер, одын-өлөнгин белетеер, бала-барказына, алган эжине кару эр болгон. Аруштын эне-адазы, эки балазы жада каларда, онын түбегин Жоргын алган эжи Кызылгаачыла кожо келип көдүришкен эмей. Жоргыннын эне-адазы баштапкы күч күндерде келип, конужып та жүргүлейтен. Олор жажына жакшы, эптү жаткылаган каргандар болгон. “Көзи жарашты көрүп барганча, угы жакшыны угуп бар”, “Жаман кижининг колына бергенче, жакшы кижининг жолына чач” деген кеп-сөстөрдунг учурын Аруш жагы ондогон.

Жоргын-эште албаты жуулып калтыр. Аруш та жырғап жаткан албатыга кожулып, казан-айактан уружа берди. Алдындагы күндерде ол Жоргыннын үйи Кызылгаачыла кожо кийис базып, оны жүзеп, жагы айылду болуп жаткан жиитке тон, өдүк көктөшкөн эди. Жоргыннын үйи Кызылгаачы эркетенде жүргени билдирлү, кызыл-марал келин болгон. Өбөгөнине жарап турганы, жакшы жүргени онын болчок, толу эриндеринен, тыгыску жарындарынан, чөрчөкчи, жарбынчак кылыгынан билдирип туратан. Же ондый да болзо жакшы келин болгон. Беш балазын кайын энези ле адазы көрүп отургылайтан. Кызылгаачы уйлар саап, курсак-тамак белетеп ле тон-өдүк көктөп отуратан. Жаранчагы, седреккеги база коркышту, эмеш ле болзо, тегерик күскүзин тудунып алган чачын тарап отурар. Ол Аруштын Жоргын жаар кунугып көргөнин сезип те ийзе, оны бойына түнгейлеп, бойынын жаражын, өбөгөнине жарап турганын билип, керексибейтен де. Ол Арушты ырызы жок көөркий деп

килеп ле жүретен.

Кызыл энгир кирип, тегериде жагы ай тура берди.

— Аруш, түжине болуштын, көөркий. Быйан болзын. Эмди барып ойно, жырға. Мен бала-баркамды уйуктадып, эмеш амырап алайын. Бу тажуурда аракыны улуска апарып ур — деп, Кызылгаачы Арушка тажуур туттургысты.

Аруш арыганын жагы сезип, айылдын ээзи онын болушын баалаганына сүүнип, тазыл үзүжип ойноп жаткан улус төөн басты. Ол улус сырға жажырып ойногылады. Аруш улусла кожо каткырыжып, ойноп турала, жиидиркей бергенин билбей де калды. Жоргыннын, озогы чылап, ол жаар көргөнин сезип ийеле: “Канчазын ыйлап жүрер, ак-жарыктын алдында жүрген адында бир катап ойноп албас па?” — деп сананды. Ойын баштаачы онын мөнгүн сыргазын блаап алала, Жоргынга берип ийерде, Аруш кожондоды:

Комыргайлу өлөңди
Кой чайнайтан болгон бо?
Комыдалду жүрүмди
Мен жүретен болгом бо?
Келзен меге, көөркийим,
Керектүүңди сен билзен.
Сүүзен мени, көөркийим,
Сүрнүккеним жоголтсон.
Айдын түнде ажуда
Сени сакып аларым,
Жүрегимнинг изүзин
Сыйлап сеге берерим.
Жүрегимнинг ол сызын
Сезер болзон, сескейин,
Жүрүмимнинг ол тузын
Ондоор болзон, ондогын.
Озогы сакыган жеринде
Эмди сени сакыйдым,
Мени калас чөкөтпөй
Келеринди биледим.
Жагыс кижин жүрүмин
Шоотпогор, үүрелер,
Уйку келбес түндерди
Кемеер билер, үүрелер.

Кожонгын божодып, ол келиндердинг ортозына кире берди. Кезик улус Аруштын ачык-жарык кожонгын жараткылады, кезиктери шоодылганду шымыраныжа бергиледи. Же Аруш бу шоодылганду, кирлү куучындардан бийик болгон. Уйку жок шыралу түндери, кородоп ыйлаган ачу жаштары оны жаман көргөн, жеңил жүрүмдү улустаң өрө көдүрип койгон. Ол ло каткыражып ойноп жаткан улус Жоргыннын ла Аруштын жоголып калганын сескилебеди.

Тегериде жагы толгон ай турган. Алдында бу ла ажуда Жоргын Арушты канча ла катап калас сакыган эмей. Эмди Аруш Жоргынды сакып отурды. «Келер бе, келбес пе?» — деп, жүреги сыстайт. Айландыра агаштардын бүрлери араай шымыражат. Жоргын түнгей ле келер деп, Аруш шүүп отурды. Чындап

та, кийин жанында өлөң шылырап, кижинин басканы угуларда Аруш кайра көрзө, Жоргын күлүмзиренип турды. Бу тушта Аруш үезин ундып койгон, кийинде арткан шыралу жүрүмин де, Жоргыннын айыл-журттузун да.

Бийик ажуда тегеридеги ай, жылдыстар, айландыра коручыл агаштар ла озор экү бойлорынын ырызыла кожо болгон. Жебрен мөштинг шуултыла Жоргыннын кожонгы биригип, өрө учат:

Айдын түнде ажуда
Сакып алдын, жет келдим.
Ай чырайлу көөркийим,
Окшоп ийзен жаагымнан.
Буланаттый окшоштон
Буула берди тыныжым,
Эрке сенин сүүжинен
Эзире бердим, көөркийим.
Экилебис жаш тушта
Эрееним калган ол эди.
Эркемди сыйлап берейин,
Эмди, көөркий, кунукпа.
Жаман меге сананба,
Жажыдысты ундылык.
Жакшы болзын, көөркийим,
Эжим мени сакып жат.

— Кызылгаачы, турзан да, бир сан башка неме айдайын — деп, кизи тарткыштап турарда, түжине арып калган, жангы ла уйкуга кире берген Кызылгаачы тургуза ла ачына берди:

— Не болды? Кижиге амыраарга бергилебес. Бу мени эки-үч күнге амырабас, темир деп бодойдоор бо?! — деп, ол арбана берди.

— Ачынба, көөркий, бир ле неме айдарга келдим. Кизи сени ле карамдап турбай— деп, Каракөс турундарды ичкерледип айтты.

— Бу ла жангы бис сырга жажырып ойноп турзабыс, Аруштын Жоргынды айланып турганы чек коркыш. Экүнинг эптүлери, каткырыжып тургандары кандый. Онон Аруш, айландыра улустаң да уйалбай, Жоргынды “Ажуда сакып жадым” — деп кожондойло, экү жоғолгылап калды. Бала-баркалу немени, сени кизи карамдап турбай. Калак, мени айтты деп, кемге де айтпа — Каракөс оны-мыны куучындап отурала, жүре берди.

Каракөс жаантайын ла коп бажында улусла керижип, көстөштирип жүретен кыдырмак келин болгон. Кызылгаачы онын сөстөрүн озо баштап керекке албады. Же удаган сайын жүзүн-жүүр санаалар ого амыр бербей, уйкузы чыкты. Ол өрө туруп, тышкары чыкса, таң кажайып келеткен, ай да ажарга жүрген эмтир. Түниле ойногон улус аттарына минип, тарап-таркап жангылап тургулады. Олордын ортозында Жоргын да, Аруш та жок. Жангы келин ле Кара үөре кыстарла, нөкөр уулдарла кожо казан-айакты жууп, кожондожып, кокырлажып тургулады. Кызылгаачы кайкап, ойто айлына кирди. Төрдөги орында бут тебижип уйуктагылап жаткан балдарынын жанына келди. Олордын тату уйкулу жылу жыдын тынып, жуурканла жазап кучып, кымып койды. Бойы орыннын кырына отурала, кенейте өскүзиреп, ыйы келди.

— Бу кайда барган кизи. Эмдиге жок. Көрмөстинг эри — деп, арга жокто арбанды. Же санаазында Жоргынды канайып та Арушка кошсо, жүреги болдыртпай турды. Көстөрүндө Жоргын ол ло жобош күлүмзиренип койгон, ару көстөрлү, ак-чек турат.

— Жок, менин эжим андый эмес. Менин эжим жүс үй улустын жуды-мунына

уймалбай, тенеерип, кейтип баспас. Менин эжим чек, ару. Байла, элик тозуп барган ол. Каракөс бойы да кей, жүт, эри де ондый. Онын учун жаантайын согушкылап жаткылайт. Оскө дө улусты бойлорына түңгей бодогылайт. Бис жакшы, эптү жадарыста, ичи күйүп, канайып та жамандаштырып, тукуруштырайын деп туру не — деп, Кызылгаачы шымыранды, — Жок, жок. Жоргын андый эмес.

Же Жоргын эмдиге ле жок. Кызылгаачы катап тышкары чыкты. Таң текши жарып калтыр. Ол ойто кирип, турундарды ичкерледип, балдарынын жанына келип, тыңдаланат, балдарынын болчок жаактарын сыймайт, ача тебип койгон жуурканын кымыйт. Эмди санана- санана келерде, Жоргын колоского түжүп калгандый эмезе шүлүзинге жара тарттырып койгондый билдирет.

— Көөркийим, байла, мени адап, эмди ле кызыл каны агып жаткан, а мен ого жаман санангам, күнүркегем — деп, Кызылгаачы бойын арбады, кызыл-марал жаактары төмөн изү жаштар акты. Ол айлынын ичиле ары-бери база берди. Эмди ого эжин карамдаган, ого карузыган санаалар амыр бербей барды. Жоргынга учурлай кару сөстөр жүрегинен бойлоры ла урулгылап келди. Ол отко казан азып, этти түлүп, араайын кимиректенип кожондойт:

Эки кулак сертейген
Элик кайда отойт не?
Эки көзи карарган
Эжим кайда жүрет не?
Менин минген адымнын
Төрт таманы такалу.
Менин сүүген эжимнин
Кара көзи каткылу.
Ак чамчаны кийгежин
Кир жүктурбас ару сен.
Ак бороны мингежин
Тер чарчалтпас чебер сен.

Атту кизи келип, чакыга токтоды. Удабай эжик ачылып, арчымакка толтыра эт салып алган Жоргын кирип келди.

— Бу сен кайда болдың? — деп, Кызылгаачы кайкап ла чочып сурады.

— Алтай колтыгын ачты, балдардын тойы күн бир куран адып алдым, — деп, Жоргын күлүмзиренет.

— А бу бастыра бойын не үлүш?

— Тышкары чалын. Онон, куран адып алганыма сүүнеле, “Жылдыстардын көлинде” эжиндим.

— Бу түнде, соокто эжинип, канайып турган кизи — деп, Кызылгаачы арбанды. — Түрген отко жылын, кургак кийим кий, бу изү мүнди ич, онон балдарынын койнына кир. Мен бойлуларды, келиндерди ойгозып, уйларды саайын, күн чыгары једип келди.

Кызылгаачы агаш көнөктөрүн тудунып, тышкары чыкты.

— Мындый жалакай абакайымды канайып ачындыраарым. Акыр, ого нени де айтпас. Кийинде бир тушта — деп, Жоргын балдарын койдонуп сананды.

Кызылгаачы уйларын саап койоло, жаан кара казандарынын өрөмөзүн алып, сүтти чар терези аркыттарга уруп, очокко азып койоло, балдарынын

ортозында уйуктап јаткан өбөгөнүнүн јанына келип, онын ару чырайын удаан ајыктап, кара чачын сыймады.

— Јаш тушта бириккен эжиге не кара санандым не? Акыр, түндеги уйатту сандырашты ого айтпас. База бир тушта, кийинде — деп, ол эжиге каруузып сананды.

1980 жыл.

БЫРТЫГАН ЫРЫС

Тандакталып тан аткан, күрееленип күн чыккан Алтайда бир Малчы деп кижиге жаражай эжиле кожо торконын јигиндий, тостын кыбындый эптү-јөптү јуртаган. Анчынын јолы ырысту келижип, шуурганду тайгаларда ажулу, шуурмакту талайларда кечүлү болгон. Ол андап ла барган сайын канжасы канду, каптыргазы үстү јанатан. Алтай өрөкөн бай колтыгын ачып, бир эликти эмезе анды ого сыйлап ла турар. Ого үзеери Малчы кышкыда албаа-түлкүге база јолду болгон. Онын Өмөчи деген жаражай эш-нөкөри санаалу да, эдер-тудар эргектү де ус келин болгон. Ол өбөгөнүнүн адып экелген элигинин эдинен кайнадып, айылдаштарын кычырып алып, ончозын күндүлейтен. Айылдаштары ажанып тойоло, алкыш-бийанын айдып, айылдарына јанып јатса кажызына ла эттен бир кичинектен једиштирип үлейтен. Олор экү анайда аскан казаны сообос, айлынан улус айрылбас болуп, барлу-турлу, эптү-јөптү јуртагандар.

Анчы албаа-түлкү адып келзе, Өмөчи ол алуны “Алтайдын байлу, сүрлү аны” — деп баалап, чүмөп, ары-бери, анаар-мынаар этпейтен. Ол јангы айылду болуп јаткан јииттерге айга-күнге суркураган алуны бийик көдүрингилү сыйлайтан. Јангы бириккендердин тонына јака эдип, эмезе бөрүк эдип, бойы көктөйтөн.

— Таакыратпа, киртитпе, тоозынга тийдирбе, бистин биленин акту жүректен эткен сыйысты. Бу сый сенин јараш чырайынды там сүрлү этсин — деп, Өмөчи јангы келинди алкап айдатан.

Малчынын ла Өмөчинин эжик алдындагы тонмок суунун сары сайында алтын таштар бар болгон. Олор экү бойлоры ошкош јиит билелерле јуулыжып алып, алтынды јунгулап ийетен. Малчынын база бир көрүмјилү јакшызы — ол јунулган алтын таштардан кандый да кееркемелдү јүстүктөр, сыргалар, топчылар, јиңилер, куйкалар чололоп сулайтан. Кажы ла эткен эдимин улуска сыйлаганда, олор сыйга сүүнгилеп, јарадып, јажына тагынып, эдинип жүргүлейтен.

Јиит ле нак биледен кыр ажыра чокондойдый чичке сары көстөрлү, тегерик кызыл чырайлу тул бай келин јаткан. Онын ады Таний болгон. Таний јаш тушта јокту-јойу кижинин балазы болгон. Кышкы соок ло узун түндерде ол соокко тонуп жүрген, аштап та жүрген. Шыралай-боролой он беш јашка једип келерде, коштой јаткан бежен јашту бай ого кудалар ийерде, ол сүүнип јөпсинген. Јаман ат семирзе, јанына көнөк буулатпас, јаман кижиге байыза, јанына кижиге јууктатпас дегени чилеп, јангы айылга келип, ол удабай ла байдын сүүген сүрлү абакайы, сүмелү, чончынкай, чөрчөкчи келин болуп отура берген. Онын сары, чичке көстөри улуска удур чинбей, соок көрөтөн, толу, кызыл, ач эриндери јаантайын јескингендү туура шолјырайа тартылатан. Ол бу ла јуукта кожо аштап, соокко тонуп чыдаган үүрелерин таныбай барган. Араай эрмек айтса, укпас та боло берген. Јаан удабай жүректен оору карган өбөгөни божоп каларда, Таний јаан бай јурттын ээзи болуп артып калган. Эмди ондо ончозы бар, је јангыс ла јүрегинин түбинде токынал јок болгон. Абакай јаш малдын тамзык эдин јип, јангы кымыс ичип, ак ширдектердин үстинде јыргап та турза, оны не де сүүндирбейтен, јүрегинде куру болгон, кунук уйалаган.

Бир күн Таний абакайдын јурчызы кижиге аларда, ол јарлу той эдип, ыраактагы, јууктагы албаты-јонды ончозын айттырып јууган. Ол күн онын јалчылары ла кулдары тан јангы ла кажайып турарда тургулайла, јаан-јаан кара казандарга көчөни, этти кайнаткылай берген. Чөрчөк јеринде чилеп, тууга түндөп эт кайнадылган, талайга түндөп аракы азылган, кымыс ачыдылган, эжиге каарылган, быштак сыгылган. Јаан удабай тойго јуулган улустын аттары чакыга бадышпай, чедендер сайын буулалгылай бергиледи. Таний суй солонгы мандык чегедегин кийеле, улустын ортозыла араайын базып жүрди. Ол укту-төстү јаан бийлерди, байларды бойы уткып, тогус канатту кереге төс айылга кийдирип, төргө отургызат. Таний абакай јурчызынын тойы јарлу болзын, ончо албаты текши јыргазын, күндү-күрее тын болзын деп албаданган. Эмди јыргап јаткан албатынын үске јалтырап турган сүүнчилү јүстерин көрүп, кокырлашкан, күүлеген куучындарын, јангырада кожондогонун угуп, “Санаама јеттим — деп, ичинде сүүнип турды. — Бу кире элбек, јаан јыргалды бу јуугында кем эдер? Менин эткен тойым ойто ло талдама, мен бойым ойто ло улустын үсти болдым” — деп, ол јарышка јарандырган аттардын кеен јабынчыларын ајыктап, тынзынып сананды.

— Акыр, јаан айылдөөн кирер, јаандардын мактулу сөзин угар — деп баратканча, онын ајарузына суу ол јанында көдүрилген јенил тоозын ла јиит улустын сүүнчилү кожон-каткызы илине берди. Атту јииттердин эн алдында оошкы чинмеери чегедектү, чөйбөк албаа бөрүктү, узун сары тулундарлу чичке келин ле коо сынду, кызыл-күрен чырайлу, тонынын эдеги айландыра камдулап койгон эр кижиге келип јатты. Олор ло каткырышкан, кожондошкон бойлоры чакыга келип түшкүлөп, јаан айылда төрдө отурган айыл ээзинин алдына келдилер.

Јангы туткан јуртта
Түмен ырыс шокпозын.
Јангы јууган орында
Түүнчекте бала ыйлазын.
Уул баланын алганы
Ус эргектү келин болзын,
Кыстын талдап барганы
Сыгын јыгар эр болзын.
Эдегине бала бассын,
Иргезине мал бассын —

деп, кара туйук кабакту Малчы айдала, төрдөги баш кайырчактын үстине кызыл јалбыш түлкүни ле суркураган кап-кара албааны салып койды.

Эрке тапкан эжиннен
Элен-чакка айрылба.
Улустан тапкан эжиннен
Үйе-чакка чөкөбө.
Сабарында оймоқту
Кыстар азырагар.
Јардында мылтықту
Уулдар азырагар —

деп алкайла, Өмөчи жаражай јангы келиннин сабарларына кееркемјилү алтын јүстүк, кулагына чүмдү ай сырга, мойнына кеелү јиңги тагып ийди.

Алкыжаар учун быян болзын,

Айткан сөзигер балдарыма јетсин,
Аш-курсактан амзап јигер,
Бистин ырысты үлежигер —

деп, Таный абакай јаан үндедип айтты. “Айылчыларды отургызыгар, күндүлегер” — деп, јалчыларына, болужып турган туш улуска айтты.

Малчынын ла Омөчинин бой-бойларына каруузышкандары билдирер-билдирбес кыймыктарынан, көрүштөрүнөн, Таный абакай араайынан узакка көстөп отурза, көрүне берди.

Омөчинин жоон тулундарга өргөн, айтаналар тагып, учтарын јинжилеп койгон чачтары сары өңдү болгон. А чокту, јалакай көстөри, суркураш атрак кирбиктери, учкур кабактары кара болгон. Онын кажы ла тоқыналу, ээлгир кыймыгынан өбөгөнине јарап турганы ла ырысту болгоны билдирет. Олор экү эткен күндү-күреден табыланып амзагылап ийеле, Омөчи улуска казан-айак уружып, Малчы дезе каргандарга туурам уруп, той-јыргалга тургуза ла бириге бергендер. Төрдө, айыл ээзинин јеринде отурган Таный абакайдын јүреги кенейте чым эдип калды. Ол өскө улустын јаркынду јараш ырызын көрүп, бойын олорго түнгейледи. Эки јыл кайра божоп калган, карган, оору өбөгөниле кожо ол, бажыла ойногон токтобос изү эмдиктерге минип, экү јергелей јелерден болгой, јурттын ичиле соотоп баскылабаган да.

— Малчы ла Омөчи торт ло эжер турналар ошкош туру не. Эптүлерин тең. Мен олорды алдында канай ајарбагам — деп, Таный абакай кайкады. — Окпөзи көрүнип калган јокту-јойу Омөчи ненин учун ырысту, эркетенде јүрет? Ол мененг незиле артык? Эдер-тудар, көрөр-айдар атту-чуулу туйук, бай келин мен эмезим бе! Малчыны бу көкип калган, бойын бодонбос өлө катынан блаап албас кайткам мен — деп, онын санаалары күйбүрөп отурды. Ого комыстын ойножы да, айландыра јыргаган улустын јиилеген табыжы да угулбай барды.

— Тукранаар, абакай. Јурчыларардын ырызы учун тудуп ийеер — деген үн угуларда, абакай бажын өрө көдүрзе, Малчы ого алтын чөөчөйдө арајан сунуп, чөгөдөгөн отурды. Эрдин чырайы кызарып калтыр, јаан, каткылу көстөринде торт ло оттор чагылыжат. Кара эрин сагалдары онын чырайын кандый эптү јарандырат.

— Јок, јангы ла тукраан туткам, болор, кижичи ачу ашты тарый-тарый тудуп турала, эзире берзе, балдардын тойын кем башкаратан? — деп, абакай көгүс үниле чөйө каткырат.

— Анаар ла уруп јаткан эмес. Ырызаар чыгар. Ичпезегер де, амзагар — деп, Малчы сунган колын туура албады.

— Бу кандый чаптык улус. Чагана ошкош, кижиденг айрылбас — деп, Таный абакай чочынкай үниле айдып, изү тыныжыла Малчынын чырайын өртөй согуп, онын чөөчөй туткан сабарларын јалакай сыймап ийди. Малчынын көстөринде кайкаш чийиле берди. Ол өрө туруп, онон ары барарга сананды.

— Малчы көөркий, мендебезен, айдайын деген бир сөзим бар. Алган эжинди саат өйгө көрбөзөңг дө алдырбас болбой. Слер экү јаантайын кожо инегер. А мындагы кижичи күнүн ле јангыскан ла јангыскан. Мындый сүрлү уул кижиге тен бир катап ајару этсе кайдар. Јүрегим сыстайт, јүзим изийт, арајаннаг база бир чөөчөйдү уруп ийзен, амзап ичейин — деп, Таный абакай каткырды, тукраанын учына јетире ичип ийди.

Мындый сан башка эрмекти сақыбаган јанынан угала, Малчы озо баштап кайкап, алаатый берген, онон ого ады јарлу бай тул келин ајару эткени јарай берген.

— Айдарда, бу тойдо јуулган атту-чуулу анчылардан, тудужатан күчтү күлүктерден, комысчылардан, илјирт байлардан, укту-төстү бийлерден ончозынан мен тын, талдама, сүрлү, јараш эмтирим. Бай абакайдын көстөри меге јетти — деп, ол тынзынып сананды. Малчы кожо андап јүретен нөкөрлөрүн эске алынып: — Эх, бу ла тушта мени көргөн болзо кайдат — деп сананды.

Малчы абакайдын илбизине там ла там алдыртып, онын ач кызыл эриндерине, кунук ујалган сары көстөрине карап, толу, тыныску төштөрүн ајыктап, чөөчөйинин кырынан амзайла, айтты:

Кызыл түлкү туштаза,
Адып та билерим.
Кызыл келин туштаза,
Эркеледип те билерим.

— Аткан алуунды экел, оожыркадып эдинип көрөйин, эрке сөстөринди айт, амадап угайын — деп, Таный абакай ого колын сунуп, экүнин изү алакандары биригип, айрылыжып албай баргылады.

Улустын алдындагы тепшилерге јангы изү эт салып турган Омөчи мыны көрүп ийди. Онын буланаттый кызыл-марал чырайы кубула түшти. Ол нени де көрбөгөн-билбеген кижичи болуп, онон ары иштенет. Тамагында болчок неме ары да ашпай, бери де чыкпай тура берди. Келиндер ого неме айдарда, удура сөс айдып албай, укпаачы болуп, туура басты.

— Түбек келди, чын түбек келди. Малчы бай келиннин абыдызына кире берди. Токтодып, тудуп албайтан эмтирим — деп, јүреги типилдейт. Айылдардын ортозыла аккан соок сууга јүрегин јунуп, онон ичип, бойын тоқынадынды. — Бу мен бодоп өкпөорип канайып турган кижичи. Малчы өскө келиндерле ол кире каткырышпаган ба, сертешпеген бе? Каткырыжала токтоп ло калатан, ундып ла койотон эди — деп, јангыскан шымыранды. Је јүрегинин сыстажы јоголбойт, түбек келген деп, ол сезип койды. Тыныжы јетпей турарда, Омөчи терен-терен тынып, јанында тытка јөлөнип алала, ыраакта учкан кеберин јүс кубулткан булуттардөөн көрүп алган турды.

— Канайда бердин, Омөчи? Јүзин чек ле ак тос, кан јок болуп тартыла берди. Отур бу тазылга, амыра! — деп, үүрези Јыламаш јүгүрип келди.

— Та, јүрегим ле оорыды. Бажым айланды. Кажы ол соок суудан экелзен, јүрегимди база катап соодып, үлүштеп алайын — деп, Омөчи айтты. — Мен мынан ары ајак-казанла уружып албайтан эмтирим, јанадым. Мени Малчы сураза, мал-ажына мендеп јүре берген деп айт. Сурабаза, унчукпа. Оны мендебезин де. Тойды көдүрижип, болужып барзын. Экилебис јана берзевис, эби јок неме болор — деп, Омөчи узак унчукпай отурала, айдынды.

— А, оорый берген болзон, јангыскан канайып једетен? Малчыга айдатам. Јеткер јен алдында, канай-кунай түбек боло берзе, мыны кайттым деер — деп, Јыламаш чочыды.

— Јок, мен кем јок боло бердим. Тегин јерге улус түйметпе. Је улустын ортозында отуруп албазым — деп, Омөчи ады јаар басты.

Омөчи ол күн түниле ујуктабаган. Ол отты таң атканча үспей, Малчыны сақып, оттын јанында отура конгон. Калтар ла Борсук деген ийттери ээзиле

та не де болуп турганын сезип, куйруктарын булгап, онын көстөрине жалакай карап отургылаган.

Эртенгизинде талтүште Малчы једип келген. Ол араай күлүмзиренип, тойдо не болгонын сүүнчилү куучындап отурган.

— Тойдон не эрте жүрүп ийген? — деп, үйин сурабаган да, онын оору кирип калган чырайын аярбаган да. Санаазы чек өскө јерде болгон. Ол эртезинде ле андайтам деп, мендей-шиндей јазанып, жүре берген. Онон ло бери Малчынын санаазы чек кубулып, айлына келери астаган.

Күски соок јыбар согуп, күндер там кыскарып, куугарып, саргарып калган јалбрактар јерге тын јок келип түжүп турган. Өмөчинин жүрегинин сызы там тыгып, ол курсак та ичип албай турган. Ол Малчыны бурулап, кату сөс айтпаган. Малчы каа-јаада айлына келгенде, экү унчугушпай, төмөн көрүп алган отургылайтан. Бу тушта Өмөчиге там күч болгон. Јердин үстинде табыш та, улус та, жүрүм де бары билдирбейтен. Соок, кату тымыктан Малчы чыдашпай, жүгүргенче ле чыгып, адына минип, чаба беретен. Малчынын санааркап, ойто јанып келерге тидинип, айдынып болбой жүргенин Өмөчи онын көстөринен көргөн. Је жүрегинде ачуны, соокты жылыдып албаган. Ол эжинин садыныжын, олордын ырызын, сүүжин быјар-зытканын таштап болбогон.

Ортозынан јик табылбайтан бой-бойларына кару эш-нөкөрлөр кандый түрген күүндери соожып, чек туура-туш улус боло бергенине айылдаштары кайкажатаң. Јүрүминде јакшыны да, јаманды да көргөн јаан јашту келиндер Өмөчиге килеп, онын түбегин тең үлежерге, куучындажарга албадангылайтан. Је Өмөчи олорды кыйгастанып, төмөн көрөлө, унчукпай отура беретен.

— Сен улустаң тескеери бурылба. Кижинин түбегин де, ырызын да кара албаты көдүрижип јат. Сен јиит, жүрүмде мынан да уур-күчтерге туштаарын. Эпши улустын, бистердин жүрүмис ондый. Улустаң бурылып, јангыскан база берзен — ол өлүм — деп, бойынын эки балазы, өбөгөни божогон, эмди бир сурас бала азырап јаткан санаалу көстөрлү, ойгор јарыкла оронгондый буурыл чачтарлу Аруш ого арбанатан. — Мени кижн эткен, жүрүмге бурыган бала бу — деп, кызыл јаактарлу, суркурууш кара көстөрлү беш јашту кызычагын көргүзетен.

— Эје, онын санааркаганын! Өскө улус ол кире түбек көрбөгөн туру. Мени өбөгөним баламла кожо таштап ла ийди. Кем јок јадырыс ла. Мен де таң адырып болбой чучурагам. Тамагымнан курсак та ашпайтан. Мен сендий кызыл-марал болзом, јаман өбөгөннин алдына түшпес эдим. Мен эмди де он бежин талдап барарым — деп, јоон кара тулундарлу Төгүне коштонот.

— Менен јаан келиндер чын айдып јат — деп, Өмөчи бажыла ондозо до, олорго удурас сөс тө айдып болбой, көстөрн јумала јада беретен. Келиндер ого арбаныжып, ойто мекелеп, онон өскө немелерди куучындажып, чайдан-чаптан азып ичкилейле, бойларынын качан да божобос ижин эдерге жүргүлей беретен. Олордын Өмөчиге јенгил болзын деп, оны ондөйтөргө, јилбиркедерге “Алдырбас, ой эмдеп койор. Үзези ундылып, өдүп калар” — деп айдышкан сөстөринен, албадап ичирген аяк чайынан онын көксине кезек өйгө јылу јайылып келетен. Је келиндер жүргениле кожо ойто ло туйук тымык соок тура беретен. Бу туштарда Өмөчинин жүрер де күүни келбейтен.

Ол бир күн айлында нени де эдер күүни келбей, оттын аягында отурганча, тышкаартынан:

— Өмөчи, бери чык, үй кижн! — деп јаркыраган үн угулды. Өмөчи сезинип, жүреги озолодо јайнулу шимирт эдип, чыгып келзе, алтынла кеелеген

үйгендү, ээр-куйушканду, чанкыр кыпту тонду Таный абакай көк-боро атту турды. Ол бир колыла мыкынданып алган, экинчи колындагы камчызыла өдүгинин акбудына тарс этире согуп, кадалгак, соок, јажыл көстөриле Өмөчи јаар чинбей де көрүп отурды.

— Малчы сенин эмес, менин деп эмди билип жүр! Јолыма турарым деп сананба, чичке јодонды сый согорым!

Өмөчи ол јаар јескингендү көрүп, унчукпады.

— Тийбе дедим Малчыга! Ол сендий јокту-јойунын эри болгодый өбөгөн эмес деп билип жүр!

Өмөчи тееркеген тенек келинди көрөр күүни јогын тудунып албай, туура көрди.

— Бу тилин јип койгон болбой! Мындый бийт-сиркеге бастырткан бараксандар база кылыкту туру не! Көрзөөр, онын тынзынып, керјендеп турган бүдүжин — деп, бай абакай арбанып, Өмөчиден бир сөс чыгарын сакып албай, туура јортты. “Малчынын ла Өмөчинин күүндери бой-бойларынан соошпогон эмтир. Мениле кожо ондо ырыс болбос эмтир, — деп, ол бу тушта јап-јарт сезип ийди. Малчыны блаап алдым деп, тыштында тынзынып та турза, је олор экүде ондош, бирүзи јогынан экинчизи жүрүп албас керекшип, колбу јок болгон. — Бу өскө улус не ырысту болот? Мен карыганча ла күүни јеткен кижиле кожо болбой, сүүш деген неме ондобой, өлүп калган өбөгөнимнин алтын очогын каруулдап отурып калатам ба? — деп, Таный абакай ачуурканды. — Келбейтен немени, куучындашпайтан немени, јокту-јойу кадыт унчукпас, оморкогыла менен тын, бийик болуп калды. Салым андый туру — деп, ол јаан тынды. — Кайдаак, өскө эрлер јок эмес” — деп, ол ойто ло тынзынып сананды.

Бир күн Өмөчи айылдаштарына эне-адамга јанып отурым деген. Айылдаштары Өмөчиге килеп, Малчыны жүзүн-базын јамандап, талап келерде, Өмөчи олорго токтогор деп, јангыс ла сөс айдала, ак-боро адына минип жүре берген. Јакшы ла јаткан јииттердин јурты чачылып, эки башка баскылай бергилеерде, олордын ээн айлы јаар айылдаштары көрүп албай, күнүн ле эртен тура бир-бирүзи келип, от одырып койтон.

Өмөчи эне-адазынын айлы јаар барбай, Малчыла кожо өлөң чабып туратан терен кобызына келген. Мында ыжык учун, коп-коо кайындардын бүрлери түшпейтир. Күски јыду јааш бир кичинектен табырап јаайт. Таныш јерлерди көрүп, Өмөчиге Малчынын көрүжи, “Айым менин, күним менин” — деп айткан сөстөри угула берди. Ол тушта Өмөчи баштактанып, туура селескелей жыгылган агашты кырлап барадарда, Малчы оны колына алып, “Сүүжим менин, сызым менин” — деп, жүрегине јаба туткан эди. Ол тушта чанкыр тенериде күн де олорло кожо үзүги јоктон сүүнетен эди. Токтобой јааган јанмырга Өмөчи, көк мөөн болуп, өдө берди. Је ол нени де сеспей, керекснбей турган. Ол коштой арка јаар көрзө, агаштардын ортозында Малчы, бир будыла төнгөшкө тееп алган, ол јаар кунукчылду көрүп турды. Өмөчи ичкери атпас эдип, “Малчы!” — деп, араай кыйгырып ийди. Јок, бу жүк ле јанмыр өткүре јажыл мөжичек Малчы болуп көрүнген эмтир. Изү јаштар јаагын төмөн агып, Өмөчи өзөктөги кара суучак јаар бурылды. Јаш кызыл талдарды колдорыла туура эдип, аралдан каткырып койгон Малчы чыгара

базып келетти. Өмөчи көстөрүнүн жаштарын түргөн арчып, аралды жазап аяктады. Же бу Малчы эмес, кызыл башту кара тал калын жанмыр өткүрө ол болуп көрүнгөн эмтир. Өмөчи камалгазы чыгып, жоон куу жадыкка отура берди. Онын көзине Малчыны жаш тушта туштап, канайда бириккендери журала берди. Ол тушта он алты, он жети жашту бойлулар жуулыжып алып, ойынга баргылаган. Оңдо бир кезек уулдар койындарынан комыстарын чыгаргылап ойногылаган. Бойлулар озо баштап кокыр эдип, оморды уткалап удур комыстагылаган. Мынан ла башталган. Жаан удабай түш ошкош айдын түндерде төрт бойлу ла төрт уул эжерлежип, бой-бойларынан ыраак жокто отургылай бергилеген.

Алтын жалду кара тай
Менин тайым болзо кайдат.
Ай-таналу бу бойлу
Менин эжим болзо кайдат.
Беш белтирде беш боро
Менин бором болзо кайдат.
Беш сабарлу бу бала
Менин эжим болзо кайдат —

деп, Малчы комыстаарда:

Кара көлдө кас ойнойт,
Кастын үни танылу.
Камык жииттер ортодо
Сенин үнин танылу.
Туманду көлдин ортодо
Турна үни танылу.
Турган жииттер ортодо
Сенин үнин танылу —

деп, Өмөчи каруу жандырган.

Беш сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.
Жылдыс көстү бойлуны
Көстөп турум, менин деп.
Он сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.
Үни жараш көөркийди
Көстөп турум, жарадып —

деп, Малчы комыстаган.

Алтын жүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Арка жерге сакызан
Мен келерим, көөркийим.
Мөңүн жүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Мөштү жерге сакызан
Мен келерим, көөркийим —

деп, Өмөчи удур комыстаган.

Жалбадайдын балазы
Жараш чоокыр куш болор.
Жаба ойногон бу көөркий
Жажына журтаар эш болзонг.
Куладынын балазы
Кула чокыр куш болор.
Кожо ойногон көөркийим
Кожо жадар эш болзонг —

деп, Малчы комыстарда:

Чейне бажы жайылза,
Онон жараш чечек жок.
Чын көөркийим келгежин,
Онон жакшы неме жок.
Кадышкын бажы жайылза,
Онон жараш чечек жок.
Кара көзи каткырышкан
Көөркийимнин жаражын —

деп, Өмөчи удур комыстаган.

Онон бир ле күн Малчы бойлуны качыра берген.

Ол тушта кандый ырысту өйлөр болгон! Жаш үйинен Малчы сүүнип калган көстөрүн алып болбойтон. Ол тушта омор кезек те өйгө айрылыжып албай, мал-ажын кожо кабыргылап, керек десе, элик те тозуп кожо баргылайтан. Тозуулда отурала, экү күлүреде куучындашкылап, эликти чочыдып ийгилеер, эмесе: “Ондый жараш немени атпа” — деп, Өмөчи болдыртпай, бышкан кузуктан арчымактарына толтыра тергилеп алган, сыр кожонгло айлына жеткилеп келетен. Мыны ончозын сананып, Өмөчи ол туштагы кожондорды ойто ло кожондой берди. Ол кожоннын жаражын кайкап, шоркырап аккан кара суучак көксин ачып, жүрегине сугуп алды.

— Малчы, кайраным, санаа-күүнүн мындый түргөн не кубулды? Бистин ортобыстагы эн жараш күүлерди, күндерди, куучындарды канайып ундыдын? Менен артыгын таптын ба? Оныла сен менен артык ырысту ба? — деп, Өмөчи баштапкы ла катап ачу кыйгырып ийди. Жаагын төмөн коронду, изү жаштар агат. — Мен мынын ончозын көдүрүп жүрүп албадым. Канча күнге уйуктап болбодым, бир уурт суу ичпедим. Мынайып шыралатканча, Жер-Эне, мени койныга ал — деп, Өмөчи кыйгырала, буттары жерге кирип, жаба өзүп, бойы катуланып, агашсып баратканын жакшызынып, сүүнип сести. Жаан удабай ол коштой кайындардан незиле де аныланбай, сары жалбрактарлу бүрлериле күски жыбарга араай шуулай берди.

Малчы эмди Таный абакайла суй ла жада берди. Өмөчини эне-адазына жана берген деп угала, онын жүреги чым эдип калды. Ол бир жастырала, ойто санаа алынып, Өмөчиле ойто актаң-чектен куучындажар, жаманым ташта деп сураар деп, айлына канча ла катап келип жүргөн. Же онын ондый күүни, Өмөчинин өскөлөгөн соок көстөрүн көрөлө, өчө беретен. Онойдо ол тамагынан бир де сөс чыгарып албай, төмөн көрүп алган, унчукпай отуратан. “Арбанзан, эжим, ого жүк бир сөс айтсан?” — деп, ичинде жалынып, сурап отуратан. Учунда

өскөлөгөн соок тымыкты көдүрүп болбой, жүргүргөчө айлынан чыгатан, адына минип, арка-туу дөөн чаба беретен. Онон арга жокто ойто ло Таний абакайдын айлынын эжигине келетен. Ол эмди албаа, түлкү адып экелзе, Таний абакай оморды баш кайырчагына сугуп алат. Алтын таштардан жинжилер, сыргалар сулаза, кой кайырчагына сугуп алат.

— Ас андап турун, тапкан алуун өң-сүр жок — деп, абакай чөрчөктөөр болды. Же ол там ла ачынагыан сайын, Малчынын жолы алуга чек ле келишпей барды.

— Жокту-жою, бийт-сиркелү катынды ундыбаган. Меге, ого чылап, ажару этпей турун — деп, абакай чончыыр, ала-көнө ачынар, айткыланар болды. Бир ле кезекке жалбыштанган кей-кебизин күүн туку качан өчүп калган. Бир ле тескерлейле, өчөжип, булгалып базып жүргөн Малчы, Омөчинен бир кату сөс уккан эмес, озо баштап аайы жок айткылашты угала, алаатый берген. Онон Таний абакайды көрөр күүни чек келбей барган. Онын учун ол мал көрүп турум ла, андап турум ла деп, көп лө сабазында тайгаларды керип, коно-түне жүретен. Малчы эмди каа-жаада једип келзе, онын айылдын ээзи болуп отуратан јеринде чоокыр-кара жүстү, туйук кара сагалду күлүк кангазы ышталып, топшуур согуп, кайлап отурат. Малчы абакайдын сүмелү, неден де калбас сары чичке көстөрин, ач, толу кызыл эриндерин көрүп: “Бу мен кайттым не, айдый-күндий Омөчимди кемге солыдым?!” — деп кайкап, ачуурканып отуратан.

— База ла нени де адып келбеен. Бу тен андап туратан, та айылдап жүретен. Мында бир курсактын кабы ла табыла бертир — деп, Таний абакай бүгүн база арбанып ла келерде, Малчы ойгоно чарчады:

— Түлкүдий кызыл тужымда, бөрүдий көк тужымда курсактын кабы деп айттырып, бу мен кайткам? Мен улустын эжигинде, чыгара-кийдире сүрдүртип, не шыралап базып жүрерим — деп айдынала, чыгара жүгүрүп, чакыдагы адына минип, кыр ажыра айлына учуртып ийди.

— Бала-барка азырайтан кайран үйимди кайындарымнын айлынан тизеленип, жалынып туруп, барып экелерим — деп кыйгырарда, јардындагы уур жүк түже берди, сыны да јенгиле берди. — Озогызы ла чылап, эжимле каруузыжып јадарыс — деп, ол чырайы јарып, улу тынып айдынды.

Једип келзе, айлы ээн. Одыннан очокко салып, отыгыла отты камызып ийди.

— Эмди одымды өчүрбезим — деп айдынып, чыгара жүгүрүп, јоон-јоон тоормоштордон турун эдип салып койды.

— Же, ак-бором, эмди айылдын ээзине, менин көөркийиме база ла катап баралы. Тизеленип, јылып жалынарыс. Же айлыс дөөн экелип аларыс — деп, ол ак-борозынын јалын сыймап айдынды.

Је ак-борозы оны өлөң эдип турган кобызы дөөн экелди. Малчы адынын оозын бурыбады. Омөчи мында деп, жүреги сезип турды. Омордын јылдын ла одуланатан јери бу. Омөчи от камызып, аскышка эттү казанды азып отуратан. Малчы тууразында чалгы таптап, чалгынын тутказын эдип отуратан. Ол туштарда омор бир де шылтагы јогынан бодоп ло каткырыжып тургулайтан. Бу ла мында ол Омөчиге “Айым менин, күним менин” — деп, айдынатан эди. “Мен сен јокко жүрүп албазым” — деп, жүрегине јаба туткан. Омөчи ол јаар јаантайын ла сүүнип калган көстөриле көрүп туратан. Мыны бастыразын санана-санана келеле, Малчы араайынан онтоп турды. Божоно берген ады јыраалардын бажын үзе согуп, бајырада чайнап, Малчы јаар

ончозын ондоп турган төп көстөриле көрүп турды. Ол тушта Малчы ла Омөчи јаантайын колтыктажып алган жүргүлеер болгон. Кезик улус оморды јаратпай, арбангылап тургулайтан, кезиктери: “Бу эжү база ла кып јок этире колтыктажып ийген баскылап жүргүлери” — деп, шоодып тургулайтан. Же омордын күйүнчек ле шоодылганду сөстөрине омор ажару да этпейтен. Оморды көрөр-угар бош то јок болгон.

— Сүүжим менин, сызым менин, сен кайда? — деп, Малчы катап ла шымыранат. Ол эжин чачып ийеле барганынан бери бир ай өтти. Бу өйгө Малчы бир онду күн жүрбеген. Таний абакайла баштапкы ла күндерден ала келишпеди. Ол абакайдын трын ла эткен кыймыгын, кыгыс ла эткен эрмегин үйине түнейлеп, Омөчини чик-јок артык, јараш, төп, санаалу деп артыксынып отуратан.

— Кайран ырызым, сени не ычкындым? — деп, Малчы бажын јулунат. Ол үйинин түби јок карыкчалга бастырган, је оны карамдаган, каруузыган көрүжин сезип турды. Же бу ла өйдө Омөчи кижиге эмес болуп калган деп, жүреги билип ийди.

— Омөчи, сен кайда? — деп, ол карыгып, талымзырап, ачу кыйгырды.

— Мен мында! — деп, кайындар чөйө шуулажып, каруу бергиледи.

— Эжим! — деп, ол бир кайынга келип кадалат, жүреги өскөлөзө, эжинчизине келип артылат.

— Мен мында! Мен мында!.. — деп, кайындар туш-башка јерлерден јангылга үнин бергилейт.

— Кайраным, мени ийде салба! Көргөним, мени өскөлөбө! Сен јокко, менде жүрүм јок — деп, ол бир кайындан эжинчизине жүгүрүп турала, “Эжим бу туру” — деп, танып ийди. Ол, өскө кайындарга көрө, өткүре көрүнип турар ару, јенил эмтир. Малчы онын јанына јылгажактап келип, көстөрин өрө көдүрүп албады.

— Эжим, кайраным, менин јаманымды, эмди эмес, качан-бирде таштаар болорын ба? — деп, ол көксине түже берген үниле жүк арайдан шымыранды. Орө турайын деерде, бокурыла берген тизелери тартылыжып калды. Малчы чучурап турала, јанындагы кара суучактын шоркыражын угуп ийди. Јок, бу Омөчи ого ырысту өйлөриндеги кожондорын кожондоп турган болтыр не!

— Мен сенин алдында бурулу, эжим. Јаманымды ташта, ыйым менин, шырам менин — деп, Малчы шымыранат. Онын үстине јанмырдын тамчылары келип түжет. Јок, бу тамчылар эмес, Омөчинин кара көстөринин шыралап калган, ачуурканган, тусту јаштары туру не. Ол јаштар үстине түшкен сайын Малчынын уур сыны там ла там јенгилеп, јерге колдоры, буттары кирип, јаба өзүп баратканын сүүнип сезип, “Эркем менин, каруум менин, эмди бис качан да айрылышпазыс” — деп, калганчыда јенил онтоп, ак кайынгын алдына јерсү јадык болуп јада берди.

Төжөгинде байды быртыдып, колындагы ырысты киртиткени учун Алтай оны бурузы аайынча јерсү јадык эдип кубулткан. Онын кожо јуртаган эжине јетирген ачузынын, сызынын кеми јерсү јадыктык болгон эмтир. Јазылган сары тулундары сары јалбракту бүрлер болуп кубулган ак кайын эбин тапшас, опту эжинин үстине будактарыла энгилеп, бүрлериле оны эркеледип сыймады.

— Эмди бис качан да айрылышпазыбыс — деп, ак кайын улу тынып шымыранды.

— Эйе, сүүжим, бис качан да айрылышпазыс — деп, јерсү јадык кару үниле онтоды. Омордын сысту, ачу сүүжи керегинде кожонды аркадан аккан кара суучак эмдиге түнге-түшке кожондогончо.

ТОРБОКТЫҢ МҮҮЗИНДЕГИ ШАЛМАР

Күркүреде киштеген күрен беенин коты отогон Алтайда Чуруп деп кижиде ада жашта бириккен эжиле одус беш жылга журтаган да болзо, бала-барка жок болды. “Бала-барка азырайтам” — деп, бежен жашту иржит жайзан кыр ажыра айылдаштарынан он алты жашту баланы уурдап качырып экелген. Атка арта салала, мантадып келерде, баланын бууры ээрге согулып, балбарылып калган. Эжелген бойлу оорыган, арыган, коркыган. Бойлуны кеен жазалду айылга отургызып койып, көс албай каруулдагылап турган.

Же бойлу бир аяк аш ичпес, бир уурт суу ичпес, кынгыс эдип эрмек айтпас, канча күнге карыкчалду ыйлаган ла ыйлаган. Оны сүүндирер, каткыртар, карыкчалдан айрыыр деп, малдын семистеринен сойып алып, ачу аптан азып алып, Чуруп жайзан айландыра жердин атту-чуулу кожончыларын айттырып алып, күндүлөп, канча күнге улай кожондоткон. Кожончылардын үнинин жаражына эбиреде эл-жон ончозы кожо кожондошкон, бижелеген. Же бойлу нени де көрбөй-укпай, ол ло бойы ыйлап отурган.

Чуруп жайзан жажына кой кабырган ады жарлу шоорчы Калапты экелип, шоор тарттырды. Шоордын үни жыгырай ла берерде, айландыра ар-бүткеннин кулагы ачылып, чечектер, өлөңдөр сүүнижип, шоордын күүзине жайкангылайт. Ар-бүткеннин өңи кирип жаранат, сыны сергийт. Же жаңгыс ла он алты жашту жаражай нени де сеспей, нени де көрбөй, ачу-сыгытка бастырган отурат.

Чуруп жайзан чөкөбөди. Атту-чуулу комысчыны Жалбыракты экелип комыстатты. Онын ойынына как агаштан бүр жажарды, тас жерден өлөң өсти, тас баштан кыл чыкты, комыстын күүзине тенгеридеги туруйналар үн алыжат, айылдын үстиле айланып учкулайт. Көңгүр күүк тонмок суунын жанындагы мөшкө отурып, ары-бери тонкондоп эде берди. Же жаңгыс ла жаш бойлу айландыра нени де көрбөй, көстин жажын көл төгөт.

Тон болбосто Чуруп жайзан атту-чуулу икиличини, Айдыңды, экелген. Икиличинин ойынына жөргөмөш учугына селбектенип, кайадагы уйазынан түжүп келип тындады. Чымалы апараткан кожын жолго салып койып, тындады. Жаактарында толтыра мөттү адару мөдин жалбракка уруп койоло, ээ сагалын сыймап, икили үнин тындайт. Же жаңгыс ла бойлу нени де укпайт, мурын суузын мус төгүп отурды.

Анайтканда да болбоды, Чуруп жайзан атту-чуулу Сүнер кайчыны алдыртты. Сүнер кайчы кайлаарда, тенгериде чук чогулышкан жылдыстардын соок жаркынду көстөринен мөлтүреген жаштар жерге түшкүлөп, чечектерге тамгылайт. Чечектер ошон улам там жаркындалат. Одордогы мал тизиреде жорголоп, шыгырада киштеп, ак жалаңдөөн ойлой берет. Жебреен мөштөрдин шуулты кайчынын үнине биригип, салкынга чөйө, койу шуулайт. Же жаңгыс ла ай чырайлу жаражай нени де керектебей ыйлап отурат.

Бойлуны куйудып, сүүндирип болбой, жайзаннын да күүни өчүп: “Менде ырыс болбойтон эмтир, бала-барка азырабайтан эмтирим, карган эмегенимле ле кожо отурадым, токол керек жок. Көктамандый жаш бойлуны ойто айлына, эне-адазына жетирип койыгар деп, жеендериме айдадым” — деп, карыгышка алдырып, жаан айылга кирип, жайзан отура берди.

Чуруптын жаан абыгазынын үйи, Күжирмектин энези дейтен карган эмеген бар болгон. Ол өрөкөннин карыганы жаңгыс ла чырайынан билдиретен. Эмегеннин жеңили де коркыш, кокырчызы да коркыш болгон. Айлындагы ижи-тожын жүгүрик бажына эдип койотон. Улус жуулган жерлерде каткы-ойын чыгарып ийген, кандый ла эби жок немени эптеп ийген турар эмеген болгон.

Бежен жашту журчызынын карыгып турганын, журты келишпей, ырыс жок болгонын, айлын жылыдар деп иженип, качырып экелген баланан эш-неме болбоско жатканын Күжирмектин энези көрүп, карган журчызын карамдап, ого канайып болужар деп санааркап отурды. Ол тушта улус төрт аршын

бөстөн сүрекей элбек шалмар эдетен. Ол шалмарга бир аршын бөстөн алгак пидейтен. Бир катап кыс тышкары чыгып, иргеде карыкчалду ыйлап отурган. Жаанак айландыра көрүп отурала: “И-и-и-йек!” — деп кыйгырып, тура жүгүрди. Бойлу эмеген жаар кайкап көрди. Эмеген, агаштын көлөткөзінде кулактарын буландадып, бажын серпип, чымалдарды үркүдип, жалкурып кепшенип жаткан торбокты мине сокты. Мындый неме сакубаган торбок чочыганына, тонурчылап мантады, төңди ажа конды, ойто огурган-бустаган жедип келди, жаңгыс жерге ийиктеле берди. Же кулактарына кадалып калган чыйрак эмегенди үстинен мергедеп ийетени ондый ла жеңил керек эмес болгон. Торбок тонурчылап, жаңгыс жерге айланып, мантап турала, жардындагы эмегенди чачып ийди. Эмегеннин элбек, жайынгыр, чоокыр чечектерлү шалмары торбоктын мүүзине илинип калды. Орөкөннин койдын түгинен тизип эткен жымжак ычкыры уштылып, жескинип казалай берген торбоктын мүүзиле кожо жүре берген.

Мыны көргөн бойлу озо баштап коркыганына кыйгырып, тура жүгүргөн. Ол жыгылып калган эмегенге жүгүрип барала, эски чегедектин алдынан эмегеннин өдүк жок буттарын көрүп, торко арчуулын эмегеннин үстине жапты.

— Калак, колы-будыгар сынбады ба, өрөкөн? Турыгар, өрөкөн — деп, бойлу калактады.

— Кудай, балам, торбок жаңгы шалмарымды кайдаар апарды, барып көр, кижинин мынайып калган жатканын журчылары көрүп ийгей — деп, эмеген чочыды.

Торбок десе ыраак жокто, шалмарды бажынан туура чачарга жаңгыс жерге айланып, тонурчылап, бажын үзүгү жоктон серпийт. Мыны көргөн бойлу аайы жок каткыра берди. Ол эрмек те айдып болбой, жаңгыс ла сабарын чычандадат. Онын каткызына чыдашпай, жерде жаткан эмеген, айландыра улус ончозы каткырышты. Бойлуны мекелеп чөкөгөн улус айылдарынан чыгып, не болгонын бой-бойларынан угуп, каткырышты.

Жаан айылда тескери көрүп, карыкчалду санаага бастырып жаткан Чуруп өрө өңдөйип, тышкары сүүнчини кайкап угуп, чыгып келди.

— Чуруп, Чуруп, ол торбоктын бажынан менин шалмарымды айрып экел, журчым — деп, эмеген сүүнчилү кыйгырды. Чуруп каткырып, жерде жаткан сыргалжызын, ак торко арчуул жабынган жеңезин көрүп: “Кайран баштак жеңем база бирүзин таап ла ийген эмтир” — деп сүүнип, торбоктын мүүзинен шалмарды уштыырга жүгүрди. Торбокты тудуп та алар аргалу болзо, болалбаачы болуп: “Ой, улустар, торбокты тударга болужыгар” — деп кыйгырды. Улус торбокты тударга ончо жанынан арадады. Торбок жескинип, аралды кууп мантады, шалмар жерге түжүп калды. Мыны көргөн бойлу ошон тыгыда каткыра берди. Учы-учында шалмарды экелип, эмегенге кийдирдилер.

Бойлу эмегенди апарып, изү чай ичирип, амыратты.

Онын ла кийинде жаш бойлу каткырып, ажанар да, улусла куучында жар да боло берген. Жаан удабай ол Чуруп жайзанга кемжип болбос ырыс экелип, онын эш-нөкөри болорго жөбин берип ийген. Онойдо Чуруп жайзан тогус уул ла алты кыс азыраган. Карган жеңезин, Күжирмектин энези дейтен эмегенди, ол божоордын божогончо төргө отургузып, жаан байрамдарда тепшини ого баштадып, чөбчөй амзап берип жүретен.

1979 ж.

АРБАНЫҢ ЧАРАГЫ

Тана эртен тура ойгонып келеле, капшай ла түнүктөөн көрди. Самтар, эски

чобра айылдын түнүгинен айас тенгеринин үзүгү көрүнөт. Очокто жаан-жаан чоктор коктып жатты. Энези туку ла качан турала, уйларын саарга жүре бертир. Ол колхозто уй саачы болуп иштеп турган. Жергелей жадала уйуктагылап жаткан кичү карындаштарынын жылу ортозынан жаскаары жайдын соогына Тананын турар күүни келбей турды. Же, “балдар аштап жат, жиир неме жок” деген санаа оны чүрчеде ле бут бажына тургузып ийди. Эски жуурканла балдарды кымып, айылдын ичи жылу турзын деп, иргеде будактардан экелип, жоон турунга коштой салып ийди. От сүүнчилү чедиргентип, чоктордын ортозынан кызыл жалбыш көрүнө берди. Тана аяк салкышта жаткан ашту тос түүзин тудунып, аймак жаар барган жолды төмөн жүгүрүп ийди. Жангы ла чыгып келген күннин чогына жаландагы чалын жүзүн өңдөнүп суркурайт.

— Жуу качан токтогой не? Түрген ле ары токтозо кайдат? Ол тушта адам жанып келер эди. Кандый жакшы болбос. Алдындагы ла чылап, тойу, жакшы жада берер эдис. Адам койон, элик адып экелер эди — деп, Тана сананып, оозында жуулып келген чилекейин ажырынып, сананып баратты.

Ол жаан удабай тос жерге једип келди. Бийик чедендердин ары жанында кыңызы кыжыражып, ийттер ыркыраныжат, күн күлдеде үргүлейт. Жолдын эки жанында үүрлү кастар уур жайканыжып, кайтылдашкылайт. Көөлмөктө кортылдап, чочко жалбагынан жатты. Ойноп жүрген орус балдар “согуп ийбезин, тос түүзин блаап албазын” — деп, Тана олордын жаныла сыр жүгүрикле өтти. Журттын өзөгү дөөн өдүп алала: “Кому ячмень, кому ячмень” — деп, чөйө кыйгырды. Төрт кып чынык туранын будукту эжиги ачылып, бозогодо сары тешпек эмеген көрүнүп, “Бери кел!” — деп, колын жагып, кычырды. Бийик каалганын үйдине колын сугуп күрчекти ачып, маннын ичине Тана кирип барды.

— На что меняешь? — деп, эмеен сурады.

— Клеб, картоп — деп, Тана жастыра-мыстра орустады. Эмеген туразы дөөн кирип, оноң Тана үч катап оронып алгадый жараш чололу эски платье чыгарып келди.

— Жараш плачаны кийип жүр. Сенин кийимин бастыра жамачы — деп, эмегеннин айткан сөстөрүн Тана оңдоп калды.

— Мынан бойыма плача, Мергенге ле Кылышка чамча, јендеринен Тотышка плача эдерим — деп, Тана сүүнип, сабарларын чычандадып тоголой берди.

“Балдар аштап жат, курсак керек” — деген санаа онын сүүнчизин чүрчеде ле өчүрүп ийди. “Дай, четыре картошко” — деп, Тана эмегеннен сурады.

— Ох, настырная дивчина — деп, эмеген туразын айлана базала, погребине келди. Мында бийик-бийик, узун кулаштар, адарунын уйалары тургулайт, он балалу чочко чеденинде кортылдайт. Эмик сетка чеденнин ары жанында жаан кызыл жалаалары жантияа жыгылып калган ак такалар ла пөтүктөр табылу баскындап жүргүлейт. Погребтин ичинде жүзүн-жүүр флягалар, агаш бочколор, шил банкалар көрүнөт. Көби чек ле обоо ошкош картошколор жатты. Бу аайы жок байлыкты көрөлө: “Мынча кире курсакты качан түгезе јийитен — деп, Тана кайкады. — Картошконун көбин! Мындый көп картоптон бир он болчокты берзе не маайлу.” Же тешпек эмеген Тананын кайкап, ачынатып калган көрүжин көрүп ийеле, төрт болчок картопты алып, погребин капшай ла бөктөп ийди. “Мындый керик эмегенге кайран ажымды

бербес те эдим, је балдар аштап жат, канайдар” — деп сананып, ол канча күнге тизеленип, жылып жүрүп, кырадан жууган ажын эмееннин сабадына толтыра уруп береле, түүзине картопторын салып, чоокыр плачаны тудунып, секирип-секирип, сыр-кожонго жанып ийди. Олордын деремнези аймактан эки ле беристе ыраакта турган. Тананын сүүнчилү, чичкечек кожонун угуп ийеле, балдар айылдан тургуза ла чыгара жүгүрдилер. Тотыш ла Мерген үч жашту Кылышты арттырып койоло, сыр жүгүрүккө Танага једип, бирүзи картопту түүсти тудунды, Тотыш дезе плачаны жерге жайып, онын жараш, жаан чололорына кайкайт. Ийиндери Тананы, чек ле кудайга түнгейлеп, айылга јединип экелдилер.

— Аба-аба! — деп, Кылыш та чоколдонып, чылбак арык жүзинде күлүмји ойноп, эјезине удур келди.

— Одын экел, Тотыш! Сууга жүгүр, Мерген! Картоптон амтанду мүн кайнадарыс.

— А бу мындый жараш плачаны кемге экелген, эје?

— Оноң мен бойыма плача эдинерим. Элбек эдегинен Мергенге ле Кылышка чамча эдерим. Эки јенинен сеге жараш жүкпе көктөөрим. Элентизи једип, ойылган јерлерди жамап ийзебис, тен је ле деген жүкпе, чамча, плача боло берер.

Сүүнгендерине чынгырып ийеле, Тотыш ла Мерген одынга, сууга жүгүриже бергиледи. Кылыштын эки көзи жагыс ла картопто. “Калтос! Калтос!” — деп, ол чилекейин ажырынып, кичинек колдорыла уулап, сүүнөт.

— Эйе, ийним, эмди ле амтанду картошко јиирис. Удабас ла — деп айдып, Тана ийнизин койнына отургузып алала, бычагын очокко курчыдып, терезиле кожо картоп кезиле бергей деп ширтилдеп, олорды жука-жука этире арчыды. Мерген экелген суузын кара казанга уруп, очокко асты. От тызырап күйүп, казан сүүнчилү күүлей берди. Ончолоры отты айландыра жүстери жарып, күүлеген казаннан көстөрүн албай отурганча, арыганына, аштаганына жүзи бүрүңкүйтип калган энези кирип келди.

— Эне, Тана эје аймак барып, ашты толып жүрген. Бис бир де ыйлабаганыс.

— Эне, бисте картоп бар. Тана эјем кайнадып койды. Эјем жараш плача экелген, биске чамча, жүкпе эдер — деп, Тотыш ла Мерген бой-бойлорына блаажып, үзүгү жоктон тылырагылайт.

— Балам, карын ажын толып ийген турбай. Бу кичинек сүттен кадып ийгер мүнге. Тен танылбас, тамзык курсак боло берер.

— Јеткер јен алдынан чыгар дегени чилеп, колхозтын чоокыр чычкак бозузы өлүп калтыр. Өлө бозубысты ордына тургузатан турубыс. Ырыс јокторды, слерди, канайдар. От- тобрак балдардын бир-бирүзинин ырызы тартса, Чунак өлө бозуны эзенде ойто төрөп лө берер. Ол тушта тойо уурак јиирер, балдарым. Же ол Јалјы деп кадытты көрзөгөр. База канча кире такырандаар, чүмеркеер эмеш, жаан доктыр, ветеринар кижии болуп. Бир ай үредүлү кижии ине ол. Чычкак бозуны јаман азыраган, ичинде түк жүри деп, акта тургуспады.

— Бир ай чычкактаган, канча тазыл-тамырды ончозын кайнадып ичиргем деп, тазылдарды да көргүссем, оноор кылчас эдип ајарбады да. Кижии жаантайын мынайып чучурап жүрет эмеш пе? Жуу токтоп, балдардын

адазы жанып келзе, түнгей ле ырысту жада берерис. Же жай түгенип, соок кыш келер. Ол тушта сойор неме жок, мен слерге нени јидирерим, балдарым — деп, Тожыла арайын арбанып отурды. Балдар картоптон ло көстөрин албай, унчуккылабады, жангыс ла Тананын көстөринде јаш айланып келеле, токтоп калды.

— Бис бүгүн көп аш терип алзабыс, эртен толып, слерге јараш плача экелип берерим. А кышка көп кандык, көгөзин, чейне, ай казып, кургадып аларыс — деп, ол энезинин јанына келип айтты.

— Мен көп-көп өркө өлтүрерим, айылга батпас, тенгериге батпас — деп, Мерген арык колдорын јайып көргүсти.

— Мен јаан-јаан сараналу јерлер билерим. Коркышту көп сараналар казарыс — деп, Тотыш тура јүгүрди.

— О, калак, балдарымды слерди. Бис алдырышпазыс. Бүткүл черү, улус неден алдырыжатан эди. Же менин јүкпем эмди де узак јүрер. Меге плача керек жок, карын картопко толып алыгар ажыгарды — деп, энези Тананын бажын сыймады.

Балдар карылып туруп, сүттү сууга кайнаткан картошконон ичип алала, тос түүстерин тудунып, Сары-Кобынын кыразы јаар ойто ло уулангылады. Энези чарларды абылга јегип, өскө уй саачы келиндерле кожо кыра сүрүп барды. Олор түжине кыра сүреле, энгирде ойто ло уй саагылаар.

Балдар кичинек Кылышты боочы ажыра отургызып койгылайла, каруулчык көрүп ийбезин деп, изү күннин алдына јаланла ойто ло јыла бергиледи. Плачага ла картопко толыган ашты, олор база ла мынайда беш күнге чыгара јуугылаган болгон. Кезикте бүдүн мажактар да учурагылайт. Уужап ийзе, кандый көп арба. Кан-Јабаганнын кыралары озодон бери байлык јер. Ашты былтыр күскиде соголо, түжүмди туку качан јуунадып та койгон болзо, эмди куру, ач јаста арба бирден-экиден түнгей ле учурайт. Јабаганнын кырачылары элбек јалангын тууза сүрүп албай јаткылаган. Чар јеккен абылду кырачылары бого јылдын ла јай ортозында јеткилейтен. Же мында түнгей ле мөндүрдий јараш арба бүдүп, күскиде өскө кыралардын ажыла тен быжып калатан. Кыраны каруулдап турган Тузачы казыр кижиде болгон. Ол кырада јемзеп јүрген балдарды атту сүрүжип, олорды ат камчыла согуп ийетен. Балдар Тузачыдан үзүги јоктон коркыгылап та тургулаза, је торолош деп неме олорды ойто ло Јабаганнын кыразына экелетен.

— Чыдап келзем аш өскүрер эдим. Козыр-козыр, јаан-јаан алтын арбалу мажактар өскүрер эдим. Көп-көп, учы-кыйузы жок кыралар сүрер эдим. Ол тушта энем балкаш печкезине јараш јытту, көбү орус калаштар быжырап эди. Ол тушта аштап турум деп, Кылыш ыйлабас. Тотыш сыйным ла Мерген ийним аш јууп, тизелери кайзырыктып ойылганча, колдоры кызара кортотыганча, изү күннин алдына баштары түнүрегенче јылгылабас эди — Тана јылу санааларга кире берди.

— Эје, келеер бери! Аштын көбин көрзөгөр — деп, Мергеннин сүүнчилү кыйгызы Тананын санааларын үзүп ийди. Бу сүүнчини укканча да болбой Тана ла Тотыш јүгүрижип келзе, Мерген чычканнын уйазын казып алган отурды. Ондо толтыра аш! Тирү-тирү, козыр-козыр, јаан-јаан! Чек ле Тананын санаазында јуралган тойу, ток, амтанду аш!

— Кудай, ийнимди, шыранкай немемди, кажы кел, јаагыннан очом эдейин. Барала, јарма согорыс. Јарма кайнадып ичерис — деп, Тана сүүнет.

— Ичегеннин айрыларын онон ары казаактар ла, база да аш учураар.

— Бүгүн түжине тойу ойноорыс, санаа јеткенче эжинерис. Суунын јанында көөлмөк күнге јылып калган болор — деп, Тотыш сүүнди.

Олор үчүннүн түүстерине аш толтыра урулды. Ичегеннин айрыларында күлтелерде база да артып каларда, Мергеннин јамачылу чамчазынын ойынтазын ла јендерин буулаштырып ийеле, бир де чарак арттыргыспай, үезин јууп алгылады.

— Же эмди јанза да кем жок. Бис качан да бу кире көп аш көрбөгөнис. Чычканнын уйазын казар деп, канайып санаанга кирди, ийним?

— Ичегеннин оозында үч чарак јаткан. Аш јип турган неменин уйазын казып көрзө кайдар деп санандым, күлтезине учураар болорым ба деп. Көрзөөр, уйазы канча айры, кажызы ла оосту, аңылу күлтелү. Чычкан сүмелү күлүк турбай. Ичегеннин көп оосторынан аш тажыырга јенгил, кей де кирип јадар, түлкүнөн де качарга макалу. Же бу чычкан база керсү ле аң — деп, Мерген кайкайт.

— Эмди энебис не аайлу сүүнер. Энгирде арып-чылап калган једип келзе, бис амтанду јарма кайнадып койгоныс. Ол, көрөөрөр дө, каткырып ийер — деп, балдар куучындажып, боочыга чыгара баскылап келгиледи.

— Кылышты көрзөгөр дө, балдар — деп, Тана шымыранды. Изү күнге чыдабай, Кылыш јерде уйуктап калтыр. Онын чылбак јүзінде чымылдар јорголойт.

— Көөркийди ле сени. Изү күннин алдына не аайлу шыралады не — деп, Тана Кылышты чебер кучактанды. Же Кылыш ойгонып келеле, ары-бери ајыктанып, јапшынып калган эриндерин ачып, “Суу! Суу!” — деп чөрчөктөди.

— Кел, ийним. Јүктеним алайын. Удабас ла сууга једе берерис. Көөркийге соок јердин чыгы өдүп калган болбой. Тегин де ирин агып турган кулагы там барар не? — деп, Тана Кылышты јүктенди. Түүзин Мергенге берейин дезе, Мерген бойы түүс ле арбалу чамча тудунып алган. Тотышка бойынын да түүзин апарарга күч. Тана түүзин тиштенип алып, ичкери басты. Ээги чылай берерде, јүктенген Кылышты сыңар колло јөмөп, экинчи колло түүсти тутты. Же Кылыш онын арказынан араай јылбырап келетти. Ол јыгылбаска атпактанган бойынча эјезинин чачынан бир колыла, экинчизиле чамчазынан атпактанып алды. Тананын чачтары сыстажып, бажы канкайа берди. Омүри тамагын кезе тудат. Ол түүзин јерге салып, Кылышты ичкери апарала, ойто бурылып, түүсти аппарат. Мерген јүгин база ичкери апарып, кайра келип, Танала элижип-селижип, Кылышты ла јүктерди апаргылады. Чарастын јарадына онойдо јеткилеп келгиледи. Суудан ичип, јунунгылап алала, састу јаратта сарбайышкан көгөзиндерди, ат улаарган казыкты ары-бери јайкап туруп, кодоргылап алала, каза бергиледи. Тана ла Кылыш элижип-селижип каскылады. Тотыш эдегине јууды. Көгөзин Тотыштын эдегине күкпейе јуула берерде, Тана терин арчып, “Је болор, јанаактар” деди. Көгөзиндерди сууга экелип јунгулап ийерде, ак-боро өткүре көрүнип турар көгөзиндер балдардын тиштеринде јулукту кајырайт.

— Чек ле бистин Кылыштын сабарлары ошкош — деп, Тотыш бир көгөзинди ајыктап айтты. Күрден айланып кечерин ырааксынып, сууны айылдын одожынан кечер дешти.

— Суу кечкенис деп энемге айтпагар. Јалбак, тайыс јеринен кече берерис

— деп, Тана Кылышты жүктенип, Тотышты эдегинен туттуруп, сууны кечкиледди.

Кырдын жаскы суузынын соогы Тананын жилигине өдө берди. Кылышты түргөн ле жаратка отургузып, Тотышла экү, калып, секирип, эмеш жылынып алала, Танага ойто ол жаратка кечип, түүстердеги, чамчалардагы арбаны ла Мергенди кечирерге келишти. Түжине кыра сүргөн энези, энгирде уй саар алдында көнөктөрүн аларга айылга келеле, балдары кенете мындый көп аш таап алганына сүүнип:

— Мерген адазын төзөгөн — деди.

— А мен? — деп, Тана тура жүгүрди.

— А мен? — деп, Тотыш база тура жүгүрди.

— Ончогор, балдарым, адагарды төзөгөнөөр. Адагардын баш терезин кийип алганаар. Ырыс болуп, адагар эзенде жанып келер — деп, Тожыла балдарын токынатты.

Ол өлгөн бозунун ичи-кардын экелтир.

— Кожо иштеп турган келиндер тилимчеден үлешкенис. Эдин складка табыштырдыс. Ичи-карды да биске келишкени не аайлу жакшы.

— Эне, бис көчө согуп ийеек пе? Артканын эртен аймак барып картошкоого, калашка толып ийерис. Бойыска да жиирге артар.

— Же, согуп ийеер, балдарым. Жарым аягын Эртечи-эжегер эшке апарып береер. Ичи-карынды көчөлү эдип, балдарыла кожо кайнадып ичсин — деп, Тожыла айтты.

Энгирде бригаданан бир ай түшпеген эжези Жемечи келди. Ол курына, кандык казып, түүп алтыр. Тегин де чичке арык бойлу, тотко чек күрере күйүп калтыр. Жаңыс ла көстөри ле тиштери кажайат.

— Узак көрбөгөм ийнилеримди. Торт ло санап калдым — деп, ол Кылышты ла Тотышты кучактанат.

— Кызыл-Тытты божодып клеедигер бе? — деп, энези сурады.

— Кайдан, талортозына да жетпегенис. Кызыл-Тыттын канча айры жалаңы не аайлу неме ол. Кыра сүрүш учына чыгып келедири. Тырмаш ла үрөндөш арткан. Түжине иштенип, энгиргери кезек ойгө амырап ийеле, айдын түндерде ойто ло кыра сүрүп турубус. Көрзөөр, эки тиземде чек тере жок. Колдорым кортотыйла, канча жерден жарылып калган. Кулактарымнын ла тумчуктарымнын терези жаңы ла өң тартып, жазылып келедири. Озо баштап үжүген жерлерден сап, теримле кожо, жер дөөн анаар ла тамчылап туратан. Жаңыс мен эмес, ончобыс ондый айалгада. Ого жүк курсак эмеш онду болзо кайдар. Өдүктөрис түже берерде, бригадир Борлой биске агаш таманду тарыска өдүктөр эткен. Чек жогынан база тере.

— Жарым аяк талкан берип ийгенис, Борлой апарып берди бе?

— Алгам, кыстарла кожо сүүнижип, аарчыла кожо булгап жигенис. Менин ийнилеримди кыстардын мактагылап тургандары тен.

Балдар сөс блаажып, ашты канайда жууп тургандарын, чычканнын уйазын канайда каскандарын бажынан ала учына жетире куучындагылайт.

— Молодец, ийнилерим, оной ло жүрзегер, курсактан аштабазыгар — деп, Жемечи эжези олорло кожо сүүнет.

— Эне, көрзөөр, плачам чек ылбырап калган. Жамап-жамап, онду да жер

артпады. Эмеш ле кыймыктанып ийзем, жарыла берет. Бригадир мени көрөлө, “же канайдар, жанып барып келетен турун. Эртен таңла мында бол” — деп айткан. Тананын чырайы кубула берди.

— Тана, балам, ол чыдап келеткен эжеге байагы плачаны бер. Улустын ортозына канайып жылангаш жүрзин. Адан удабас келзе, сеге торко, жараш плача экелип берер — деп, энези улу тынып, кызынын бажын сыймап айтты.

— Алгын эже, алгын. Ол биске түңгей ле керек жок. Үзөбиске жаан — деп, Тана албаданып күлүмзиренди.

Жажык ичи-карыннын суйук мүннинен тойо ичип алып, кичинектери эски-тоскы жууркандарын жабынып, уйуктай бергиледи. Олордын түште тажып койгон одынынан отко салып алып, энези ле Жемечи элбек чоокыр плачаны сөгүп ийеле, Жемечиге плача, штан кескилеп, арткан өөндөрүн кураап, ич кийимдер көктөп ийгиледи.

— Же бот, мыны кийип жүргенчен, тирү кижини байла бир аргазын таап ийбей. Ого жетире жуу божоп, адан да жанып келер — деп, Тожыла жаңы кийимге сүүнип, оны сыймап, ончо жаңынан аяктап турган Жемечиге айтты.

— Эмди таң жарыганча эмеш амырап ал. Адынды ээртеп койоло, мен сени ойгозып ийерим — деп, Тожыла уйуктаарга база жатты. Очокто чок кызарып, өчүп күйет. Жаскы соок жыбар айылдын тежиктеринен кийдире согот. Карангуйда балдардын жайым тынганы ла энезинин үзүктөлгөн онтузы угулат.

Кече төс оромдо аш толыган болзо, бүгүн Тана Көдүргөн ичиле “Кому ячмень, кому ячмень” — деп кыйгырып жүрди. Учы-учында арып, үни чек туна берерде, оны бир оору чырайлу, арык келин кычырды. “Плача нада” — деп, Тана капшай ла айдынды. Келин сананып, магдайын жуурып ийеле, тура дөөн кире берди. Онон ийининде эки буулу, ак-чанкыр өңдү плача ошкош неме чыгарып келди. Тана оны кайкап, ары-бери андандырып көрөлө: “Это не плача. Мне плача нада” — деди.

— Но её носят под платьем. У меня ничего другого нет. Мужа на войне убили. А у меня двое малышей. Чем их кормить? — деп, келиннин түргөн-түргөн айткан сөстөрүн Тана ондободы.

— Нет, мне плача нада! — деп, ол өткүш жаар басты.

— Нет, постой! Ну иди сюда! Заходи в дом, бессердечная. Посмотри на моих малышей. Они есть хотят. Они скоро умрут — деп айдала, келин ыйлай берди. Келиннин сөстөрүн ондобогон до болзо, жаан кижинин ыйлаганын качан да көрбөгөн Тана, коркыганына, келин тура жаар жединерде, бир де чиренбей барды. Үч ле бир жашту кире куу жүстерлү эки бала, эски жуурканга ороп койгон, жаан көк көстөриле Тана жаар кайкаганду көргүп отургылады. Олорды карамдап, ичи ачып, Тананын ыйы келди. Ол түүзүн капшай ла келинге сунды. Келиннин чырайы жарып, Тананын магдайынан окшоп ийди.

— Орустар база башка-башка жадатан туру не. Көдүргөн ичинде база ла бис ошкош аштаган улус жадып турган эмтир. Төмөн, төс оромнын кырында, коркышту бай эмеген журтап жат. Онын картобы эмди де погребинен ажынарга жат. Онын картобын аштап турган ончо улуска үлөп берген кижини деп, ол алтайлап айтты. Келин нени де ондобогон до болзо, бажын кекип ийди. Тана чуланнын жаңында түрбек эмик жатканын көрүп ийди. — “Дай это” — деп сурады.

— Возьми, возьми. Зачем мне она. От моего Ивана осталось. Он у меня электриком работал — деп, келин айтты.

— Спасибо — деп айдала, Тана сүүнип, жанып ийди. Адазынын кышкы

некейин энези кичинерттип, балдарына тон эдип берген, эмди канай-кунай өдүк ле таап берзе, Мерген кышкыда бу эмиктен тузак жазап, койондорго тургузар эди. — Койоннын эдин жири — деп, Тана сананат.

Бир кичинек сүүнчилү күндөрдүн кийинде ойто ло торо күндөр баштала берди. Чычканнын ичегенин озор канча ла кире арыганча каскылаза, эмди не де табылбайт. Озор ашты бир чарактан жуурдын ордына, кере түжине ичеген каскылап, ойди тегин калас өткүрүп койгылайт. Же карын өлөнгө-неме узундап, балдар меестен мангыр, көжнө экелип, сүттү сууга кайнадып ичкилейтен.

Жаскы, жайгы күндөр кышкы торо, соок күндөрдөн чик-жок теере эмей.

— Не-не келиже берер болор бо, толып ийер болорум ба? — деп, Тана мангыр, көжнө жууп алып, бир күн деремнеле базып жүреле, столмодо кандый да ак чаазын жапшырып койгонун көрүп ийди.

— Жыду, сары чечектерди жуунадып, жазап кебиредип, кургадала, аптекага табыштырыгар. Фронттогы шыркалу жуучылдарга ол сүрекей тузалу эм — деп, орустап ла алтайлап жар бичип койтыр. Тана ол ло күн карындаштарын ээчидип, јаланган канча-канча кучак өлөнгө үскүлөп экелеле, айылдын үстине, аткыстын үстине жайып кургаткан. Айылдын ичи-тыштында базар да јер јок, үзе ле сары башту, койу јымжак бүрлү чечек болды. Онын јараш, койу јыды кайда ла эрке јытанат. Күскиде чечеги түжүп, бажы болчоктоло берзе, онын јыдынын јаманына торт ло кижинин бажы оорыыр. Онын учун оны јыду чечек деп, улус адагылап койгон. Чечектер кургаган кийинде, озорды сумалга сугуп, Тана аптекага экелди. Аптекада иштегилеп турган ак халатту келиндер чечектерди кемјигилеп алгылайла, “Молодец, девчонка” — дешкилеп, түрбектен та канча-канча метр ак марля кемјигилеп бердилер. Тана кырдагы сары чечектү тегенектин тазылын казала, јунуп, арутайла кайнадып ийерде, јараш сары өңдү боло берди. Чейненин тазылын кайнадып ийерде, ару ошкы өң боло берди. Марляны эки катаптап салып ийеле кезип, Тана бойына ла Тотыш сыйнына сары өңдү плачалар, Мергенге ле Кылышка ошкы өңдү штан-чамча көктөп берди. Марля кийим, чек јок болгонынан, база теере боло берди. Өскө айылдардын балдары келгилеп, озордын кийимдерин соныркап тудуп көргүлөйт, јараштарын кайкагылайт. Артып калган марляны Тана балдарга үлөштирип, ончолорына једиштирди.

Бир күн балдар сууны јараттай балбакпаштагылап жүргүлезе, озордын чакызына атту бир кизи токтоп, адын буулап, арчымагынан та нени де алып, айылга кире берди. Јарым јылга суру-чап јок адазынан табыш келген болор бо деп, Тана кожо чыккандарын ээчидип, айлына жүгүргенче келди. Бу почто тартып турган Төзөө деп карган экче посылка экелген эмтир. Эмди оны Тананын энезиле кожо ачып, онон кийимдер чыгарып көргүлөйт.

— Бу не, эне? Кийимдер кайдан келген? — деп, балдар кайырчакты чундагылап келди.

— Оны Совет өрөкөн слерге ийтир. Балдары көп жуучылдардын билелерине болуш эткен эмтир. Удабастан ла жуу токтоор дежет. Алтай-кудай учун токтоп, улус айлына амыр-энчү јанза кайдат. Төрт јылдын туркунына је кандый шыра көрбөдис деп айдар — деп, энези отко арчын салат. Келген немелерде агаш таманду эки ботинка жүрди.

— Јаанын бригададагы эјегер кийзин. Он беш јажы толотон бала. Јаан улусла тен иштенип жүрген болзын. Удабас сооктор башталар. Экинчизин

ончогор үлежип-талажып кийеригер.

Кружевалап койгон кичинек сыйса платье Тотышка ой болды. Майканы ла трусикти Мергенге ле Кылышка үлөштирип бергиледи. Тилбек ак арчуулды энезине бууладылар. Көк чечектү сыйса плачаны Јемечи эјези алзын дештилер. Учунда кайырчактын түбинде тилбек боро бөс артып калды. Арчуул дейин дезе арай чичке.

— Бу не? — дежип, ары-бери аңдандырып, кайкагылап турганча:

— Мен мындый немени мойынга буулап турганын көргөм, ады шарып ошкош эди — деп, Төзөө өрөкөн айтты.

— Айса седеннин кеби туру не бу. Оны менин седеркек, иштенкей кызым алзын. Мениле кожо тен, ийиндерин азырап јаткан балам ине бу — деп, Тожыла айтты. Тана оны капшай ла арык, узун мойнына буулап алды. Качан да мындый көп, јангы, јараш кийим кийбеген балдар, ырызын бадырып болбой, жүктенижип алала, журттын улусына көрүнөрге баргылады. Озордын журтында көп балдарлу өскө дө улуска андый ок сый-посылкалар келиптир. Сый албагандары адаркажып ыйлаза: “Сыйды слерге эртен ийгилеер. Келбезе, бу кийимди үлежип кийерис” — деп, ырыстулары озорды токынаткылайт.

Бир катап Кылыш тышкартынан жүгүргенче келип: “Эне, бистин айыл дөөн атту улус келедири” — деп кыйгырды. Айактар јунуп отурган Тана тура жүгүрүп, аптраны ачып, ийиндеринин буузын кыскартып койгон сорочканы, агаш таманду ботинканы түрген кийип, шарпты мойнына буулап ийди. Келген улус озордын журтында јаткан аргалу-чакту Шанды ла конжон тумчукту орус кизи эмтир. Айылга кирип јакшылајала, Шанды тургуза ла арбанып чыкты:

— Аймакка аш апарып садып, толып турган учкан сен бе? Бу кайдан келген садучы, толучы, којойым. Тирү жуйлик учкан. Мындый неме чыдаза, кизи өлтүрер. Ашты кайдан алып турган?

— Јабаганнын Сары-Кобы деп кыразынан јылып туруп тергенис — деп, Мерген айтты.

— Эмди ле аш толыган деп уксам, миллизе экелерим. Кижинин бажына суу урар ине, мындый танмалар суу урар.

Тегин де Шандыны көрөр күүни јок Тана, тирс те этпей, алдынан өрө кылайта көрүп алган турды.

— Удабас жуу токтоп калар, биске үредүлү улус керек. Бу сенин кызыннын он јажы толуп калган эмес пе? Город төөн бу орусла кожо ийип ий. Үрензин. Балан городтон јаан бичикчи кизи болуп чыгар — деп, Шанды онон ары Тожылага баштанып айтты.

— О, калак! Кийим-тудум да јок, өскүс-јабыс балам эди. Бастыра ийнилерин көрүп, азырап отурган. Тил-оос то билбес. Арасейдин түби дөөн јаш баламды канайып божодойын? — деп, Тожыла калактады.

— Бу сен немени жазап ондоп алала калактазан, Тожыла. Баланды государство үредер. Обөгөнин удабас жуудан јанып келзе, балазынын бичикчизин көрүп сүүнер. Балдарды Мерген де алып жүрбей. Јаан уул кайткан. Эртечинин ле Тыйнанын балдары база баргылап јат. Балдар эжерлежип, карын да јакшы жүргүлеер. Јүрүмге ичкери көрөр керек. Тана, кызым, город төөн үренип барарын ба? Јаан-јаан туралар көрөрин. Тату канпет жирип.

— Барарым — деп, Тана айтты.

— Же, бойлороор ло көрөтөн тураар. Балам салымду болзо, бичикчи кизи болуп үренип чыгатын туру. Бойы барарга турган болзо, мен тудуп алып кайдайын. Адазы келзе карын сүүнер.

— Же, белете баланды. Эртен менин јаан уулымнын абразына отургызып бер, аймакка јеткилеп алзын, онон ары бу орус баштап апарар. Баланнын үредүчизи болотон кизи бу, Аркадий Иванович.

— Јаан быјан болзын слерге, Аркадий Иванович.

— Чын эттин, Тожыла. Балдар үренер учурлу. Удабас жуу токтоор. Биске бичикчи улус керек. Быйанды государствого айт — деп, Аркадий Иванович, кажылгак та болзо, же алтай тилле айтты.

Тожыла кызынын эски-тоскы кийимин жамап жуат. Айылдаштары, жаан жолго атанып жаткан бала дежи, кажызы ла бойынын кирезинче, кемизи курут, кемизи кичинек быштак экелгилеп, жаан жолго Тананы алкагылайт. Тана, город ол не, кайдан ондозын. Ойбоктон ло Кан-Оозынан өскө жер көргөн эмес. Город төөн школго үренип барадырым ла деп айдат.

Эртенгизинде абрага толтыра балдар отургылап ийди.

— Жакшы жүр, балам. Жакшы үрен. Адаг келзе, сүүнер — деп, энези калганчы катап айтты. Кенетийин Танага энезинин жанында өскүзиреп, жуулыжып келген карындаштарынан айрылар күүни чек келбей барды.

— Жакшы болзын! Мен удабас једип келерим — деп, ол чек туна берген үниле айдала, көстөринин јаштары көрүне бербезин деп, капшай ла кайра көрди. Абра калтылдап, турган јеринен кыймыктай берди. Тана кайра көрөрдө, деремненин улuzu, энези балдарыла кожо унчугышпай, санааркап калган араайынан колдорын јанып тургылады. Энезинин эдегин јенгил эзин элбиреде согот.

— Жакшы болзын, көгөзиндеген, аш терген јаландарым, мангырлаган кырларым. Жакшы болзын айлым, энем, Тотыш сыйным, Мерген ле Кылыш ийиндерим, Јемечи эјем, жуудагы адам, деремненин улuzu. Мен јаан бичикчи бололо, слерге түнгей ле ойто бурылып келерим. Жакшы болзын!

1981 j.

БУУРЫМ ЖЫЛЫТКАН БАЛДАРЫМ

Ўстүртинен көргөжин көк булутту Кан-Алтайда, алдыртынан көргөжин ак булутту Кан-Алтайда ачык-јарык та, каткычы да, омок то Айан деп келин јуртаган. Омок-јимегине көстөринде торт ло јалбыштар бијелеп турбазын ба. Эдип ийер эргектү ус та болгон, айдып ийер тилдү чечен де болгон. Той-јыргалда аяк-казанды башкарыжып, албаты-јонды күндүлежип те ийген турар, ойынды баштап, көндүктирип ийер јылгыр ла эптү келин эмтир. Кыпчактардын јуртына он алты јаштуда келин болуп келеле, таш ташталган јерине јадар, бала барган јерине јадар учурлу дегени аайынча, анда ла шокшоп, токынап калтыр. Эмди јирме јаштан јангы ла ашкан да болзо, төрт баланын энези, једеген төзөөндү келин боло берген. Жаан кызын кайын энези койдонуп уйуктайтан, экинчи кызын — кайын адазы, уулчагажын өбөгөни кайдаар ла барза учкаштырып, өнгөрип алган жүретен. Бойы дезе энг кичинек болчок сары уулчагажын кучактанып жүретен.

— Балдарым арай ла ас, база ла бир бежүзин чыгарып алар керек, оног өскө бала да азыраган тоонг јок, эмеш ле чыдап келзе, карган эне-адазы менчиркенип алып турган да, — деп, сүүнип күлүмзиренетен.

Бир катап келиндер, бойлулар Ак-Састын кырына кызылгаттап баргылаган. Агаш көнөктөрин, тос түүстерин арчымакка сугуп, аттарынын ээринге канјалап, атанып ийгилеген. Ак-Састын кырынан Төгөриктин тайгазы јап-јарт көрүнип турган. Бийик јердеги кей ап-ару учун ыраактагы мөңкү тоштор, кобылар сайын аккан суулар күнге мызылдажып, бу ла жуукта немедий јап-јарт көрүнип турган. Айан келиндерге ле бойлуларга “Көрүгер,

менин эне-адамнын јайлузы ол көрүнип туру” — деп айткан. Јаланда јаан булут ошкош ап-апагаш неме жүрген. Ол неме јангыс јерде турбай, жылып турарда: “Бу үүрлү койлор эмтир” — деп, олар танып ийдилер. Бойлулар ла келин-кечкиндер кожондожып, кокырлажып турала, уурына саптары јерге ээлип калган кызыл-күрен кызылгаттан көнөктөрине ле түүстерине чүрчеде ле терип ийгиледи. Оног көлөткөгө отурып, тулундарын, кејегелерин тарап, амырагылады. Айан базып жүрзе, тулундары јерге сүүртелип жүретен. Онын учун ол чачынын учын курына кыстап алатан. Оны тарап өрөргө ого торт ло чаптык болгон. Је үүрелери Айаннын тулундарын карын јилбиркеп, сарсула јунуп, сарјула сүркүштеп, мүүс таракла тарап өргүлейтен. Онын каразына торт ло көгөлтирим көлөткөлү чачтарын эмди де төрт кижии тарап, јаражын кайкажат. Ол ло каткырыжып, кокырлажып отурганча, эмеен јайдын кыскарып калган күни ат чылбырына једе берди.

— Калак-кокый, уйлар бозуларына кожулып калгай — дежи, ончолоры мендегилеп, уларып койгон аттарын ээртегилеп, сыр јелишле јанып ийдилер. Айан айыл-јуртына келип, саар уйларын јурчы кыстарыла кожо саап, кайнадып, токынап отура береле, көрөр болзо, байа түште чачын јазарда мүүс таракка илинбезин деп уштыйла, төнгөштин үстине салып койгон алтын, мөңүн јинјилери, айсыргалары, жүстүктери, үркенелери анда ла артып калтыр не. Аланчыктын кийнине кыстап койгон шабылу калтазынан мөңүн курчулу тегерик күскүзин алып көрзө, кулагында ла мойнында не де јок, чек ле јыланаштый көрүнди. Ого бу кичинек күскүзин ле јаранатан немелерин кайын адазы былтыр кыргын јерине јарымкалап жүреле экелип берген. Айан түнди жүк ле арайдан өткүрип алала, эртен тура айыл-јуртын, бала-барказын, мал-ажын түргендеп башкарып койоло, ак-сары јорго беезин ээртеп, капшай ла Ак-Састын кырына јетти. Јаранатан немелери ол ло төнгөштин үстинде јаткылады. Олорды, “энг ле керектү немелерим” деп, кажызын ла бирден алып, күнге удуратудуп, мызылтын ајыктанды. Оног кулактарын, мойнын сыйманып, јакшызынып, јарангыштарын кийип алала, күскүзинен ойто ло узак көрүнип отурды. Оног ай, саргай казып, Төгөриктин тайгазынын ыраактан мызылдаган јаражын кайкап, араайынан базып жүрди.

Айаннын эш-нөкөри Айдын-эште курсак азатан башка айылбарболгон. Ол айылда мүүстерден эткен илмектер туратан, аннын кату учугынан учуктар кадып, ол илмектерге тарткылап койгон. Аннын кату кургак учуктары јыдыбас та, үзүлбес те неме ине. Ол учуктарга кандыктар, јердин согонозынын ачу баштарын, ускум, мангыр, сарана, саргай, көжнө, ай јоңјолой, көгөзин, кымыскайак тизип койгон. Кадышкыннын, чейнебаштын, беленгирдин тазылдарын, кышкыда көчөгө салар деп, база тизип, кургадып койгон. Иргеде, селескелей салып койгон јангыртыктын үстинде, булгайры каптар јадатан. Ол тизүдеги өзүмдер кургай берзе, булгайры каптарга јаймалап койотон. Согумдаган этти үүчелеп койотон, јийтенин тышкары үкпекте салгылайтан. Оны кижии де албас, ийт-куш та јибес болгон. Сөңүскеннин күрен баштарын, кылбышты, бороноттын ла уйкөстин јалбрактарын, кышкыда чайга кожорго, кургада, сокыга ооктой согуп, илгин баштыктарга јаймалайтан. Мында ок тас кууктарга, уйдын, койдын јаан тас карындарына урала, тонгырып койгон сарјулар, тизүде курут, казандарда куурып койгон эјигей, сыгып койгон

быштактар јадатан. Чарлардын тулуптай јаан терезинен эткен аркыттарда кымыс, чеген мыжылдап ачыйтан. Анда ок каптарда мөштин кургадып койгон сайы, кургадып койгон кызылгат, ийткат, тийинкат, уйкөс, кызылгат, өскө дө жиилектер јадатан.

Айан чейнебаштын тазылдарын казарда, јаан тудуш тазылын үзүп алат, кичинек тазылдарын арттырып, јерге ойто көмүп койот. Ол ло кичинек тазылдан чейне эзенде ойто ло өзүп келер. Кенете Айаннын жүреги чым этире оорып, эмчектери ачу-ачу сыстажа берди. Төрт балазынын кап-кара көстөри карандажып, көрүнүп келди. Канча жылга эптү журтаган эш-нөкөринин ле кайындарынын јайнулу кыйгылары угулганчылады. Айан эмчектерин уужай тудунып, жүрегин сыймады: “Калак, не болды не айылда?” — деп чочып, ак-сары адын ээртеп, кырдан түжүп ийди. Журтына једип келеле көрөр болзо, Алтай кудайдын алдына мындый немени көргөнчө, ары јердин үстине туулбаган болзо кайдар!

Өштүлөр келеле, камык албатыны кырып койтыр, балтыр-кежик јаш балага да килебеген, согумтык карганды да карамдабаган, а иш эткедий жииттерди олјолоп, кулга алып жүре бертир. Айаннын эш-нөкөри, жүрегине удур кылышла сайып койгон, јатты. Бала-барказын, ада-энезин корулап, көөркий калганчы тынына јетире тартыштыр. Тын јок төрт балазы коштой јергелей јатты. Кайын адазы жүк ле тынду эмтир. Айанды көрөлө: “Бала-барка азыра, кызым” — деп айдала, божой берди. Мыны көргөн Айаннын тамагында кату, болчок неме туруп калды, бастыра бойы уурлап, тоштый тоно берди, јангыс ла бажындагы чачы өрө тура бергенин сести. Онон эки тизези бокурылып, јерге келип түшти.

Олорды эртезинде мал бедреп жүргөн Жандар деп кижиде көрүп, барып албаты айдып келген. Улус келер болзо, кестирип койгон улустын каны изү күнге јиргилденип, кей кып-кызыл турган. Журттын ортозында агын суу кызыл канла агып јатты. Журтта бир тынар-тынду неме јок, јангыс ла јастан жүк арайдан чыккан таакылу јабага отоп жүргөн. Јерде эдиреп, јүүлип калган јаш келин отурды. Онон учун бу јер кийинде Јабаган деп атту болуп калган. Айанды келиндер өрө тургусса колдоры, буттары чирей көжүп калтыр. Улус оны тендележип, туура апарала, тиштенип койгон тиштерин бычакла кажып ачкылайла, бир беени саагылап, жылу сүтти ичиргилеген. Кырдырып койгон көөркийлердин мөңкүлерин кара албаты јуулыжып келип, кедери апарып, јангыс јерге көдүргилеп койгылаган. Айанды ол ло Жандар-эшке апаргылап, онон Төгөриктеги јайлап јаткан ада-энезине тил јетиргендер.

Олор ол ло тарый јеткилеп, кара албатыла кожо өлгөндөрдүн күнин өткүргилеп койоло, кызын јери-јуртына алып жүре бергилеген. Јирме төрт јашту Айан јетен јашту карган энези ошкош бажы ак-буурыл болгон. Онон көстөрин дөөн улус көрөринен де коркыйтан. Эжелгени бир ай өткөн дө болзо, Айан көзин јумуп уйуктабаган, јаш бала ошкош болгон, ажанза ажанар, отургысса отурар. Јиит ле карган эки энези, эжелери, јенгелери оны күнүн ле изү сарсуга отургызып, күрентиде изү кумакка жылыткылап турганча, колы-буды кыймыктанар боло берген. Јаан сооктор түшкелекте Айан јетире үрбедеп базып жүрер боло берген.

— Кыйгырза кайдат, ыйлаза кайдат, жүреги эмеш јенгилер эди — деп, јиит энези туйказынан ыйлайтан.

— Кату тудыгар оны, арбаныгар, силке-малка тартыгар, жүк ле онойып

жүрүмге ойто бурып аларыс — деп, карган энези арбанатан.

Онойып күндерди ээчий күндер өткөн, айларды ээчий айлар айланган, жылдарды ээчий жылдар жылышкан. Айан ол ло бойы бир де сөс айтпаган, карарып ла калган базып жүретен. Онон алдында јерге сүүртелип жүретен тулундары түже-түже, сына-сына келеле, жүк ле эки буурыл тулунгаш болуп калган.

Түп-түс кардый ак тиштери эмди карарып, эмтерилип калган. Ол эмди арыырын-эштеерин билбей иштенетен. Арыганча ла иштенип алала, энгирде кийис төжөктү агаш орынына жыгылып калатан. Эртеңгизинде иш ойто ло башталатан. Жылдар өткөн сайын улус Айаннын түбегине шайып, ундып, онон чала байланар боло берген. “Ырызы јок кижинин, калак, балага көзи тийе бергей” — деп, јажытту шымырттар да угулар боло берген. Бир катап Айан одындап барала, арып-чылап, тоғмок суунын јанына жүктенип алган одынын түжүрип, амыраар деп отура түшкен. Ол колдорын, жүзин сууга јунуп, торко курынын учыла арчынып, одынына јөлөнө јадып алала, тенгеридеги чел булуттарды ајыктап јаткан. Кенетийин онон кулагына кичинек балдардын куучыны угулды:

— Ака, бу эјебистен курут суразан, аштап турум — деп, кичинек кызычак айдат.

— Јок, сыйным, ол кижиде курут јок, одын апаратканын көрбөй турун ба? — деп, уул бала төп үниле айдат.

— Ака, аштап турганым коркыш. Эне-адабыска јаналык — деп, кызычак ыйламырайт.

— Сыйным, эмди бисте айыл јок. Айлыбысты өштүлөр өртөп койгон, эне-адабысты олјолой берген.

Озо баштап балдардын куучынын керексиде угул јаткан Айан “өштүлөр” деген коркышту сөсти угуп ийеле, ичи-бууры анданыжа бергендий бодолды. Ол капшай ла тура жүгүрди. Онон ыраак јокто јети јашту кире уулчагаш ла төрт јашту кызычак ол јаар чочып, коркып калган көстөриле көргүлөп тургулады. Айанга өдүп калган коркышту түбеге көстөрине көрүнүп, бу балдар: “Эне, аргада!” — деп кыйгырган бойынын балдарындый көрүнди. Айан казыр өлүмге удур туруп, балдарды тынын берип корулап аларга, олор јаар үкүс этти.

— Балдарым, келигер меге — деп айдала, кыйгылу үнинен бойы да чочый берди. Акыр, балдар коркыбазын деп, бойын тудунып: — Келигер, балдарым, бери, мен слерге чокчок берерим — деди. Ол алты жылга куучындабаганын јангыс ла сести. Јүреги төжинде аайы-бажы јок күчүлдейт. Ол кызычакты жүктенип, агазын јединип алала, айлына сыр жүгүрикле келди. Эки баланы эчидип алган, коркып-үркүп, ары-бери алырандап, суудагы талдый тыркыражып турган. Айан: “Өштүлөр келер... жүреектер... качаактар...” — деп туктурылып, катап-катап айдат. Айанды тындап, карган энези керектин аайын ондоп ийеле, кызычакты онон колынан алып, коркыбазын деп, ого алтын акчалардын тизүзин алып берди. Бойы Айанга баштанып, јалакай, токыналу үниле айтты:

— Айан, балам, бери көр, ол эн ле бийик Карасуунын кырына мен эки јеенимди каруулчык эдип тургузып койгом. Өштүлөр ыраакта көрүнгилеп ле келзе, олор кызыл-торко чамчазын өрө көдүрип ийер. Кызыл өңдү чамча јут та күнде јарт көрүнөр деп бойын билерин. Тоқына, кызым. Кара өштүни журтыска божотпозыс, олордын өдөтөн ончо јолына көчкөдөн јазап койгоныс, эр кижилер мылтыкту, үлдүлү сакып турулар.

Онон тышкары чыгала, тургуза ла үч јоон мал экелип сойзын деп јакару берди. Журттын бастыра албатызын келип, ичи-карын арчышсын, казан-айак азышсын, Айан куучындаар боло берген, ого учурлай байрамга келзин деп айттырып ийди. Эмееннин кара таандардый оогош јеендери, балдарынын балдары улус айдарга жүгүриже берди. Айаннын куучындар

боло бергенине айылдагы ончо улус сүүнижип, көдүрингилү боло бергиледи. Эки женгеи балдарды өрөмөлө, талканла азырагылап, тоскуурга изү сарсудан урала, балдарды жунгулап, мүс таракла чачтарын тарагылап, кургак кийим кийдирип, Айанның төжөгине салып койдылар. Торжын аксагал арчын күүдүрип, айылдын ичин аластады. Оноң Айанды эки балала кожо тургузып алып аластады. Айылдын ичинде чанкыр койу ышла кожо айдары жок ару, жараш жыт жайылды.

Тышкары байрамкөндүгө берди. Тоқыназы жок өйлөрдө узак байрамдабаган улус ойын-коқырга чек ле куурзгып калтыр. Тышкары жырғап жаткан улустың кожон-каткызын угуп, айылдын ичинде эт-кан кайнадып турган эмеендердин чөйө, койу куучындарынан, арчынның жыдынан Айан там ла там тоқынап, мылырап бараатты. Ол эки баланың ортозына кирип алала, уулчагашты сыртына жапшырып, кызычакты буурына жаба кучактанып, оморды ойгозып ийбеске, табыжы жоктон ыйлайт ла ыйлайт. Озөгинде та тош, та таш — кату соок неме кайылып турды. Ол кайыларда, бууры там ла там жылып, сыны сергип турганын Айан сести. Алты жылга көстөринен акпаган жажы чек үлүштеле берди. Ол төжөктөн өрө турат, оттын айагына отурып комыдайт, айдынат.

Канча ла катап балдарга ойто келет, оморды кучуйт, жыдын жыткарат, арык колдорын, буттарын сыймайт. “Буурым жылыткан балдарым” — деп, төбөзинен очомдойт.

Айанның ада-энезинин журтынан күндүк једетен журтты жарым ай озо өштүлер табарып, јаштарын ла каргандарын өлтүрип, јииттерин кул эдерге олјолой бергилеген. Айыл-јурттарын үзе өртөгилеп койордо, бүткүл журтта јангыс болчок чакы артып калтыр. Кийинде бу јер Чакыр деп адалган. Ол журттан эки бала бозу айдап барала, тирү артып калган эмтир. Айыл-јурты жалбырап турарда, јаан, шыраңкай аказы сыйнын јединип, оноң качкан. Көөркийлер азып-тозуп баскылап јүреле, Айанга туштагандары ол эмтир.

Онойып, эне-адазынан айрылган эки өскүс бала Айанды ойто јүрүмге бурыган. Айан санаазыла бу өскө улустың балдары деп билип те турза, је јүрегиле, кажы ла тамчы каныла: “Бу мениң балдарым, өзөгимнен чыккан балдарым” — деп кыйгырат. Јаан удабай Айан эки балазына тон-өдүктер көктөп, жык этире кийиндирип алган базап јүрди. Онын јүзинде узак оорыйла јазылып келееткен кижинин чинее жок күлүмјизи јайылат. Ол күлүмји там ла там јарып, коркок бели түзелип келеткен. Колы-буттарында, канча жылдарга јазылбаган балулары да жылыып турды. Эмди Айан чек иш этпес боло берген. Балдары жыгыла бергей, өскө улустың баш-уч жок балдары согуп ийгей, соокко тонуп, аштай бергей деп, сүре ле ширтилдеп, балдарын ээчип, кийинен базап јүретен.

1980 ј.

ЧЕЧЕКТИЙ КЕП-КИЙИМДҮ БОЛЗОМ КАЙДАТ

Күлүреп учар куркунду күртүктерлү, бөднө кирбес жыш аралду Алтайда ак-айастың алдында самтар тонду жокту ла онын ээзи — кыпчак илјирт бай журтаган. Жокту бир күн кырлакта кой кабырып јүрзе, ого бай ээзи жаба јортуп келген.

— Нени сананып отурын, кул? — деп, туйук бай сурады.

— Бу чечектердин жаражын көрүп, көөркийлердин кеенин, чүмдүзин, седегин кайкайдым. Мындый жараш јердин үстинде бары кандый јакшы, оны көрүп јүрген мен ырысту. Кижин мындый жараш кеп-кийимдү болзо кайдар, — деп, самтар жокту чейнебаш, беленгир, буланат, эменшилги, кадышкан, татарачечектерди сыймап, сүүнип айтты.

— Эйт, самтар јалчы. Сен нени ле айдатан турун не. Чечектер ол не? Өлөн ине, өлөн. Сен чечектерди кайкаганчан, мени ле мениң јети үйлеримнин кийимдерин кайказан. Јүк ле бөрүктеристи алзан. Камдунын, албаанын, түлкүнин, чокондойдын, тооргынын бычкактарынан эткен бөрүктерди камдула бөлјилеп, чинмеериле күреелеп салган. Бөс кышту бөрүктер өңдү тас килинге, торколо кыпталып, кыбы чолोलолып шабылалган. Келиндердин кийетен чөйбөк сүүрү башту бөрүктери ак, кара кураандардын, албаанын, камдунын терезинен эдилген. Тогус айры, тогус өң толголгон торко чачакла кожо јүзүн-јүүр өңдү үркене бир аай шылырап, курлаага келип согулат.

Түре тудуп көктөөргө
Түлкү-камду бир јакшы.
Түнейлежип кийерге
Түлкү бөрүк бир јакшы.
Кабыра тудуп көктөөргө
Камду-түлкү бир јакшы.
Каткырыжып кийерге
Камду бөрүк бир јакшы —

деп кожонды уккан бедин, јалчым? Үйлеримнин алтын-мөңүн ай-сыргалары, јүстүктери, калталары керегинде айтпай да јадырым. Тулундарында айтаналары ыраактан ла јалтырыжып келедет.

Мениң бойлу кыстарымды көр, жокту. Јерге сүүртелген шаңкызында јинјилер, үркенелер, алтын-мөңүн акчалар, торко чачактар, илјирмелер шыңырашкан, жыламаштар шалырашкан. Шаңкынын түшкүнин мениң экинчи үйимнен жараш түүйтен кижин бу јуугында жок. Шаңкызынын уурына баштарын көдүрип албай, кыстарым жыгылып калат. “Шаңкынын кезигин кодорыгар” — деп, торт ло јайнап, сурап турар. А не кодорор оны, жок эмес, бар да, өскө улус көргүлегей ле, күйүнгилегей ле. Кыстарымнын торко курына алтындаган шикширге тагылган. Шикширгенин баштапкы айрызында кичинек тегерик күскүзин, канзазын суккан шабылу калта. Шикширгенин экинчи айрызында шаңкынын учы јүрет. Үчинчи айрызында алтынла чолологон кынду бычак. Шикширгенин јанында отыгы јүрет. Колында кичинек өзөктү ат камчы.

Јалан јердин өлөни
Јажыл өңдү торкодый.
Шаңкы өөргөн сен кызым —
Јайылып келген чийнебаш.
Шалтыр ичи өлөни
Чанкыр өңдү торкодый.
Шикширгелү сен балам —
Јайылып келген буланат —

деп, мениң јаан үйим, јыргал ла болгондо, бойлу кыстарыла оморкоп, мактанып кожондойт.

Эмди бистин тондорысты көрөлик. Менде кып жок, өңдү тас килин тондор. Эркек мандыкла чолозын сан өрө эткен, аяктын оозы ошкош чололу, чуй

торколо эткен тондорымнын жылузы кандый. Уйлерим ондү тас килиннен кышту тон эдингилейт. Тижиди мандык тондордын чолозы суй солонгы ошкош, жаражы тен!

Кызыл түүлкү жакалу кызыл килин тонго оошкы килин чегедек эдилет. Ак торко тонго сары торко чегедек эдилет. Көк чинмеери тонго чанкыр чинмеери чегедек көктөлөт. Аккар ла кураан терелерден эткен жайгы тондордын серүүни ле женили кандый! Олордын жакалары кызыл түүлкү, ойымын, уштугын, эдегин айландыра камдула, албаала бөлжилеп койгон. Ал-камык баалу-чуулу кеп-киймдерди түгезе кийип албай, тондорды чеберлеп, илип турган айылдардын иргези, эзин кургада согуп турзын деп, өнөтийин ачык турат. Жалчылар ол жөөжөни чеберлеп кичеегилейт.

Мандык тоннын эдегин
Маскый туткан Кортымаш.
Торко тоннын эдегин
Толгой туткан Кортымаш.
Алтын үйген шыгырты
Алтайга угулат, Кортымаш.
Алты үйинин каткызы
Айлында угулат, Кортымаш.
Тозуп аткан огыга
Токшын керекшин туштазын.
Тойлоп кийген тоныга
Торко-камду жаразын.
Кетеп аткан огыга
Керекшин элик туштазын.
Кеелеп кийген тоныга
Камду-торко жаразын —

деп, меге колтыкчыларым күнүн сайын кожондойт. Эмди менин шеежимектеримди көр. Жымжагы бөс ошкош, беги агаш ошкош, соок күнде жылу, жайгы күнде кижини терлетпес, серүүн. Сары, кызыл, кара шеежимектеримнин ойынтызын, уштугын, эдегин айландыра кулжа, жыракы, чорго, мүүс, сулук, тоскуур, ай чололорло кеелеп койгон.

Бистин өдүктеристи көрөлик. Каашпаку ла буурамайлу өдүктөр кожонго до кирген.

Каашпаку өдүкти
Кайра баскан кырларым,
Кызаланду жылдарда
Тыныс алган Алтайым.
Буурамайлу өдүкти
Буза баскан тууларым,
Бускаланду жылдарда
Тыныс алган Алтайым.

Көм өдүктеристи кыпчуурлайла, акбудын, таманын, чончойын, кончын чололоп, шабылап койгон. Төс угынын жүзин кызыл килинле, торколо

сырыйла, жинжи салып койгон. Сары, кара, көк, кызыл булгайрылардан сүүрү башту, седеннин өдүктөрүн эдип жат. Өдүктин сүүрү тумчугын айландыра ногон ондү шалды учук чылап салып, шабылайт. Бу жайгыда кийетен серүүннин, седеннин өдүги. Мындый өдүктөрдү кийген, базыдын да чек, женил болор. Аннын учугула жигин шабы чылап, жуук этире көктөгөн өдүккө суу да кечсен, бир тамчы сызылып кирбес. Онын учун мен алты кижиди алып турбай. Бир үйим экинчизинен онжук, ус. Бирүзи бөрүктөр көктөп билер, экинчизин тон эдер ус, үчинчизине өдүк көктөөри жанынан бу жуугында турары жок. Жалчы келиндер тере илеп, кийис базып, уйлар саап, казан азып, көскө көрүнбес, качан да түгенбес өскө иштерди эткилейт.

А бистин ээр-токумысты көр, үйген-куйушкандарысты көр. Ончозын мөнүнле, күлөрле, куулыла көстөп, кадап койгон. Салдыргазын катай чачактап кой жат. Же бу ла ээримнин мөнүнле кадаган жүзин көрзөн, күн удур келип жатсам, улустын көзү кылбыга берет.

А камчынын сабын, кынымды алтынла көстөп кадаганын көрзөн. Аттын туйгактарынын жорго тибиртиле кожо аай шыгыртынан жараш күү жок.

Алтайдын чечеги алтан он, солонгызы жети он, же бистердин, илжирт, туйук байлардын, кеп кийимис, тудунган не-немебис олордон чүмдү.

А сен жердин чечегин кайкайдын. Бир тоолу ла күндөрдөн чечеги төгүлүп, бажы болчоктоно беретен өлгөн ине бу – дейле, бай чечектерди ат камчызыла жыга согуп ийеле, чаба берди.

— Тенек байды, көрмөсти, кайран чечектерди үредип – деп, жокту чечектерди карамдады.

Жаан удабай Алтайга жаан чак келген. Канду жууларла, жадын ооруларла кожо албатыда ачана-торо башталган. Арткан ас-мас албаты өлгөннин, чечектин тазыл-тамырын казып жип, тынын алган. Самтар тонду жоктунын каскан жеринде арбынду тудуш тазыл болот. Мандык тонду бай касканда, турган ла чечектин тазылы жылыгып жоголо берет.

Ажару: шикширге, шанкы – кыс баланын седенги; чөйбөк бөрүк, чегедек – келиннин седенги; чолозы сан өрө мандык тон, кып жок килин тон, аяктын оозы ошкош чололу чуй торко тон – эр кижинин кеби; бычкак бөрүктөр — эр кижинин ле бойлулардын кеби; отык, кынду бычак, өзөктү камчы — бойлу баланын ла эр кижинин седенги де болзо, кижиге бычак уулабас, өскө кижиге камчы көдүрбес жаан байлу немелер болгон; шеежимек – тере штан-чамча.

1982 j.

СОКОР КЫСТЫН КАРГЫЖЫ

Кабыргалары кайыжып, кураан ичкен суулу, туйук тумчук тулукшып борсык каскан Чарас ичинде ирkit сөөктү бир бойлу журтаган. Ол эки көзинен ажарынбас болгон. Бойлу жажына андый болгон эмес. Ол жаан бай кижинин балазы да болгон болзо, эмдиктер үредип, малдын жанында малчыларла кожо түни-түжи айланатан болгон эмтир. Он эки жашту кызычак алты-жети жашту эмдиктерди үредип турган. Бир катап чоргодый мойынду, торко чылап кылтыраган жал-куйрукту, жети жашту жерликсип калган эмдикти чармадап экелигер деп, бойлу жалчыларына жакарган. Кыс учун коркыгылай берген

жалчылар жангыс жерге тура берген. Же ат камчынын кейде жырс эткени оморды кыймыктадып ийди. “Токто, көөркий, эрене-сөөгин каткалак, жерлик эмдикле беришпе” — үүрелеринин бу сөстөрине бийдин эрке-торко кызы ажару этпей, жангыс ла каткырып турган. Нени де эдейин десе — табы. Кыс, кемнин де сөзине кирбей, төрт кижичармадап экелип берген эмдигине көбөлөктий жеңил калып чыккан. Ол жангыс жерге айланып, тонгырчылап турала, учар куштый шунгуй берген. Малдын оозы-мырдын тартып албай турала, чыдырмандый кара аралга кире бергенин бойлу сеспей калган. Бу өйдө ачу-корон сус оны меезине жетире өрүмдеп ийген. Кыс санаазын ычкынып, онон ары нени де сеспей калган. Бир ле ондонып келсе, ол эки көзине болгонболуп калган, ада-энезинин айлында жаткан. Адазы казырланып, ат тудуп берген жалчыларды талдыра чыбыктадып, кызынын үүре-желелерин ыраак журттарга сүрүп ийген. Кыс ондонып келеле, ачу ыйлаган, жалчыларды бурулу эмес деп корый алган. Үүрелеримди кайра бурыгар деген. Же адазы кызынын сөстөрүн укпаган. Быдак кыстын бир көзине тийген, экинчизинин тамырына тийген учун бойлу эки каразынан отурып калган. Ол, жаан удабай, үредип алган жерлик эмдигине минип ойто ло кырлар керип жортуп жүрер боло берген. Бойлунын жерлик Эмдиги кижичармадап санаалу болгон. Ол бойлуны мал турган жерге апарып, малын керий жорттырала, ойто айлына экелип салатан. Бойлу ого үйген, тискин жокко ло отурып алатан. Бойлу көс жок то болзо, аттардын туйгактарынын тибиртинен омор ончо эмес болгонун, та неден де чочыганын, тойынганын, курсакка жетпей барганын, суу ичерге турганын — ончозын ондойтон. Малдын базыдынан бу жоон мал, бу бее, бу сары беенин байталы, сарбаазы, кулуны деп ончозын сезетен. Ол, керек десе, бу мал мындый ондү деп айдатан. Мал жылыып калза, оны мындый жерден бедрегер деп айдып беретен. Көк-боро быжыл субай эмтир, Чунак кулакту кара бее боос эмтир деп, узакка тындаланып турала, айдатан.

Бир күн адазы, карыыр жажы жедип, ол жер жаар атана берген, оны ээчий, жаан удабай, энези тустай берген. Көс жок бойлу жердин үстинде сок жангыскан артып калган. Жыл да тожон, кату жыл болуп, бойлунын калын малы жукара берген. Алтайга күүк жангы ла келип, жанкылдада эдип турарда, көс жок бойлунын көзи-бажы жарып, колы-буды жеңилип, боп-болчогош уулчагаш таап алган. Бойлу сүүнип, уулчагына кабай кожон кожондоп, ада-энезинин журтында отура берген. Онын тегин де жукара берген малын жаба туткуш жалчылары да, айылдаштары да бир эмештен сабартактап, тоноп турган. Ады ла жаман коокойго жарбыгылап, жүс жок улус байыгылап турган. Көс жок бойлу мыны ончозын сезип те турза, же нени де ондобоочы болуп жүрген.

Казыр улус мал-ажынан алып, жип-ичеле, байла, тойо берер, ачы, байла, чыгар деп иженип жүрген. Же, кайдан, ачына ичи-буурына кирип калган казыр улус там ары барган.

Бир күн көс жок бойлуны иркиттердин жайзангы алдырган.

— Бажы-көзи жарылбаган кыс кижичармадап болорго жарабас. Ол жаан уят. Айт, бу суразынды кемнен таап алдын? Сени балангнын адазыла бириктирип, бажы — көзинди жарып койорго турус, — деп, жайзанг айтты.

Кыс кыгыс эдип унчукпады.

— Мени жайзанг кире тоободы, менин сөзимди укпады — деп, жайзанг казырланды. — Баланын адазы кем, мал-ажыла кожо уулды алзын. Сөс укпас омокты талдыра чыбыктайла, терен кобыга чачсын, — деп жакарды.

— Баланын адазы мен — деп айдып, бир жокту көбөк кижичармадап кыпчак кижичармадап келди.

— Слер экүнин кемигер чын адазы. Бу кылыштын миизин жалап, Алтай-кудайдын алдына чертенигер, — деди жайзанг.

Жиит көбөк токтоп калды. Чырай-бажы сорбылу кыпчак кижичармадап, «бала менин» деп, кылыштын миизин окшоды. Жаш уулчакты блаап алды. Бойлунын жерлик Эмдигин ок-жаазыла жыга адып ийди. Бойун терен алтын кобыга чачып ийди. Ол кобынын теренине кижичармадап онын түбинен кармаданып чыгар арга жок, бир ууш өлөң өспөгөн, бир сап чечек өспөгөн. Өлүмнин кобызы болгон.

Жети күннин бажында карган кыпчак бойлуны келип көрөр болзо, айдынышка онын үни көксине түжүп калтыр. Эки эмчегинин сүди апагаш болуп, тобракка агып калтыр. Кижичармадап келгенин сезип ийген. Карган кыпчакты танып айтты:

— Жаш баламды экел меге, бойымды чыгар. Жердин үстинде сесе кандый жаман эткеним учун кыйнадын мени?

— Жок, жааза жайзангнын табы, жакарза — жамылу табы. Жайзангнын сөзине чыгар аргам жок, — деп, карган кыпчак айтты.

— Сен мени өлтүрип койоло, бу жерде түнгей ле жакшы жүрүп болбозын. Ончо улуска жаман көс болорун, — деп, кыс айтты.

— А мен мында жатпазым, Чарас өрө жүре берерим, — деп, карган каруузын берди.

— Мени кожо апар. Мени кандый кинчек эткеним учун кинчектеп турун, — деп, кыс жайнады.

— Жок, сен жолдо чаптык болорун — деп, карган ородон жана басты.

— Түнгей ле жакшы жүрбезин. Жердин үстинде эркек болуп бүткенин сен ошкош шотон, алдамыш, ач-торо болзын, тижичармадап болуп бүткенин бажы-көзине оору, мен ошкош көстөри чылбыран болзын — деп, кыс кийнинен каргады, эмчектеринин сүдин тобракка саап, кийнинен ары таштады.

— Кара тобрак чачкан жеринде кара айгыр мал бүтсин, боро тобрак чачкан жеринде боро айгыр мал бүтсин, — деп, карган кыпчак алкады.

— Тижичармадап болуп бүткенинди, мени чилеп, уулдар блаажып жүрзин, же кылыгына, эрзегине чыдашпай, журттын тудуп албазын. Ырызын ычкынып, өскө улустын журтына кирижип, жажына ыйлап, керижип жүрзин. Журт тутпа. Бала-баркан көптөп, жакшы ырысту журтап жадала, кенете кырылып, журт жок кал. Очогында одынды сурач ачын ойто көнжидип жүрзин, — деп, бойлу каргады.

— Бай болорыс, кин болорыс, көп болорыс, кежиктү болорыс, — деп, карган кыпчак удурала алкады.

Карган кыпчак блаап алган балазын кучактанып алып, Чуй ичине Кан-Чараска келген. Ол тушта Кан-Чарастагы жерди жангыс ла андардын туйгактары чийгилеген болгон. Кайда журт төзөгөдий эптү жер бар деп жортуп жүргенче, үстиги жанында турган Темир-тайга күркүреп, жаан-жаан кара булуттар чыга конгылап, жудурук кире таш мөндүр жаап ийген. Карган кыпчак минип жүрген төөзинин кардын жара кезип, ичи-кардын туура таштап ийеле, ого кирип, уулыла кожо аргаданган. Ол уулына Сурач кыпчак деп ат берген. Уулы чыдап келип, айыл-журт төзөп, жети уулду болгон. Сурач кыпчак, жети уулына ат адаар деп, мал сойгон. Эдин кайнадып, тепшиге салала уулдарынын алдына салып берген. Казызын алып жигенин казак кыпчак,

жалын алып жигенин жалчы кыпчак, картазын алып жигенин карта кыпчак деп адады. Төртинчи уулын тарга кыпчак деп адаган. Бежинчизине барс кыпчак деп ат берген. Алтынчызына сурас кыпчак деп бойынын адын сыйлаган. Жетинчи уулын санаазы кыска уулымнын ады Кыска болзын деген. Кыска деп уулы тегин кижиге албайтам, булгайры жытту кижиге алатам деп, бедренип жүре берген. Кезик улус айдыжар, Кыска Эдилдин суузына түжүп өлгөн деп. Жок, ол Эдилдин суузын кечип, ондо барып, журт төзөп, токынап жада берген деп, экинчилери айдыжат. Калка жерине жүре берген деп, үчинчизи айдат. Карган кыпчактын, мөндүргө соктыртып туруп, журт төзөгөн жери Мөндүр-Соккон деп адалган.

1980 ж.

ТОГУС УУЛДУ БОЛОТОМ

Арба ажы жайрап өзөр, ак чечеги онбос өзөр алты кып ак чөлдү Алтайда озодо эки үй кижилү кыпчак бий журтаган. Төртөн жашка жеде берген де болзо, бала-барка жок болгон, же мал-ажы алтайына батпай бараткан.

Бир күн сурас кыпчак сегис жылга төрөбөгөн эремик бее сойгон, казызы мукур сөөм болгон. Кабыргазын селескей салала, казыны үстине болчоктоп ийерде, кабырга көдүрип болбой, “карс” эдип, сына берген.

— Беш өлү казыны, картаны чымалылардын уяларына жабыгар. Малдын бажын, шыйрактарын учугыла буулайла, куу тытка апарып илигер. Балдар жок, журт жок мен. Калын жөөжө, камык мал-аш не керек меге. Мен тирү тужымда малымды өрө учкан куш жизин, төмөн жылган курт жизин, — деп, кыпчак ыйлаган.

Этти жаан-жаан казандарга кайнаткан, оору-жоболдуны, өскүс-жабысты, жокту-гойуны айттырып алып, ажандырган. Базып болбос байым семисти жалчылары экелип, шукшулаган. Семизине тепши куйругу жарылала, куртап калган баспак ошкош койлорды сойгылаган. Бийдин камык жөөжөзин, кийим-тудумын ончо улуска үлеген. Үч жылга кара албаты жуулып келип, жыргаган.

Кара албатынын алкыш-бийаны једип, жаан удабай ла байдын эки үйи ээчий-деечий жарыш эдип, сегис уулды чыгарып ийген. Кыпчактын журтында койу көчө жыгырай берди.

— Калын журтту болдым. Тогус уулду туйук бай болодым, адым калзын алты үйеге, чуум калзын тогус үйеге, — деп, бай ойто ло кыйгырган.

Је онон ары үйлери жаңыс ла кереги жок балдар чыгаргылаган. Бий оморды тоого до кошпогон.

Чукла деп јерде көстөн ајаарбас ирkit бойлу журтаган. Чачы жарылбаган бойлу бир күн сурас уулчагаш чыгарып алган.

— Бала — менин суразым. Баламды бойым чыдададым, — деп, кыпчак бий айткан.

— Көстөримнин болзо, чогы болгон, көксимнин болзо, каны болгон сок жаңыс баламды канай берейин, — деп, бойлу болбогон.

— Је, айса, жүк ле окшоп алайын, — деп, бий сураган.

Бойлу балазын берип ийген. Бий баланы кучактанала, чапкан. Айылдын тыштында айры-айры чакыларда тизүдеги куруттарга, эттерге согулып, бойлу аайланбай, артып калган. Эмчегинин сүдин кара тобракка саайла, бийдин кийнинен ары чачып каргаган:

— Эр болуп бүткенин орлон-котон бол,
Бүчкырым деп, ыйлап жүр.

Бийлаганын жаңыс алты-үстин болзын.

Кыс болуп бүткенин

Эки көзинен чылбыран болзын,

Мен чилеп, базындырып жүрзин.

— Каргыжын алкыш болуп јетсин биске.

Көп болорыс,

Кин болорыс,

Кежиктү болорыс,

Баркылу болорыс.

Бий болорыс, бай болорыс.

Уурдап алган уулыс

Улу, жаан јайзан болзын! —

деп, бий кайа көрүп алканды.

КОБОЛЫ КЫСТЫ КУДАЛАГАНЫ

Јылан өтпөс жышту, чымыл өтпөс чыдырманду Алтайда журтаган котон кыпчактар бир катап коболылардан бойлу качырып экелгилеген.

— Кемди де кийдирбезис, жаңыс тенек Барыс келзе, куучындажарыбыс, — деп, коболылар котон кыпчактардын кудачыларын чыгара сүргүлеген.

Тенек Барыс ат чакызына түжеле, тургуза ла чакыдан ала алкап-мүргүп, айылга кирген. Сойондор ло коболылар жуулыжып алып, сакып отурган эмтир. Барыс айылга кирип, от айагына чөгөдөп, отко, салмактарга мүргүп, алканып отура берген.

— Алкыш-бийан сурап, журт сурап, ырыс сурап, бойлу сурап келдим, кудаларым, — деп айткан.

— Каанынга удур жуулашкан кал котон кыпчак, неден коркорын? — деп, коболылар сураган.

— Тирү кижиге неден коркотон? — деп, Барыс-бөкө удур айткан.

Очокто жаан от күйүп турган.

— Ондый күлүк болзон, от төөн калы — деп, сойондор айткан.

— Каан сүри күйгенче, ары бойым күйедим, — деп айдала, Барыс-бөкө шеејимегин суурып чачкан.

Је улус Барысты, отко калыырга бербей, тудуп алгылаган.

— Түби жок көк иримге калы, — деп, коболылар айдышкан.

Јаштан ала суучыл Барыс көк иримге калыйла, эжинип чыга берген.

— Сууга чөңбөдим. Чакпын јаратка чыгара согуп ийди. Мойныма таш булайла, суу дөөн чачыгар, — деп, Барыс айтты.

Коболылар Барысты токтодып алып, ойто үйге кийдирип, котон кыпчактардын кудазын ичкен. Тенек Барысты айлына ойто аракылу, чегендү, азыкту јетирлеген.

Көңыр айгыр салбагар,
Малынга казыр ол болор.
Коболы кижиге албагар,
Јуртына каршу ол болор.

Чоокыр айгыр салбагар,
Беелерге казыр ол болор.
Сойонг кижиге албагар,
Журтына каршу ол болор, —

деп, тенек Барыс кожондогон дежет.

КАТУ ЧАКТА ЖУРТ ЭЭН КАЛАРДА

Узун куйрук салып, камду кечкен сууларлу, узун тырмак мокорып, айу чыккан мөштөрлү Алтайда озо кату чакта жиит кыпчактар жең жастанып, жыгылып каларда, эмеген-өбөгөн, эки карган кыпчак артып калган. Олорло кожо тул артып калган жиит келди журтаган.

— Уулдарым, ачыларым жуу-чакта жыгылды, сок жагыскан арттым. Журтым ээн калды, угум үзүлди, — деп, карган кыпчак жаантайын санааркап жүрөтөн. — Ол жерге барзам, угум үзүлди, киним сынды, — деп, жажына кыйында жүрөтөн эмтирим.

Бир күн ол агаштан күрек чапты. Келди ол күректи тудунып аларда, кайын адазы чүштеди. Ол чүшке келди басты. Онон улам келиннин колы-буды уурлап калды. Эки болчок арба арткан. Эмеген ле өбөгөн ол эки арбаны келдине жиирге бергилеген. Эмегеннин басып отурала, жыгыла берген жеринен Эмеен деп аттуу суу ага берген. Өбөгөннин жыгыла берген жеринен Өбөгөн деп кыр тура берген. Кыпчактын арткан-калган журтында уул бала чыдап, онон ары кыпчактар Өбөгөн деп кырдын эдегинде Эмеген деп суунун жаратында журтап, көптөгөн.

“Кыпчак, кыпчак кырылган, келдин алып тирилген” — деп, шоодылган онон ло бери кыпчактарда артып калган.

БАЖАЛЫКТАР

АВТОРДЫН СӨЗИ..... 3

КҮЛДЕН ТАПКАН ЭРЖИНЕ

Алтайды алкаганы..... 5
Алтайды мактаган табыскак кожондор 10
Ак талайды алкаганы..... 22
От-энени алкаганы 22
От одырза айдатан алкыш..... 26
Тийинг жайык..... 26

Мүргүүлдин кожондору 27
Ада-эне, балдар керегинде кожондор 29
Төрөгөндөр керегинде кожондор 32
Ойрот-Каан айдып барган..... 33
XX чакта 30-чы жылдардын кожондору . 35
Репрессия туштун кожонгы..... 36
Жуу ойдинг кожондору 36
Черүде турган уулдар керегинде кожондор ..38
Эмдиги жүрүм керегинде кожондор..... 39

СҮҮШ, ТОЙ, БИЛЕ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Сүүш керегинде кожондор 42
Колту сыргалжыга кожондойт 53
Кыс качырыштын серемжи кожонгы 54
Куданын ла кудалаштын кожондору.. 54
Көжөгөннинг кожондору 57
Келинди мактаган кожондор 60
Кайын энези келдине кожондойт 61
Жондончок келинге өбөгөннинг кожонгы62
Алтай албатынын башпаадылары..... 62
Тойдын кожондору 81
Жөөжө садыштын кожондору..... 83
Келиннинг баркызын мактап..... 85
Белкенчектинг кожондору..... 85
Байталбаштын кожондору..... 89
Койу көчөннинг алкыштары..... 89

СӨӨКТӨРДИНГ, ӨС АЛБАТЫЛАРДЫНГ ЧОЛОЛОРЫ, КОЖОНДОРЫ ЛА АЛКЫШТАРЫ

Байлагас 94
Иркит 94
Кергил..... 95
Коболы 95
Көбөк 95
Кыпчак..... 96
Майман 97
Меркит 98
Мундус 98
Сагал 99
Сойонгнынг чололоры..... 99
Тангы 101
Ара, тангы 101
Тодош 101
Төлөс..... 101
Тонжаан 102
Чапты..... 103

Тубалардын чолозы	103
Маймалардын чолозы	103
Иркиттердин кожондоры	103
Көбөктөрдин кожондоры	106
Кыпчактардын кожондоры.....	111
Маймандардын кожондоры	117
Сагалдардын кожондоры	118
Сагалдардын алкыжы	119
Тодоштордын кожондоры.....	120

Анчынын алкыш-бийан сураганы	126
Кураанды алкаганы.....	126
Бозуны алкаганы.....	127
Кулунды алкаганы.....	128
Жайлуга көчкөндө.....	129
Кийис басса алкыш	131
«Бу төжөктө чыдаган...».....	131
Кабай кожондор.....	131
«Салкын коо, салкын коо...».....	133
«Күйкүр бөркимди берейин...».....	133
«Көк кучыйак, көр бер...».....	134
«Таай эжемнин сын-арказынанг...»	134
«Баштын жаман ооружы...».....	135
«Тур, будым, тур...».....	135
«Көк ийне, көктөбө...».....	135
Тырмак.....	136
Алтын күүк айткан	136

АЛТАН ТАБЫШКАК ОРТОДОНГ ТАЛДАП АЛГАН КОЖОНГЫМ

«Күннин ару чогына...»	138
«Жаскы суунун кирүзиле...»	138
Кай.....	138
Үлгер.....	139
Кокыр	139
Башка-башка кожондор	140

АЙЛАНБАСТЫН ЭНЧИЗИ

ӨЛӨНГ-ЧӨП

Ар-бүткөн аайлу-башту болгоны	147
Чечектер, өлөндөр, агаштар.....	147
Эм өлөңди тапканы	152
Солонгынын табылганы.....	153

КУШТАР

Такаа ла күртүк	156
Жайзанга көмзөлөткөн күүк	158
Жоло деп адаган.....	159
Томыртка	160
Тейлеген ле талан-келен	161
«Ак-куу-у!».....	162
Үлтүреде сабаткан үкү	164
Жылдыстар ыйлаакка үренген.....	167
Өтөк-сүрееде казынат	168

ТЫНДУЛАР

Төө лө төлөс	169
Мүүзим, жал-куйругым кайда?	171
Балдар үлеген	172
Эңир жылдыс ла Тарбаган	173
Бойым чындык болодым	178
Коокымайда сагыш бар	179
Бажыс жангыс казанда кайнаар	182
Шонкордын ла эликтин табылганы....	183
Колбожып калган жыланды өлтүрбейтен	185
Жыланнан буттар көрүнгөн.....	185
Жыланнын эрјинези	186
Жыланнын уйазын өртөгөн	186
Жыланнын түлентизин өртөгөн	187
Жыланнын эренези не соок?	187
Ала-көнө жылан өлтүрбес	188
Белгечи ле жылан.....	189
Сары жылан адалу, көк бөрү энелү.....	191

ЖЫЛДЫСТАР

Јети-каан жылдыстар	194
Јети-каан жылдыстардын ла жадаганнын табылганы	195
Каан көрүштү жошкын	196
Алты бойлу солтоной	198
Кедер солоңы	198
Кажакай.....	200
Мечелгелү Мечин.....	201
Алтайлар теңериде јаткан	202

СӨӨКТӨР ЛӨ АЛБАТЫЛАР

Буруттардын корымы	203
Јирме өбөгөнимнин талдамазы	203
Байлагас улус.....	206
Көстөри чылбыранг болгон	206
Мүркүт укту улус.....	208
Ыргайды кессе — бойы өлөр	209

Монгол көбөктин табылганы	209
Жоксыраза да — бай ады	210
Мүүстү бойлу	210
Казах кыпчак кайдан табылган	213
Сурас кыпчактардын сыйы	216
Сурас кыпчак	217
Күлүгиле, ийдезиле ал соккон	217
Кыпчактардын кыс кудалаганы	219
Жыланнын ичинен чыккан кыпчак.....	221
Изү оорудан кырылган.....	221
Тодоштордын ла байлагастардын чололоры табылганы керегинде	222
Бооколдын журты.....	227
Маңы тодоштын табылганы.....	231
Бурканнын кызы.....	233
Кускуннын каргыжы.....	234
Ташкен улус	238
Теленгитке жуу кирбейтен	238
Кыпчак-тодоштын оды жаңыс.....	239

КАЙ, КОМЫС

Чингбес суу бойлу	241
Соккор солтоннын сыйы	245
Кан-Капчыкайдын сыйы	247
Мүүзи сынык букалды сыйла	253
«Кижиге барар жаңым жок»	256
Эн сүрлү агак.....	260
Бүтпе, сыгын, меке ол.....	262
Камды жылан чаккан.....	263

КАРАЧКЫДА ТҮНҮР ТҮПҮЛДЕЙТ

Молонун бажын айландырган	265
Кам тыттын белгези	265
Солтон ло алдачы.....	267

ЖЫЛТООЛОШ

Жылтоолоштын амыйтандарынын ээче-деечизи	273
Менен коркыба, уулым.....	276
Күн ле Пөтүк	278

КУУЛГАЗЫНДУ ЧӨРЧӨКТӨР

Үстү тос көнөк арткан	279
Тос эткени.....	281
Талканнын табылганы	283
Ол кырга чыкпас, байлу	284
Үйттү таш.....	285

Эржинени бычакла ойгон.....	285
Ийт жүрүмин жүрет	286
Кайдөөн учуп барадын, эжим?.....	287

ЖУУЛАП КЕЛГЕН УЛУС КЕРЕГИНДЕ

Эртен сөөгин конор	288
Јети јаржак өлтүрген.....	289
Экинчи койын уурдап јиик	290
Эне, тамчы амыр бербейт.....	291
Јаймачагынга арттырып кой	292
Керей кыргындардын Кош-Агашка келгени	292

ЧӨРЧӨКТӨР

Кыйгас бойлу.....	294
Алмыстын абыдузына кирген.....	296
Тудунып албадым, эжим	298
Алмат сөөктин табылганы	299
Аксагал ла колтулар	305
Келиннин јериксежи	306
Кара јерге барзын.....	307
Бош болдым.....	308
Эки адару ла сайгак	309
Соот эдерге бийдин бер	310
Улустын көзинче арагы ичкен.....	310
Кызыл калбак	311
Кышкыда тонбос кара суучак	311
Эки таар көжнө, эттү-терелү койон	312
Эжимнин көстөри — таң чолмон	313
Быртыган ырыс	321
Торбоктын мүүзиндеги шалмар.....	335
Арбанын чарагы.....	338
Буурым жылыткан балдарым	351
Чечектий кеп-кийимдү болзом кайдат ..	357
Сокор кыстын каргыжы.....	361
Тогус уулду болотом	365
Коболы кысты кудалаганы	366
Кату чакта јурт ээн каларда.....	367

Акулова Танытпас

Чарас — колыбель сказок

Благопожелания, сказки
на алтайском языке